

100 (Башкортостан) 751)

9354

С18361 АХМАТЛАНЫ И. Х.

МАЛКЪАР ТИЛ

СИНТАКСИС

2-чи кесеги

Ахматланы И. Х.

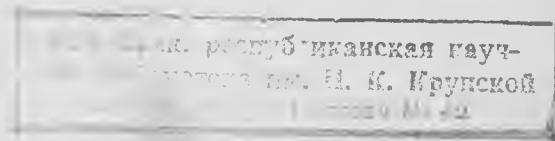
МАЛКЪАР ТИЛ

СИНТАКСИС

2-чи кесеги

Педагогика училищени окъуучуларына бла
орта школлада ана тилни терен окъурукълагъа
дерслик

Къабарты-Малкъар республиканы Халкъгъа билим берген
министерствосу къабыл этгенди.

НАЛЬЧИК · «ЭЛЬБРУС» · 1992

198815

A $\frac{4306020200-063}{M 155(03)-92}$ 16 92

ISBN 5-7080-0080-5

© «Эльбрус» китап басма, 1992

СИНТАКСИС

§ 1. Синтаксис эм анда окъулгъан затла.

Тилни грамматикасы морфологиядан бла синтаксисден къуралады. Морфологияда тилни кесеклери эм аланы болуш, сан, иелик, айырма, туруш дегенча грамматика категориялары окъуладыла. Синтаксисде уа сёзлени бир бирге къалай байланганларына, сёз тутушлагъа бла айтымлагъа эм аланы тюрлюлерине къаралады.

Синтаксис бла морфология бир бирлери бла къаты байламлыдыла. Аны алайлыгъын бу затла кёргозтедиле: 1) морфологияда тилни кесеклерине эм аланы формаларына къаралады, 2) синтаксисде да тилни кесеклерине кирген сёзлени эм аланы формаларыны сёз тутуш бла айтым къурауда къаллай къуллукъну толтургъанлары ачыкъланады.

Синтаксисде къаралгъан затлагъа **синтаксис кесекле** дейдиле. Аллай кесеклеге сёз тутуш бла айтым саналадыла.

Сёз тутушла да, айтымла да сёзледен къураладыла. Аланы къурау ючюп, сёзле не тюрленмей хайырланыладыла неда тюрленип жюриюдюле. Сёз ючюн, *къарт Аслан Азиз тюнене къош машина келгендиле* деген тизмеге кирген сёзле айтым болмайдыла. Аладан айтым къурау ючюп, биз аланы тилибизни жорукъларына кёре хайырланабыз. Алай этсек, быллай айтым къуралады: *Къарт Аслан эм Азиз тюнене къошдан машина бла келгендиле.*

Бу юлгю кёргозтгеннге кёре, *къарт* деген сыфат кеси ачыкълагъан сёзню аллында тюрленмей келеди. *Аслан, Азиз* деген сёзле айтымда башчыны къуллугъун толтурадыла. Аны себепли ала да тюрленмей хайырланыладыла. Ала бир бирге *эм* деген байлауну болушлугъу бла байланыпдыла. *Тюнене* деген сёз сёзлеудю, ол аны себепли тюрленмегенди. *Къош* деген сёз атды. Анга башлаучу болушну жалгъауу къошулгъанды. *Машина* деген сёз да атды. Анга уа *бла* деген сонгура къошулгъанды.

Башхача айтсакъ, айтымда сёзле бир бирге тюрлю-тюрлю мадарланы болушлукълары бла байланадыла: 1) кеслерини баш формаларына болушлукълары бла. Сёз ючюн, *къарт* деген айгъакълаучу *Аслан* деген башчыгъа кесини баш (*ноль*) формасында байланыпды. *Тюнене* деген болум да *келгендиле* деген хапарчыгъа аллай формасыны болушлугъу бла байланыпды; 2) болуш жалгъаулану болушлукълары бла. Сёз ючюн, *къошдан* деген болум *келгендиле* деген хапарчыгъа *-дан* деген жалгъауну болушлугъу бла байланганды; 3) болушлукъчу сёзлени (байлаулану, сонгураланы, кесекчилени) болушлукълары бла. Сёз ючюн, башда келтирилген айтымны башчылары *эм* деген байламны болушлугъу бла байлангандыла. *Машина* деген сёз а *келгендиле* деген хапарчыгъа *бла* деген сонгурану кючю бла жалгъанганды;

4) айтымда сөзлени орунларыны болушлугъу бла. Башда келтирилген айтымда бир-бир сөзлени орунлары тюрленирге боллукъдула. Алай *кварт* деген айгъакълаучуну орунун алышындыргъа жарарыкъ туююлду. Ол а айтымда сөзлени бир бирге жалгъауда аланы орунларыны да уллу магъанасы болгъанын кѳргюзтеди; 5) айтымда сөзлени бир бирге жалгъауда интонация да аллай уллу къуллукъну толтурады.

Адамла бир бирге оюмлары айтымланы кючю бла билдиредиле. Башда кѳргюзтюлген мадарланы хайырланып, айтымла къураямасанг, не бек кѳп сѳз билсенг да, оюмунгу кишиге да ангылаталмайса. Аны себепли синтаксисни билиуню уллу магъанасы барды. Анда сѳз тутушланы, айтымланы къурауну жорукълары, аланы къауумлары тинтиледиле. Аны себепли синтаксис адамны оюмун айнытыргъа, тилин бай эм шатык этерге, муратын биреуге тынч ангылатыргъа юйретеди.

1-чи иш. Бу сѳз бирлешледе сѳзлени бир бирге нелени болушлукълары бла байланнганларын айтыгъыз.

Билим ал. Уллу билим. Китапны окъу. Аны таны. Андан ал. Манга бер. Ары кет. Чабып бар. Окъургъа кел. Къой къут. Сени атынг. Сейирлик китап. Аслан бла Харун.

2-чи иш. Былайда берилген сѳзлени хайырланып, сѳз бирлешле къурагъыз. Алада сѳзлени бир бирге нелени болушлукълары бла байланнганларын кѳргюзтююз.

Ю л г ю л е: 1) иги ишледик, 2) анда ишледик, 3) юй ишледик.

Ишледик, анда, иги, юй, келтир, китапны, аны, айтдыр, анга, менден, хапар, жомакъ, терек, ышан, бийик, кѳргюзт, библиотекадан, жыгъыш, китабы, Хасан бла, Муса, бла, Иса, бар, юй, дери.

СѳЗ ТУТУШ

§ 2. Сѳз тутушну ангылатуу.

Тилде сѳзле тюрлю-тюрлю затланы кѳргюзтедиле. Сѳз ючюн, атла затланы (ѳгюз, китап, билим), сыфатла затланы шартларын (къарт, сейирлик, терен), этим ишни, халны (окъу, буз, къууан, ауру), сѳзлеу этимни шартларын (терк, жаяулай, бюгюн) белгиледиле. Алай адамла кеслерини оюмларын бир бирге сѳзле бла угъай, айтымла бла билдиредиле. Айтымлада уа сѳзле бир бирге байланып келедиле. Ол байланыу эки халда болады: 1) тенг жарашдыруу халда, 2) бойсунуу халда.

Бир бирге тенг жарашуу халда байланнган сѳзле айтымны бир туудукъ членлери боладыла. Аланы араларына тенг жарашдыруучу байлам салыргъа болады. Юлгюле: 1) *Талада къызыл эм сары гюлле ѳседиле.* 2) *Мен тюкенден ручкала бла карандашла*

келтирдим. Бир бирлери бла тенг жарашып келген сёзле сёз тутушла болмайдыла, нек десегиз, ол сёзле бир бирни ачыкъламайдыла.

Бир бирлерине бойсунуу халда байланнган сёзле уа, айтымгъа кийирсенг, аны энчи членлери боладыла, бир бирни ачыкълап, бир бирге бойсунуп жюрюйдюле. Сёз ючюн, *китапла* деген сёз затны кёргюзтеди. Аллай затланы кёп тюрлю шартлары боладыла. Ол шартланы кёргюзтюр ючюн *китап* деген сёзню аллына тюрлю-тюрлю сёзлени салыргъа тюшеди. Аны алайлыгъын былай кёргюзтюрге боллукъду:

Эски
Жангы
Сейирлик
Андагъы
Он

Энтда бир ненча юлгю келтирейик. *Бар* деген сёз этимди. Ол ишни (адамны бир жерден башха жерге узайуун) кёргюзтеди. Ол ишни да, китап деген атныча, тюрлю-тюрлю шартлары бардыла. Ол шартланы кёргюзтюр ючюн, биз бир талай сёзню хайырланыргъа боллукъбуз. Ала *бар* деген сёзню ачыкълап, анга бойсунуп жюрюйдюле:

Школгъа
Терк
Жаяулай
Тамбла
Ат бла

Бер деген этимни алсакъ, аны бу сёзле ачыкъларгъа боллукъларын кёрлюкбюз: китапны, Азизге (Китапны Азизге бер).

Ачыкълагъан сёз бла ачыкъланнган сёз бир бирге жалгъансала, сёз тутуш кьуралады. Ачыкъланнган сёзге сёз тутушну б а ш с ё з ю (баш кесеги) дейдиле. Сёз тутушну б а ш кесегин ачыкълап келген сёзге уа сёз тутушну б о й с у н н г а н к е с е г и дейдиле.

Сёз тутушну бойсуннган сёзю аны баш кесегинден берилген соруугъа жууап болады. Аны алайлыгъын, сёз ючюн, *бар* деген этимни болушлугъу бла кьуралгъан сёз тутушлада кёрюрге боллукъду: 1) *Къайры бар?* — Школгъа. 2) *Къалай бар?* — Терк 3) *Къалай бар?* — Жаяулай. 4) *Къачач бар?* — Тамбла. 5) *Къалай бар?* — Ат бла.

Сёзлени хар бири башхасы бла байланып бармайды.

Сёз ючюн, *агъач* деген сёз *кюрек* деген ат бла байланады, сёз тутуш кьурайды: *агъач кюрек*. Агъачдан къашыкъ, аякъ, кёпюр, юй, чёгюч ишлерге болады. Аны себепли тилде быллай сёз тутуш-

ла да тубейдиле: *агъач къашыкъ, агъач аякъ, агъач кёнюр, агъач юй, агъач чёгюч*. Башхача айтсакъ, *агъач* деген сёз магъана жаны бла къайсы сёзле бла келише эсе да, ала бла жалгъаным, сёз тутушла къурайды. Магъана жаны бла алай келишмеген сёзле бир бирлери бла байланмайдыла, аладан сёз тутушла къуралмайдыла. Сёз ючюн, *агъач топуракъ, агъач кийиз* дерге жарамайды.

Бар деген этим жюрююню, бир жерден башха жерге кетиюню кёргюзтеди. Аны себепли *школгъа, терк, жаяулай, тамбла, ат бла* дегенле ол этим бла бирлешип келедиле.

Бар, дегенча, *бер* деген да этимди. Алай бу этимни магъанасы башхады. Аны себепли аны бла тамамлаучу эм беричю болушладагы сёзле байланадыла: *китапны бер, Азизге бер*.

Сёз тутушну хар сёзю тилни энчи кесеги болады. Тилни энчи кесеги бла болушлукъчу кесеги бирлешселе, ала сёз тутуш къурамайдыла. Сёз ючюн, *юйге дери, юй таба, жюз чакълы* деген сёз бирлешле сёз тутушла болмайдыла, нек десегиз, аланы экинчи сёзлери сонгураладыла.

Бу сёз бирлешле сёз тутушну бойсунган кесегини къуллугъун толтурургъа боладыла: 1) *юйге дери бар*, 2) *юй таба кет*, 3) *жюз чакълы адам*.

Башда келтирилген юлгюлени барысын да тенглеширсек, бу затны кёребиз: сёз тутушну бойсунган сёзю бирде тюрленмей келеди, бирде анга болуш жалгъау, бирде уа сонгура къошулады.

Юлгюле: 1) *терк кел, китап окъу*; 2) *китапны келтир, юйге бар*, 3) *юй таба бар*.

3-чю иш. Былайда берилген сёз бирлешлени бир къаууму сёз тутушла боладыла, бирси къаууму уа болмайдыла. Алгъа сёз тутуш болгъанланы, ызы бла сёз тутуш болмагъанланы жазыгъыз. Сёз тутушлада бойсунган сёзлени къаллай формалада келгенлерин белгилегиз, баш сёзлени тюплерин ызлагъыз.

Агъач къашыкъ. Таугъа дери. Атла бла ёгюзле. Къулакъ сал. Жаны кетди. Ишден кел. Ары жет. Юйню сюрт. Юйню арбазы. Сенден кичиле. Хурмет эт. Он чакълы. Азиз тенгли. Анга кёз-къулакъ бол. Сары эм жашил. Къызыл гюлле. Билген адам. Холамда тур. Азизге уша. Хасанны насыбы. Къой жюню. Он юй.

4-чю иш. Бу сёзлеге бойсунган сёзле къошуп, сёз тутушла къурагъыз. Ол сёз тутушланы бойсунган кесеклерини къаллай формалада келгенлерин кёргюзтюгюз.

Ю л г ю: 1) *жетдир*: а) *муну жетдир*, б) *юйге жетдир*, в) *мынга жетдир*.

1. Кёр, билдир, айт, жетдир, келтир, саламлаш, айтыш, сагъыш эт, ал; 2) жүню, терек, школубуз, чапыракъ, ишлери, къар, атыгъыз, бёркюм, башынг; 3) таматады, кичиди, ёчдю, устады.

СЁЗ ТУТУШЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

§ 3. Этим сёз тутушла.

Сёз тутушла, тюрлю-тюрлю шартлагъа кёре, бир ненча къауумгъа юлешинедиле.

1. Баш сёзю этим неда аны бир тюрлю формасы болса, аллай сёз тутушха этим сёз тутуш дейдиле: 1) *къартха болуша*, 2) *къартны сыйла*, 3) *юйде туруу*, 4) *школдан келип*, 5) *школ таба барды*, 6) *терк окъургъа*, 7) *иги бил*, 8) *чабын кел*.

Бу юлгюле кёргюзтгенлерича, этим сёз тутушланы бойсуннган кесеклерини къуллукъларында келген сёзле эки тюрлю боладыла: 1) болушлада тюрлениучю сёзле, 2) болушлада тюрленмеучю сёзле. Болушлада тюрлениучюле сёз тутушлада бериучю (*къартха болуш*), тамамлаучу (*къартны сыйла*), орунлаучу (*юйде тур*), башлаучу (*школдан кел*) болушлада жюрюйдюле. Алагъа сонгурала къошулургъа да боладыла (*школ таба бар*, *къошха дери чап*).

Тюрленмеучю сёзле быладыла: 1) сёзлеуле: *терк окъу*, *ары бар*; б) этимни этимча формалары: *чабын бар*, *жырлай бар*, в) этимни белгисиз формасы: *окъургъа кел*.

Сёзю жалгъау къошулмагъан формасына аны баш формасы дейдиле. Сёз ючюн, атны баш болушуну жалгъауу болмайды: *Къозу макъырады*. *Мурат Нарсанада солуйду*.

Аны себепли атны ол болушуна баш формасы неда ноль формасы дейбиз. Ат иеликчи эм тамамлаучу болушлада да жалгъаусуз келирге болады. Ол кезиуледе да анга ноль формалада келеди дейбиз.

Башда айтылгъан затланы эсге алсакъ, этим сёз тутушланы къауумларын схемалада былай кёргюзтюрге боллукъду:

1-чи схема

Бойсуннган сёзлери жалгъаусуз (ноль) формада келген
этим сёз тутушла.

№№№	Сёз тутушну бойсуннган сёзю	Юлгюле
1.	Тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасы	<i>Къой кют</i> , <i>китап окъу</i> , <i>юй ишле</i> , <i>уру къаз</i> .

2.	Сёзлеуле	<i>Тамбла кел, терк бил, ары кет, андан кел, иги окъу.</i>
3.	Этимчала	<i>Чабып бар, уруп кир, арып кел, жырлай бар.</i>
4.	Этимни иесиз формасы	<i>Окъургъа кел, ишлерге бар.</i>
5.	Аз, кѐп деген сёзле	<i>Кѐп ишле, аз сѐлеш.</i>
6.	Атны эм аны къуллугъунда жюрюучю сѐзлени тенгледшириу формалары	<i>Азизча ишле, аныча окъу, бизнича кѐрюн.</i>

2-чи схема.

Бойсунган сѐзлерине болуш жалгъаула неда сонгурала къошулуп келген этим сѐз тутушла.

	Сѐз тутушланы бойсунган сѐзлерини формалары	Юлгюле
1.	Бериучю болуш	<i>Сабийлеге болуш, анга къара, школгъа ышан, элге бар, устазгъа кѐрюн.</i>
2.	Тамамлаучю болушну жалгъаулу формасы	<i>Къоянны тут, юйню сюрт, ийнекни сау.</i>
3.	Орунлаучю болуш	<i>Юйде тур, Чегемде жаша, шахарда болургъа.</i>
4.	Башлаучю болуш	<i>Юйден чыккъ, библиотекадан ал, къумачдан тик, туздан къош.</i>
5.	Атны сонгурала бла бирлешип келиулер	<i>Къошха дери бар, менден сора кет, школ таба айлан.</i>

5-чи иш. Бу сѐз тутушлагъа этим сѐз тутушла деп нек айтабыз? Башда берилген схемалагъа къарап, аланы, бойсунган сѐзлерини формаларына кѐре, къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

Ындыр бас. Юйге тебире. Терк окъу. Иги ишле. Мында тур. Ары барма. Муну таны. Аны юйрет. Андан ал. Асланига къара.

Алмаладан аша. Агъачдан ишле. Юйден узай. Кёп айт. Аз кёрюн. Окъуй кел. Секирип тюш. Аныча жаз. Ишлерге кел.

6-чы иш. Бу этимлени хайырланып, этим сёз тутушла къурагъыз. Ол сёз тутушланы бойсуннган кесеклерини къаллай формалада келгенлерин белгилегиз.

Кёр. Бер. Ат. Бил. Жет. Оз. Бар. Жюз. Қъош. Тур. Қъал. Болуш. Билдир. Кёчюр. Къычыр. Жюрют.

7-чи иш. Бир-бир этимлени экишер бойсуннган сёзлери болады. 6-чы иште берилген этимлени арасында экишер бойсуннган сёз болурун излегенле къайсыладыла? Ала къайсы болушланы излегенлерин кёргюзтююз.

Ю л г ю: Бер: манга китапны бер.

8-чи иш. Былайда берилген хар экишер, ючюшер сёзден сёз тутуш къурагъыз. Сиз къурагъан сёз тутушланы бойсуннган кесеклерини аллай формалада нек келгенлерин айтыгъыз.

1) Кёргюзт, мен, китап. 2) Билдир, сахар, хапар. 3) Ёхтемлен, жаш. 4) Къайт, аскер. 5) Тик, пальто, къумач. 6) Тюбе, Хасан. 7) Жет, Хасан. 8) Тансыкъ бол, Хасан. 9) Уч, самолёт, Москва 10) Бар, жол.

§ 4. Ат сёз тутушла.

Баш сёзлери ат, сыфат, санау болгъан сёз тутушлагъа ат сёз тутушла дейдиле.

Ат сёз тутушланы бойсуннган сёзлери бу формалада жюрююдюле: 1) баш болушда: *насыплы адам, он адам, билген адам, бу адам*; 2) иелик болушну жалгъаусуз формасында: *школ арбазы, къочхар мюйюзю*; 3) иелик болушну жалгъаулу формасында: *школну арбазы, мени китабым, сени къагъытынг*; 4) бериучю болушда: *депутатха кандидат, чалгъыгъа уста, жукъугъа ёч*; 5) башлаучю болушда: *таудан бийик, менден кичи*.

Керекди, тийишлиди, барды, жокъду, кёндю, азды деген сёзлени болушлукълары бла да энчи ат сёз тутушла къураладыла. Бу сёзле сёз тутушланы баш кесеклери боладыла: 1) *санга тийишлиди*, 2) *аладан кёндюле*. 3) *китапладан менде бардыла*.

Бу затланы схемада былай кёргюзтюрге боллукъду.

Ат сѣз тутушланы бойсунган сѣзлерини формаларына кѣре тюрлюлери.

	Ат сѣз тутушланы бойсунган сѣзлерини формалары	Юлгюле
1.	Баш болуш	<i>Агъач кѣпюр, он адам, къара къой, билген адам, бу адам, айтыллыкъ сѣз.</i>
2.	Иеликчи болушну жал-гъаусуз формасы	<i>Къочхар мюйюзю, Ленин орамы, Хасан къызы, терек бутагъы.</i>
3.	Иеликчи болушну жал-гъаулу формасы	<i>Къочхарны мюйюзю, аны китабы, мени атым, сени юйюнг, бизни ишибиз</i>
4.	Бериучю болуш	<i>Чалгъыгъа устады, кооперативге членди, жукъугъа ёчдю.</i>
5.	Башлаучю болуш	<i>Асландан кичиди, менден аманды, мындан тузлуду.</i>

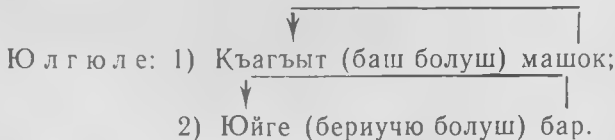
9-чу иш. Былайда берилген сѣз тутушланы, башда берилген схемагъа къарап, къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

Жашил кырдык. Он трактор. Тау этеклери. Бизни школубуз. Адамны насыбы. Юч тай. Къызыл карандаш. Окъугъан адам. Сюртюллюк юй. Менден бийик. Азиз къызы. Къой жюню. Аллай жазуу. Къышдан игиди. Манга аманды. Санга къарындашды. Колхозгъа членлебиз.

10-чу иш. Былайда берилген экишер сѣзю хайырланып, сѣз тутушла къурагъыз. Аланы, бойсунган кесеклерини формаларына кѣре, къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

1) Аслан, китап. 2) Къызыл, байракъ. 3) Аны, байракъ. 4) Мен, байракъ. 5) Жюз, байракъ. 4) Къозу, териси. 6) Колхоз, членди. 7) Мен, игиди. 8) Харун, къартды. 9) Мен, аманды. 10) Темир, чюй. 11) Ол, окъуучу. 12) Чалынырыкъ, кырдык. 13) Анча, парта.

11-чи иш. Алгъа ат сѣз тутушланы, ызы бла этим сѣз тутушланы жазыгъыз. Аланы бойсунган кесеклерини къаллай формалада келгенлерин белгилегиз.

Къагъыт машок, юйге бар, бери кел, анда жаша, Малкъаргъа тебире, он сюрюу, душманнга къажар, санга игиди, муну бил, анга болуш, къой мюйюзю, чѣп башы, орам къыйыры, бу ёгюз, Розадан бил, Фатиматдан тамата, юйге кир, таудан эн, арба ызы, школну арбазы, туюе жүнден, аргъы тау.

12-чи иш. Быланы къайсылары къош сѣзле, къайсылары сѣз тутушладыла? Аланы башха-башха къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

Къоян тери. Аякъ машина. Стол аягъы. Сют баш. Мени тайым. Жаз башы. Агъач къашыкъ. Таш макъа. Туугъан эгечим. Баш болуш. Терен суу.

§ 5. Сѣз тутушлада сѣзлени байланыуларыны тюрлюлери.

Башда келтирген схемалагъа къарасакъ, биз бу затланы кѣрлюкбюз:

1. Ат эм этим сѣз тутушланы бир къауумунда бойсуннган сѣз баш сѣзге бир тюрлю жалгъаусуз (кесини ноль формасында) байланады. Сѣз тутушну бойсуннган сѣзюню аны баш сѣзюне алай байланыуна *къысылуу* дейдиле. Ю л г ю л е:

а) *Бийик терек, терек бутагъы, он къозу, келлик адам, бу эл, алтын сагъат*; б) *китап окъу, терк бар, чабып жет, кѣп ишле, аныча жюрю*.

Былай сѣз тутушланы кесеклерин бир бирге жалгъауда сѣзлени орунларыны да уллу магъаналары барды. Аны алайлыгъын не зат кѣргюзтеди? Былайда берилген сѣз тутушланы биринчи къауумуну кесеклерини орунларын алышындырсанг, сѣз тутушла бузулуп къаладыла. Башхача айтсакъ, ала айтым боладыла: *Терек — бийик, юй — алаша*. Неда: *Терек бийикди, юй алашады*.

Былайда кѣргюзтютген сѣз тутушланы эки къауумуну да кесеклерини араларына башха сѣзле кийирирге жарамайды.

2. Бир-бирде сѣз тутушну баш кесеги аны бойсуннган кесегине болуш жалгъау неда сонгура къошдуруп келеди. Сѣз тутушда сѣзлени бир бирге алай байланыуларына *тагъылыу* дейдиле. Ю л г ю л е: *Юйге бар (юй бар дерге жарамайды), аны ал* (ол ал дерге жарамайды), *Мен сенден таматама (Мен сен таматама дерге жарамайды)* д. а. к.

3. Ат сѣз тутушланы бир тюрлюсюню кесеклери бир бирлери бла келишген этедиле. Аллай сѣз тутушну биринчи кесеги великчи болушну жалгъаулу формасында келеди, экинчи кесегини уа велик жалгъауу болады. Сѣз тутушну биринчи кесеги къайсы бетни кѣргюзтсе да, аны экинчи кесегине ол бетни кѣргюзтген жалгъау къошулады. Аны себепли сѣзлени былай байланыуларына *к е л и ш и у* дейдиле. Ю л г ю л е: *Мени атым, сени атынг, аны аты; бизни атыбыз, сизни атыгъыз, аланы атлары*.

Бу сёз тутушланы кесеклери бир бирлери бла бетде эм санда келишедиле. Бир-бирде аланы араларында келишиу жаланда бетде болады. Ю л г ю л е: *Мени китапларым, сени китапларын, аны китаплары*. Быллай иеликчи сёз тутушланы экинчи сёзлери бир-бирде иеликчи жалгъаусуз келедиле. Аны себепли бу сёз тутушлада келишиу къалады. Аланы биринчи сёзлери экинчи сёзлерине кысылгъан этеди. Ю л г ю л е: *Бизни ат, сизни юй*.

13-чю иш. Бу сёз тутушланы юч къауумгъа юлешип жазыгъыз. Биринчи къауумгъа бойсунган кесеклери кысылып, экинчи къауумгъа бойсунган кесеклери тагъылып келген сёз тутушланы кийиригиз. Ючюнчю къауумгъа уа кесеклери бир бирге бойсунган сёз тутушла кирсинле.

Жашил кырдык. Келлик кюнле. Аллай адам. Бери чабыгъыз. Анда къалгъанды. Мени къадарым. Аслан кызы. Къой жюню. Беш китап. Бизни ийнек. Ийнекге къара. Алагъа болуш. Сенден кючлюле. Анга иги бол. Муну таны. Муну китабы. Кёп адам. Кёп селешме. Аз сёз. Аны таны. Муратдан ал. Юйден чыкъ. Таугъа ёрле. Биченни къала. Терекни бутагълары. Ингирге дери ишле. Школ таба чап.

14-чю иш. Бу айтымладан къаллай сёз тутушла чыгъарыргъа боллукъду? Алада бойсунган сёзлени баш сёзле бла къалай байланганларын айтыгъыз.

1) Бизни школубузда кёп сабий окъуйду. 2) Аланы ата-аналары совхозда ишлейдиле. 3) Бизни совхозубузда он къой сюрюу барды. 4) Къойчула къойладан уллу файда тюшюредиле. 5) Къырал алагъа майдалла, орденле бергенди. 6) Анга эллиле бек къууанадыла.

15-чи иш. Бу сёз тутушлада бойсунган сёзлени тюплерин ызлагъыз, аланы баш сёзлеге къалай байланганларын кёргюзтюгюз.

Ю л г ю л е: 1) *Аргъы къош* — кысылыу; 2) *къошдан кетгенди* — тагъылыу.

Аргъы къош, къошдан чыкъ, ары ёрле, самолёт бла уч, балта бла жар, Мусагъа ышан, аны кёр, Исада къой, эл таба энигиз, бизни къозубуз, Исаны аты, мени школум, ишге устала, къолгъа тюш, сыртдан къара, совхозну къойчусу, Ленин орамы, терек чапыракълары, атха мин, тууарланы кют.

16-чы иш. Бу сёз тутушлада бойсунган сёзлени къайсы болушлада болгъанларын эм аланы бирси сёзлеге къалай байланганларын кёргюзтюгюз.

Ю л г ю л е: 1) Хасанны (иеликчи болуш) китабы — келишиу; 2) Хасанны (тамамлаучу болуш) чакъыр — тагъылыу.

Хасанны китабы, Хасанны чакъыр, Хасан кызы, менден алыгъыз, ишге чыкъ, ишден кетген, онунчу класс, къара жаулукъ, депутатха айырылыу, андан ёпкелеп, сют бла толтурулду.

17-чи иш. Алгъа кесеклери бир бирлери бла келишген сѣз тутушланы, ызы бла бойсунган кесеклери баш кесеклерине къысылып келгендени, бек ахырында бойсунган кесеклери баш кесеклерине тагъылып келген сѣз тутушланы жазыгъыз.

Къаратор ат, бешинчи тизгин, бизни итибиз, къаргъа кирип, ары бара, ундан къош, сенден къарт болур, сахар таба бар, мени бла ишлеучю эдинг, атны жюгени, кюбюрню башы, къой тери, кюмюш жюзюк, биз билген, андан келгенлей, бизни муратыбыз, жукъугъа бат, аланы сѣзлери, сени арбанг, сени ёгюзлеринг.

§ 6. Сѣз тутушланы къуралыуларына кѣре тюрлюлери.

Къуралыуларына кѣре, сѣз тутушланы эки къауумгъа юлешедиле: 1) бош сѣз тутушла, 2) къош сѣз тутушла. Бош сѣз тутуш тилни энчи кесеклерине кирген эки сѣзден къуралады: *юркек ат, къара тон, къагъыт машок, биринчи юй, аны билирге, андан алып.*

Бош сѣз тутуш сѣзлеге юлешинеди: *къара карандаш — къара, карандаш.* Бир-бирде бош сѣз тутушха, тилни энчи кесеклерине къарагъан эки сѣзден сора, сонгура неда сонгура ат кирирге болады: *Балта бла жар, Аслан бла ишле, Юй таба къара, аны юсюнден сѣлешигиз д. а. к.*

Къош сѣз тутуш бош сѣз тутушлагъа юлешинеди. Ю л г ю ле: 1) *Узун башлы будай сабанла — будай сабанла, узун башлы будай;* 2) *аргъы жангы челекле — аргъы челекле, жангы челекле;* 3) *бизни аппаны атыны иери — атыны иери, аппаны атыны, бизни аппаны.*

18-чи иш. Алгъа бош, ызы бла къош сѣз тутушланы жазыгъыз. Аланы бойсунган кесеклерини баш кесеклерине нелени болушлукълары бла эм къалай байланганларын айтыгъыз. Бар эселе, къош сѣзлени энчи белгилегиз.

Арбала жолу, кюз арты, базардан кѣгетле келтирирге, тирменде мирзеу тартып, бизни къанга кюрегибиз, унну тулукълагъа къуяргъа, андагъы акъ жыйрыкълы къызла, берги гебен, аны бил, бизни Харунну жашындан туугъанны къызыны жашы, жюзден онну къорат, манга тийишлиди, къойдан арыкъды, жаз башы, аякъ машина.

19-чу иш. Бу айтымладан, къуралыуларына кѣре, къалай сѣз тутушла чыгъарыргъа боллукъду?

1) Бизни элибизде эки школ барды. 2) Алада алтышар жюзден аслам сабий окъуйду. 3) Мен малчылагъа къошдагъыладан хапар соргъанма. 4) Аны юсюнден журналистле халкъгъа радио бла хапар билдиргендиле.

§ 7. Сѣз тутушланы магъана жаны бла тюрлюлери.

Сѣз тутушлакы кесеклерини араларында магъана жаны бла тюрлю-тюрлю байламлыкъла тохташадыла. Анга кѣре, сѣз тутушла быллай къауумлагъа юлешинедиле:

1) айгъакълаучу сѣз тутушла: *къара карандаш, жашил кырдык, он мал, бизни столубуз, бу ушкок.*

Быллай сѣз тутушланы баш кесеклери затны, бойсуннган кесеклери уа аны шартын кѣргюзтедиле;

2) затчы сѣз тутушла: *билим ал, китап жаз, анга болуш, ишингден къууан, сенден бийик, колхозгъа член.*

Быллай сѣз тутушланы баш сѣзлери кѣбюсюнде этимле, бир-бирде уа сыфатла, атла боладыла, бойсуннган сѣзлери уа затны кѣргюзтедиле.

3) болумчу сѣз тутушла: *ары кел, мындан кет, терк жет.*

Быллай сѣз тутушланы баш сѣзлери этимле боладыла. Аланы бойсуннган кесеклери уа болумну кѣргюзтедиле.

Башда келтирилген юлгюле бу затланы кѣргюзтедиле: 1) этим сѣз тутушла магъана жаны бла эки къауумгъа юлешинедиле:

1) затчы сѣз тутушла: *юйню сюрт, Мусагъа сор, Розадан ал, аны юсюнден айт;* 2) болумчу сѣз тутушла: *ары чап, мында жаша, заводдан кел, элге бар.*

Ат сѣз тутушла да ол жаны бла эки къауумгъа юлешинедиле:

1) айгъакълаучу сѣз тутушла: *ол китап, жюз машина, бешинчи юй, андагъы терек, бийик кѣк, кѣп жулдуз; мени арбам, сени ёгюгюнг, бизни тайыбыз, къой жюню;* 2) затчы сѣз тутушла: *жукъугъа ёчдю, чалгъыгъа уста, менден къарт.*

Белгилисича, тилде бирча магъанада жюрюген сѣзле боладыла: *жигит, батыр; къоркъакъ, зыкъы.* Аллай сѣзлеге синонимле дейдиле. Бир-бир сѣз тутушла да, сѣзлеча, бирча магъанада неда бирге жууукъ магъанада жюрюйдюле. Аллай сѣз тутушлагъа бир бирге синонимлик этген сѣз тутушла дейбиз. Къуралыуларына кѣре, ала бир бирден башха боладыла: *элли жашла — элде жашагъан жашла; жолну оз — жол бла оз.*

20-чы иш. Былайда берилген сѣз тутушланы магъана жаны бла къауумлагъа юлешип жазыгъыз, бир бирге синонимлик этгенле бар эселе, аланы энчи къауум этигиз.

Мурадинни тенги. Жюз алма. Кѣнге учур. Самолѣт бла уч. Энишге къара. Мал ёсдюр. Онну юлеш. Депутатха кѣргюзтюл. Терк кел. Тюкенден ал. Къарыусузгъа болуш. Муратны таны. Самолѣтха минип уч. Къошдан айт. Аны юсюнден айт. Былайны бар. Былайтын бар. Аны бил. Элде жаша. Аслан бла ёчеш. Анга тенг болма. Аны бла тенг болма.

21-чи иш. Бу сѣзле баш кесеклерини къуллукъларында келген сѣз тутушла къурагъыз. Аланы къуралыу эм магъана жаны бла къаллайла болгъанларын кѣргюзтюгюз.

Ёчдю, кѣчдю, айтды, атдырды, айтышды, озду, оздурду, бил, билдир, жыкъ, жыгъыш, ёт, ётдюр, чап, чабыш, чапдыр, туман, къартды, къар, тау, арбаз.

22-чи иш. Алгъа ат сѣз тутушланы, ызы бла этим сѣз тутушланы жазыгъыз. Алада баш сѣзлени тюплерин ызлагъыз, бойсуннган сѣзлени къаллай формада келгенлерин айтыгъыз.

1) Кѐп эл. 2) Андагъы жашла. 3) Жюз автомашина. 4) Къош аллында тур. 5) Манга къара. 6) Айрандан ич. 7) Хусейни сюрюю. 8) Ары атлан. 9) Колхозну сабанлары. 10) Мени юйюм. 11) Биченни къаларгъа. 12) Къой кют. 13) Аллай бир адам. 14) Биринчи класс. 15) Ингирге дери ишле. 16) Челекни сют бла толтур. 17) Ишге устады. 18) Қомсомолгъа членсе.

23-чю иш. Бу айтымланы окъугъуз. Алада баш эм бойсунган сѐзлени тох-ташдыргъыз. Затчы, айгъакълаучу, болумчу сѐз тутушланы энчи къауумла этип жазыгъыз.

1) Бизни колхозубуз мал бла байды. 2) Анда он сюрюю къой барды. 3) Къойчу Харун мында кѐпден бери ишлейди. 4) Ол хар къойдан биришер къозу, бешишер килограмм жюн алады. 5) Че-гемли Аслан да аны бла ишлейди. 6) Мен аны эрттеден бери та-ныйма. 7) Асланны юч жашы барды. 8) Ала да малчы къошлада ишлейдиле. 9) Къарындашла Алим бла Мустафа эл мюлк инсти-тутну бошагъандыла. 10) Бизни колхозубузну эл мюлк усталары малчылыкъдан уллу хайыр тюшюредиле.

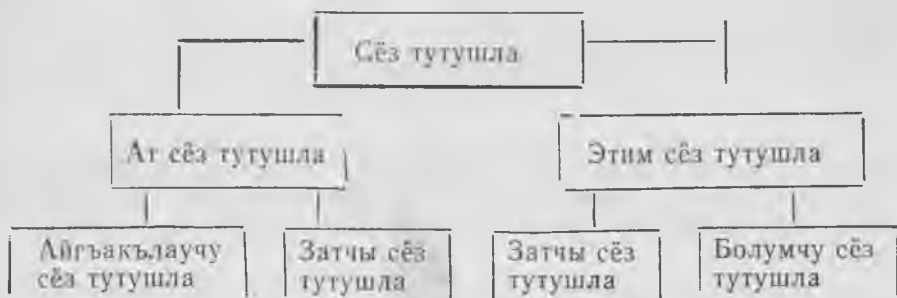
24-чю иш. Бу къош сѐз тутушланы хар бирини бош сѐз тутушлагъа юле-шинирге болгъанларын кѐргюзте жазыгъыз. Бош сѐз тутушланы къаллайла бол-гъанларын айтыгъыз.

Юлгю: 1) Библиотекадан китапла алыргъа: а) библиотека-дан алыргъа, б) китапла алыргъа.

1) Библиотекадан китапла алыргъа. 2) Узун башлы къара чурукъла. 3) Биздеги тѐрт сейирлик китап. 4) Илму-излем инсти-тутну ана тил бѐлюмю. 5) Хамитни таудан жаяулай эниую. 6) Бизни эски школубуз. 7) Китапны портфельге салыргъа. 8) Акъ башлыкълы кишиле. 9) Бюгюн ары машина бла бар. 10) Аллай кирпичден юйле ишлеучю уста къурулушчула.

25-чи иш. Бу схемагъа къарап, сѐз тутушланы къауумларыны юсюнден толу хапар айтыгъыз.

4-чю схема

АЙТЫМ

§ 8. Айтымны ангылатуу.

Хар тилде да адамла бир бирге муратларын айтымланы болушлуктары бла билдиредиле. Айтым кзурай билмеген адам кесини оюмун кишиге билдиралмайды, биреуге буйрукъ бералмайды неда, анга соруп, аберини билалмайды.

Бу зат айтымны синтаксис кесеклени баш тюрлюсю болгъанын кѣргюзтеди.

Айтым бир сѣзден неда талай сѣзден кзуралыргъа болады. Ол зат а аны сѣзге эм сѣз тутушха ушагъанын кѣргюзтеди. Алай айтым, кесини магъанасына, кзуллугъуна кѣре, сѣзден бла сѣз тутушдан башхады эм байды.

Айтымгъа кирген сѣзле, тилде жюрюген жорукълагъа кѣре тюрленип, бир бирге кысылып, тагъылып, бир бирлери бла келишип жюрюйдюле. Тизгинде аланы орунлары да тилни жорукъларына кѣре боладыла. Сѣз ючюн, *китап, сейирлик, окзуучу, библиотека, алыргъа* деген сѣзледен айтым кзуар ючюн, биз аланы бир бири ызларындан кереклисича тизерге, тилни жорукъларына кѣре тюрлендирирге неда тюрлендирмей кюзюргъа керекбиз: *Окзуучу библиотекадан сейирлик китап алгъанды.*

Хар айтым тилде керекли интонация бла айтылады. Бир бирге магъана эм грамматика жаны бла байланган сѣзлени бирикдирип, интонация айтымгъа «жан салады», бирси айтымладан аны чегин айырады. Аны себепли анга ахыр интонация дейбиз. Не сѣз, не сѣз тутуш ахыр интонация бла айтылмайды. Аллай интонация бла жаланда айтым айтылады.

Ахыр интонация бла айтылсала, сѣзле бла сѣз тутушла да айтымла боладыла: 1) *Къыш. Суукълукъ. Суула бузлайдыла.* 2) *Кенг талала. Трактор тауушла. Жер сюрюу къыстау барады.*

Айтымла асламысында талай сѣзден кзураладыла. Айтымгъа кирген сѣзле аны членлери боладыла. Айтымны членлери бир бирден форма эм магъана жаны бла айырыладыла. Айтымны кзурауда аны членлерини кзуллукуллары бирча туюлдюле. Ол иште бек баш кзуллукулну айтымны хапарчысы толтурады. Хапарчыны кзуллукулунда кѣбюсюнде этим болады. Этимден кзуралгъан хапарчы ишни кѣргюзтеди. Айтымда ол иште ие болгъан затны кѣргюзтген член кѣбюсюнде баш болушда келеди. Сѣз ючюн, *Къозу макъырады* деген айтымда *макъырады* деген ишни несин *къозу* деген сѣз кѣргюзтеди.

Айтымда аллай сѣз къайсы бетни, санны кѣргюзтсе да, хапарчыгъа ол бетни, санны кѣргюзтген хапарчы жалгъау къошулады: 1) *Мен жырлайма. Мен кзойчума.* 2) *Сен жырлайса. Сен кзойчуца.* 3) *Ол жырлайды. Ол кзойчуду.* 4) *Биз жырлайбыз. Биз кзойчулабыз* д. а. к.

Аны себепли айтымны баш болушда келип, анда айтылгъан иште ие болуп жюрюген членине *башчы* дейдиле.

Хапарчы башчыны бу затларыны юсюнден хапарлайды: 1) иши-

ни юсюнден: *Харун заводда ишлейди*; 2) халыны юсюнден: *Харун арыгъанды. Сабий жукълап турады*; 3) шартыны юсюнден: *Харун эринчекди* д. б.

Хапарчы тюрлю-тюрлю бет формалада болгъаныча, тюрлю-тюрлю заман эм туруш формалада да болады. Ол затны эсге аласкъ, айтымны хапарчысыны къаллай формалада келирге боллугъун керебиз:

1. Азиз школга кетгенди.
2. Азиз школга кетеди.
3. Азиз школга кетерикди.
4. Азиз школга кетсин.
5. Азиз школга кетер.
6. Азиз школга кетерик болур.
7. Азиз школга кетсе эди д. б.

Бу айтымланы барысында да бир затны юсюнден (Азизни школга кетгенини юсюнден) айтылады. Болсада, аланы араларында башхалыкъла бардыла. Сёз ючюн, 1-чи, 2-чи, 3-чю юлгюледе хапарчыла этимни туура турушундан къуралгъандыла. Аны себепли бу айтымлада сёлешген адамны алада кёрюнген ишни болгъанына, бола тургъанына, боллугъуна ышаннганы белгиленеди. 4-чю юлгюде хапарчы этимни буйрукъчу турушундан къуралгъанды. Аны себепли мында сёлешген адамны буйругъу кёрюнеди. 5-чи, 6-чы айтымлада хапарчы этимни **-ыр/-ир** жалгъаулу формасындан къуралгъанды. Аны себепли мында сёлешген адамны айтылгъан ишни этиллигине бла къаллыгъына ишеклиги кёрюнеди. Адамны ишеклигин *баям* дегенча къарамчы сёзле да кёргюзтедиле: **Баям, Азиз школга кетгенди.**

7-чи айтымны хапарчысыны формасы адамны анда кёргюзтюлген ишни этилирин излегенин белгилейди.

Башхача айтсакъ, айтымда бир затны юсюнден хапарланады. Айтымны ол хапарлау кючюне аны **хапарчылыгъы** дейбиз.

Айтым бир ишни кёргюзтюу бла чекленмейди. Андан тышында, айтымда сёлешген адамны кесини айтхан затына къарамы да кёрюнеди. Айтымда ол затны кёргюзтюлююне айтымны **къарамчылыгъы** дейдиле. Аны къарамчылыгъын этимни турушлары эм къарамчы сёзле кёргюзтедиле.

Ахыр интонацияча, хапарчылыкъ бла къарамчылыкъ сёзде, сёз тутушда угъай, жалаанда айтымда боладыла. Ол шартлары болмагъан сёз бирлешле айтым болмайдыла. Сёз ючюн, этимча, этимсыфат, инфинитив, этим ат этимни иесиз формаларыдыла. Кеслерине къысылып, тагъылып келген сёзле бла бирге ала айланчла къурайдыла. Айланчла сёз тутушладыла. Ала быллайла боладыла:

1) **Этимча айланчла:** *Мен келгенде, юйге бара, юйге барып, юйден келгенде, ала кѳошдан кѳайтханлай;*

2) **Этимсыфат айланчла:** *сен айтхан, кѳошха барлыкѳ, анга болушурукѳ, заводха кетерик;*

3) **Инфинитив айланчла:** *китап окѳургѳа, билим алыргѳа;*

4) **Этим ат айланч:** *бичен чалыу, ишге жорюю, базардан кѳайтыу.*

Быллай айланчла айтым болмайдыла. Аланы хар бири айтым-да бир соруугѳа жууап этеди, аны бир члени болады: 1) Мен келгенде, сен юйде жокѳ эдинг. 2) Мен окѳургѳан китап алаатды. 3) Мен кѳрген сенсе д. а. к.

26-чы иш. Быланы тѳрт кѳауумѳа юлешип жазыгѳыз. 1-чи кѳауумѳа сѳз тутушланы, 2-чиге айланчланы, 3-чюге кѳош сѳзлени, 4-чю кѳауумѳа уа айтым-ланы кийиригиз.

1) Кѳыланч жолла. 2) Жолланы ишлениулери. 3) Жол азыкѳ. 4) Токѳсан беш. 5) Огѳары Малкѳар. 6) Мен кѳрген. 7) Муратха тюбегиз. 8) Минги тау. 9) Бел бау. 10) Ал бота. 11) Кѳар жауады. 12) Мустафа ишженер болса эди. 13) Биз Муратха тюбейбиз. 14) Жаз тауукѳ. 15) Сиз Муратха тюбеген болурсуз. 16) Ала Муратха тюбесинле. 17) Мен Муратха тюбесем эди.

27-чи иш. Бу айтымланы хапарчыларын тюрлю-тюрлю формалагѳа салып жазыгѳыз. Аланы кѳарамчылыкѳларыны юсюнден айтыгѳыз.

1) Кѳаплан шахардан кѳайтханды. 2) Ала юй ишлейдиле. 3) Сен насыплыса.

28-чи иш. Бу айтымланы бир кѳаууму толу магѳананы кѳргюзтедиле, бирси кѳаууму уа магѳана жаны бла кемдиле. Аланы кѳауумлагѳа юлешип жазыгѳыз. Кем айтымланы толу этер ючюн, алагѳа кѳайсы сѳзлени кийирирге керекди?

1) Кюн тийди. 2) Жер жылынды. 3) Муса жашайды. 4) Ол эследи. 5) Биз билебиз. 6) Сют уюгѳанды. 7) Кѳалмукѳ барлыкѳды. 8) Мен санга кѳргюзтгенме. 9) Асланбек жыгѳышханды. 10) Ол кѳартды.

29-чу иш. Бу айтымланы алгѳа баш членлерин, ызы бла бирси сѳзлерин кетерип кѳрюгюз. Айтымла кѳайсы сѳзлери кетселе бузуладыла? Ол нени кѳргюзтеди?

1) Биз мамырлыкѳны бек сюебиз. 2) Иса колхозда кѳой кютеди. 3) Жашлары анга кѳуруда болушадыла. 4) Жай ала тауда бичен чаладыла. 5) Кѳойчула жашлагѳа бек ырадыдыла. 6) Жашла институтда студентледиле.

АЙТЫМЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

§ 9. Айтымланы къралыуларына кёре тюрлюлери

Бош айтымла къралыу жаны бла эки къауумгъа юлешинедиле. Аланы бир къауумунда башчы да, хапарчы да боладыла: 1) *Къыш* (башчы) келди (хапарчы). 2) *Сют* (башчы) ачыды (хапарчы).

Быллай айтымлагъа эки баш членли айтымла дейдиле.

Бир-бир айтымланы жангыз биришер баш членлери боладыла.

Ю л г ю л е : 1) *Суукъ эрттенлик*. *Къайдан эсе да итле юрген тауушла эшитиледиле*. 2) *Мында суукъду*. 3) *Шахаргъа бу жол бла барылады*.

Быллай айтымлагъа бир баш членли айтымла дейдиле.

30-чу иш. Алгъа эки баш членли айтымланы, ызы бла бир баш членли айтымланы жазыгъыз. Аланы башчыларыны тюплерин бир, хапарчыларыны тюплерин а эки ызлагъыз. Сансыз членлерини къайсы сёзлеге бойсунганларын айтыгъыз.

1) *Хамитбий къашхатаучуду*. 2) *Бизни школда беш жюз окъуучу барды*. 3) *Ала иги окъуйдула*. 4) *Бизге аладан юлгю алыргъа керекди*. 5) *Мында окъуучулагъа бек игиди*. 6) *Алагъа жай колхозчулагъа болушургъа тюшеди*. 7) *Иш мардабызны иги толтурсакъ, колхозда бизге бек ыразы боладыла*. 8) *Ол бизге иги кёрюнеди*. 9) *Мени классымда отуз беш окъуучу барды*. 10) *Аланы барысы да бек ахшы окъуйдула эм ишлейдиле*.

§ 10. Жайылгъан эм жайылмагъан айтымла.

Башчыдан бла хапарчыдан къралгъан айтымланы бир къаууму толу магъананы кёргюзтедиле: 1) *Къар эрийди*. 2) *Жауун жауады*. 3) *Тракторла гюрюлдейдиле*.

Аллай айтымланы бирси къаууму уа магъана жаны бла кем боладыла: 1) *Мен алгъанма*. 2) *Сен бергенсе*.

Ол зат айтымны хапарчысыны магъанасына кёре болады. Сёз ючюн, биз былайда кёргюзтген айтымланы 2-чи къауумунда хапарчыла кёчюучю этимледен къралгъандыла. Аны себепли ала толу магъаналы айтымла кърараялмайдыла. Бу айтымла толу болур ючюн, алагъа хапарчылары излеген сёзлени кийирирге керекди: 1) *Мен сенден китап алгъанма*. 2) *Сен манга топ бергенсе*.

Ол сёзле хапарчыларыны магъаналарын толтурадыла, алагъа бойсунадыла. Алай бойсунган сёзлери башчыны да боладыла: *Къарт къойчу маллагъа жашладан эсе уста кърарайды*.

Мында *къарт* деген сёз *къойчу* деген башчыны ачыкълайды, анга бойсунады.

Айтымны башчысына бла хапарчысына бойсунган членлерине аны сансыз членлери дейдиле.

Сансыз членлери толу магъаналы айтымланы да болургъа боладыла. Юлгюле: 1) *Жауун жауады.— Жылы жауун къыстау жауады.* 2) *Тракторла гюрюлдейдиле.— Харунну бригадасындагъы тракторла тохтаусуз гюрюлдейдиле.*

Сансыз членлери бир баш членли айтымланы да боладыла: 1) *Къойчу къошда манга игиди.* 2) *Къарангы кече. Тёгерекде шошду.*

Баш членлеринден сора, сансыз членлери да болгъан эки баш членли эм бир баш членли айтымлагъа жайылгъан айтымла дейдиле.

Жаланда бир неда эки баш членден къуралгъан айтымгъа жайылмагъан айтым дейдиле: 1) *Къыш. Сууукълукъ. Малчылагъа къыйналыргъа тюшеди.* 2) *Аслан жарыкъды.*

31-чи иш. Бу айтымланы быллай къауумлагъа юлешип жазыгъыз: 1) Жайылмагъан бир баш членли айтымла, 2) Жайылгъан бир баш членли айтымла, 3) Жайылгъан эки баш членли айтымла.

1) Къарангы кече. Бир зат да кёрюмейди. 2) Мында иссиди. 3) Танг аласы. Сууукълукъ бизге кесин сездиреди. 4) Мен халкъымы бек суюме. 5) Бизни къыралда битеу халкъла тенгдиле, шуёхдула. 6) Иссилик. Сабанла суу излейдиле. 7) — Театргъа барамыса? — Барама. 8) Атны жекген да этедиле, анга минген да этедиле. 9) Мени ана тилим манга анамча багъалды. 10) Ана тилин суюмеген жарлыды.

§ 11. Айтымланы къуллукъларына кёре тюрюлери.

<i>Тирел</i>	<i>Ушкок</i>	<i>Пиринч</i>
<i>Сымарлан</i>	<i>Ушхууур</i>	<i>Гулоч</i>

1. Айтымла тилде тюрюл-тюрюл къуллукъланы толтурадыла. Биз аланы бирде сёз негерибизге бир затны билдирир ючюн хайырланабыз.

Аллай муратда хайырланылгъан айтымгъа хапарлаучу айтым дейдиле.

Кесини грамматика шартларына, интонациясына, тилде къуллугъуна кёре хапарлаучу айтым энчи жерни алады. Аны хапарчысы этимден, тилни бирси кесеклеринден да къуралады. Хапарлаучу айтымны хапарчысыны къуллугъунда этимни жаланда буйрукъчу турушу жюрюмейди. Аны бирси турушлары уа ол къуллукъда кёп тюбейдиле: 1) *Жер къургъакъсыгъанды.* 2) *Узакъгъа тебиресенг, жолгъа негерсиз чыгъаргъа суймейсе (Т. З.).* 4) *Биз къаяны бийикден бийигине кире бара эдик (Т. А.).* д. б.

Хапарлаучу айтым хапарлаучу интонация бла айтылады. Аны

ахырында точка салынады. Аллай айтымда междометияла болмайдыла.

Быллай айтымны хапарчысы хаулаучу неда угъайлаучу формада жюрию: 1) *Биз таугъа ёрлегенбиз.* 2) *Ала анда бизге тюбегендиле.*

Угъайлаучу айтымла эки тюрлю боладыла: 1) башчысы неда сансыз членлеринден бири кёргюзтген зат угъайланган айтымла. Аллай айтымгъа кем угъайланган айтым дейдиле: 1) *Бу ишни Мустафир угъай, бирсиле этгендиле (Т. З.).* 2) *Хамзат Чегемде угъай, Яникойда жашайды.* 3) *Мен муну санга угъай, Ажатха келтиргенме.*

Бу юлгюледе *Мустафир, Чегемде, санга* деген сёзле кёргюзтген затла *угъай* дегенни болушлугъу бла угъайланадыла.

Быллай айтымланы хапарчыларына *-ма/-ме* деген угъайлаучу кесекчик кирсе, аланы ол членлери угъай, бирси членлери угъайланадыла: 1) *Ишге Хасан угъай, Мухажир чыкъмагъанды.* 2) *Хамзат Чегемде угъай, Яникойда жашамагъанды.*

Айтымны хапарчысы кёргюзтген зат угъайланса, айтым саулай угъайланады. Быллай айтымгъа толу угъайланган айтым дейдиле: 1) *Быйыл колхозубуз ол жаны бла кесини планын толтурмагъанды (К. ж.).* 2) *Маржан алыкъа школдан келмегенди.*

Быллай айтымланы хапарчыларында *-ма/-ме* деген угъайлаучу кесекчик болады.

II. Бир билмеген затын билир ючюн, адам соруучу айтымны хайырланады. Аллай айтым соруу интонация бла айтылады. Аны ахырында соруу белги салынады. Соруу интонациядан сора, соруучу айтым къуарар ючюн, бу затла хайырланыладыла:

1) *Соруучу сёзле: Къошдан ким келеди? Ала къайры барадыла? Мустафир тюкенден не келтирди?* 2) *Соруучу кесекчикле: 1) Мен къойчума, сен а? 2) Расул да къойчуду да? 3) -мы/-ми деген соруучу кесекчик: 1) Келдингеми? 2) Ары барлыкъ Асанмыды? 3) Аны мангамы берликсе? 4) Асан заводдамы ишлейди?*

Соруучу айтымла жууап излейдиле. Алагъа жууаплыкъ этген айтымла хапарлаучу айтымла боладыла:

— *Аланы къайда болгъанларын билемисиз?*

— *Мен билмейме (Э. О.).*

Бир-бир соруучу айтымла бир белгили затны юсюнден хапарлайдыла, аны себепди жууап излемейдиле. Юлгюле: 1) *Ата-анасын ким суймейди? 2) Иги жашаргъа суймеген боламыды?*

Быллай айтымлагъа жууап излемеген соруучу айтымла дейдиле.

III. Тилде буйрукъну, тилекни, жалыныуну эм башха аллай затланы кёргюзтюр ючюн хайырланылган айтымла да боладыла. Алагъа **буйрукъчу айтымла** дейдиле.

Ала буйрукъчу интонация бла айтыладыла. Бу айтымланы хапарчылары бу затладан къураладыла:

1. Этимни буйрукъчу турушуну формаларындан:

1) — *Турма сора,— деди Бийберт,— правленни атына мин да, Нарсанагъа бла Исси Суугъа атлан. Тёгерекде иги изле (Ш. М.).*

2) *Турмагъыз! Къымылдагъыз!* (Э. О.). 3) *Дерсге хазырланганла къолларын кѣтюрсюнле* (К. ж.).

Быллай айтымланы хапарчыларына *-чы/-чи* деген кесекчик къошулургъа болады: *Аны манга берчи.*

Буйрукъчу айтымла жалыныуну, тилекни, буйрукъну да кѣргюзтедиле. Аланы кѣргюзтюр ючюн, адам ауазын, къашын-башын тюрлендиреди. Анга кѣре, айтымны магъанасы да тюрленирге болады. С ъз ю ч ю н, *Китапны бери келтирчи* деген айтым, ол затлагъа кѣре, тилекчи, буйрукъчу да болургъа болады.

2. Буйрукъчу айтым къуарар ючюн, бир-бирде туура турушдагъы этим да хайырланылады: *Къайда да дерс этерге унутуп иш къоярса.*

Былайда *унутуп иш къоярса* деген *унутуп къойма* деген магъанада жюрюйдю.

3. Буйрукъчу айтымны хапарчысыны орунунда этимни белгисиз формасы келирге болады: 1) *Битеу кючню салып, планланы артыгъы бла толтурургъа!* (К. ж.). 2) *Окъургъа, окъургъа, тохтаусуз окъургъа!*

Быллай чакъырыучу айтымла газетде кѣп тюбейдиле.

4. Тилекни, чакъырыуну, буйрукъну кѣргюзтген айтымланы къуллукъларында айтымны сансыз членлери (толтуруучула бла болумла) келирге боладыла: 1) *Бери! Бери! Теркирек, маржа!* (К. ж.). 2) *Манга, манга!* 3) *Къош таба, къош таба!* (Э. О.).

5. Буйрукъчу айтымгъа *че, хайда* деген ашыкъдырыучу кесекчикле кирирге боладыла: 1) *Че, маллагъа аш сал.* 2) *Хайда, суу келтир да, юй тюпню жуу.*

6. Бир-бирде буйрукъчу айтымны хапарчысыны къуллугъунда этимни шарт турушу да жюрюйдю. Аллаи хапарчыны ызындан къуруда *а* кесекчик келеди: 1) *Ол китапны манга берсенг а.* 2) *Юйге бир къарап келсенг а.*

32-чи иш. Алгъа хапарлаучу, ызы бла соруучу, сора буйрукъчу айтымланы жазыгъыз. Аланы къаллай мурат бла хайырланылгъанларын, къуралууларында нелляй башхалыкъла болгъанларын айтыгъыз. Ахырларында салынган тыйгъыч белгилени да ангылатыгъыз.

I. 1) Жауун жауады. 2) Чапчы, къозуланы бери сюр. 3) Быллай китапла кимлеге керекдиле? 4) Сиз аны школгъамы келтиргенсиз? 5) Устаз сангамы урушады? 6) Окъуучула школну арбазына жыйылдыла. 7) Аланы бери бир чакъырсанг а. 8) Сен муну жаратаса?

II. 1) Хусейни ким кѣргенди? Сен аны къайда кѣргенсе? 3) Хусейни атасы къайда ишлейди? 4) Ол заводда инженерди. 5) Мени къарындашым Мажит да аны бла бирге ишлейди. 6) Ол а анда не ишлейди? 7) Заводну шофѣруду. 8) Аны манга бир сѣлешдиригиз, маржа. 9) Хайда, туругъуз! Къол-бет жуугъуз! Дерсге кеч къалмагъыз.

33-чю иш. Бу айтымланы жазыгъыз. Аланы ахырларында къайсы тыйгъыч белгиле салынылдыла? Алада къайсы членле кѣргюзтген затла соруладыла? Жууап излемеген соруучу айтымла къайсыладыла?

1) — Къайры барасыз? — Ишге (К. ж.). 2) — Сен кимладанса? — Муратладан. 3) — Ол кышха кетгенди да? — Угъай, алыкъа кетмегенди (Т. З.). 4) — Бригадир сангамы кызы эди? — Билмейме (К. ж.). 5) Иги иште ишлерге ким сыймейди? (К. ж.). 6) — Ынна, башынг бир бек ауруй болур дейме. Не этсин адам? Туз байлаучукъ этерми эдим? — Угъай-угъай, келин, кереги жокъду (З. Ж.). 7) — Ол кышдамы турады бусагъатда? — Хоу бир да. Анда турса уа, малчылагъа болушханмы этерикди? (Т. З.). 8) Чакъгъан тереклесиз жашау неди манга? (Къ. К.). 9) Жашаргъа ким сыймейди? 10) Къуру хапар айтып тургъандан не чыгъады? (Т. З.).

34-чю иш. Бу айтымла къаллайладыла? Ала къаллай интонация бла айтыладыла? Аланы къуралыуларында къаллай башхалыкъла бардыла? Айтымланы окъуп, бу соруулагъа жууап этигиз, сора къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

1) Бизни жерибиз бек ариуду. 2) Биз кесибибизни жерибизни бек сюебиз. 3) Хар халкъ да бирча аламатды. 4) Сиз аны дайым эде тугугъуз. 5) Бюгюн не кюндю? 6) Айны ахырына дери жалан ыйыкъмы къалгъанды? 7) Алай эсе, ашыгъыгъыз, ансы план толмай къаллыкъды. 8) Қолхоз кесини планын былтыр толтургъан эди да? 9) Хайда, кетейик, Чалгъыланы жарашдыр. 10) Кеслерини туугъан жерлери болмагъан адамла нелерине къууансынла?

§ 12. Кётюртючю айтымла.

Ыстауат Ысхарла

Бир-бир айтымла сёлешген адамны тюрлю-тюрлю ич сезимлерин (къууаннганын, элгеннгенин д. а. б.) кёргюзтедиле. Аллай айтымла кётюртюю интонация бла айтыладыла.

Быллай айтымлагъа **кётюртючю айтымла** дейдиле.

Кётюртючю интонация бла айтсанг, хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла да кётюртючю айтымгъа айланадыла. Аны алайлыгъын кёрюючюн, бу юлгюлени тенгешдиригиз: 1) *Поезд бери жетип келеди.* — *Поезд бери жетип келеди!* 2) *Бизни тауларыбыз бек ариуладыла.* — *Бизни тауларыбыз бек ариуладыла!* 3) *Китапны манга бер.* — *Китапны манга бер!* 4) *Театргъамы барабыз?* — *Театргъамы барабыз?!*

Кётюртючю айтымлада междометияла, **къалай, нечик** деген сёзле боладыла. Ала адамны тюрлю-тюрлю ич сезимлерин кёргюзтедиле: 1) *Мында къалай игиди!* 2) *Бу таула нечик бийикдиле!* 3) *Ууай, жиян!*

Бир-бир айтымла къуруда кётюртючю боладыла. Ю л г ю л е:
Бар алай! Ма санга! Ыхы! Угъа-ай да! Тоба-тоба!

35-чи иш. Бу айтымланы керекли интонация бла окъугъуз, къаллайла болгъанларын айтыгъыз, ахырларында керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1) — Патчахха къажажуму сюелгенсе? — Ол деген а не сёздю?!
2) Тауда къойчу сюрююню сакълар ючюн не этеди? — Биргесине итлени элтеди, ушкогу болса, аны жюрютеди.— Нек? 3) «Тохта дечи, Исмаил, Мироннга (Ш. М.). 4) Ай юйюнге, къалай ангыламайса?! Картофла орунуна шорпагъа чуркола туурагъанса!
5) — Валя, кёремисе ол ташны?! — деп, Коля къолну ары жанында жолдан салынып тургъан уллу ташны кёргюзтдю (З. Ж.).
6) Хыйлалыкъ этесиз деп, алайсыз да бизге терс къарап жашайдыла. Хыйлалыкъ этмей а къалай жашау этериксе?! 7) Тоба астофируллах! Алай нечик айтаса, таланнган?! (К. Х.). 8) Аха! Оздуму-озду! Тор ажир а озмаз эди да! (К. ж.) 9) — Хыр-р, бёрюкес! — деп, жашладан бири, отоудан чартлап чыгъып, ол адамны итледен къоруулады.— Ой, къошха да игилик! — деди къонакъ.— Игилик кёр, сау кел, жууукъ бол! — деп саламлашды къызладан бири (К. Х.).

36-чы иш. Бу кётюртющю айтымланы керекли интонация бла окъугъуз, аланы сёлешген адамны къаллай сезимлерин кёргюзгенлерин айтыгъыз.

1) Ууай, жылан! 2) Қъалай аламатды салкъын эртенлик!
3) Заводдан келген нефть ийисни жаратмай, Мирон, бурунун палатогу бла жаба: «А-ау!» — деди (К. ж.). 4) Олло-ох! Бу таш нечик уллуду! Мынга «деу таш» дейдиле. (К. ж.).

37-чи иш. Бу юлгюлени тинтип, айтымланы къуллукъларына кёре тюрюлелерини юслеринден толу халар айтыгъыз.

1) Тыягъын къабыргъагъа тыяндырып, ол къошха кирди (К. Х.). 2) — Хата жокъду, балала, бюгюн тапмагъанлыгъыбызгъа, тамбла табарбыз! — деп, Борис Петрович, хар ингирдеча, нёгерлерин бюгюн да кёллендирди.— Табарыгъыбызгъа ишекли туююлме мен да, Борис Петрович! — деди Валя, къючсюнюп.
3) Жолдашла! Биз бюгюн былайгъа бек уллу ишни юсю бла жыйылгъанбыз. 4) Батыр Османович, бироз оздургъанмы этдим, къалай айтаса? (З. Ж.). 5) — Театргъа барамыса? — Сен а (К. ж.).
6) Ма санга! Сюрюю жетип келеди! 7) Аха! Кёрдюнгмю сен аны?! 8) Ма алай керек эди санга! 9) Қъалайса? Санаторий жарагъан болур? 10) — Ол а ишден туююлдо. Алай этерге жараймыды? Нек къарамагъанбыз дейдиле да? — Қъараллыкъ ишле кёпдюле...— Кёремисе аланы сен?! Андан алгъа къараллыкъ быланы не ишлери барды да? (З. Ж.).

§ 13. Көп точка.

<i>Иничке</i>	<i>Бахча</i>
<i>Энишге</i>	<i>Ахча</i>

Сөлешген адамны сөзюн бирле бөлселе, аны айтыр заты бир тюрлю сылтау бла ахырына дери айтылмай кьалса, айтымны бөлюннген жеринде эм ахырында көп точка салынады. Юлгюле:

- 1) — *Къапан, мен сен айтхандан бир заманда да...*
- *Къойчу-къой! Керексизге хапар айтма!*
- *Нек керексиз болады? Мен...*
- *Болду дейме!..*
- *Нек къояма?..*

Бу ушакъгъа къатышханланы артдагъы сөзлери кьргюзтгенле-рича, сөз бөлюннген жерде кетюртюу неда соруу белги келсе, ол белгиден сора, юч угъай, эки точка салынады.

38-чи иш. Бу юлгюлени ахырларында тыйгъыч белгилени нек салынганла-рын айтыгъыз, айтымланы тилде къуллукъларына кере къаллайла болгъанларын белгилегиз.

- 1) Мурат сууукъ таш юйде жатады, жаралары, жүреги да кюе, терен сагъышха киргенди: «Юйдегили, юйлю болургъа уа ырысхы жокъ... Ол умутну унут, Мурат. Сенлайла юйлю, кюнлю болмайдыла... Ай бу билегимде бла жауурунумда жарала!.. Ала бираз игрек болсала эдиле... (Ш. М.). 2) Энди уа мюлк жангы властны къуллукъ юйюню арбазында эди. Чепкенле, тонла, жаулукъла, гён чарыкъла, быстыр тикген машина, сабан агъачла, ат иерле, жамычыла, кюйюзле... 3) Даутокъ улу аскери бла келликди. 4) — Къзаакъ, сен эсли жашса. Большевикле къалай кьрюндюле? — деди эфенди.— Былайды деп кьойгъан кыйынды. Жашау кьргюзтюр. Алай бизге уа, этгенлеринден оздуруп, не этерикдиле? — деди Къзаакъ. 5) — Жилияма, харип, къарындашчыгъынга хата жетмегенди... жилияма, сен ариу жашса,— деди ол (Т. З.). 6) Халит, жаралы кезлерин ачып, эринлерин кымылдатды: — Суу... 7) — Не дейсе, анам? — Ичкери кир. 8) — Быт, быт, быт, байтамал къаллыкъ! (Б. К.). 9) — Мухтар, Мухтар... Сардион...— деп, къонакъ — эбизе жаш — терк-терк кьайтарып, не эсе да айтады (З. Ж.). 10) Жашау ахшыды! Хар не зат да барды. Алай... Алай Аныуарым былайда жокъду (К. Х.).

§ 14. Логика басым.

<i>Чепкен</i>	<i>Чынтты</i>
<i>Тапка</i>	<i>Эски</i>

Айтымны магъанасы жаланда сөлешюуде билинеди. Ол зат сөлешюую не халда баргъанына, хар айтымны бирси айтымла бла байламлыгъына кере болады. Айтымны магъанасын ангылар

ючюн, аны сѣлешинде къалай айтылгъанын эсге алыргъа керекди. Ол кезинде биз айтымда бир сѣзню бирси сѣзледен басым бла айырылып айтылгъанын кѣребиз. Аны эсге алыу бизге айтымны магъанасын тюз ангыларгъа болушады. Сѣз ючюн, *Директор шахардан тамбла келликди* деген айтымда логика басымны *тамбла* деген сѣзге тюшюрсек, директорну шахардан къачан эсе да бирде угъай, тамбла келлигин чертебиз. *Шахардан тамбла директор келликди* десег' а, логика басым *директор* деген сѣзге тюшеди. Ол андан ким эсе да угъай, *директор* келлигин чертирге болушады. *Директор шахардан келликди* деп, логика басымны *шахардан* деген сѣзге тюшюрсег' а, директорну андан-мындан угъай, шахардан келлиги чертиледі.

Быллай тенгешдириуле кѣргюзтгеннге кѣре, айтымда бир сѣзню магъанасын чертир ючюн, аны бирсиледен эсе кючлюрек басым бла айырып айтадыла. Аллаи басымгъа **логика басым** дейдиле.

Логика басымны айтымны къайсы членине тюшгенине кѣре, айтым тюрлю-тюрлю интонация бла айтылады. Аны бла байламлы анда сѣзлени орунлары да тюрленген этедиле.

Айтымда логика басым къайсы сѣзге тюссе да, анда баш магъананы ол тутады.

39-чу иш. Бу текстлени логика басымны керекли сѣзлеге тюшюре окъугъуз. Къайсы сѣзлени айырылып айтылгъанларын кѣргюзтюгюз.

Къумурсхачыкъла бла гургунчукъ.

Бир жол бир чибинчик, учуп барып, бир жерге къоннганды. Къумурсхачыкъ аны кѣргенде, акъырын барып, къанатындан тутханды да, суйреп тебирегенди. Бир башха къумурсхачыкъ аны кѣргенди. Чабып баргъанды да, чибинчикни бирси къанатындан тутханды. Къарап-къарагъынчы, къумурсхала чибинчикни къумурсха тѣбени къатына жетдиргендиле. Сора хар бири чибинчикге не болургъа умут этгенди. Бир къумурсхачыкъ бери, бирси къумурсхачыкъ ары тартып башлагъандыла.

Бир гургунчукъ аланы тарт-соз болгъанларын кѣргенди. Акъырын келе-келип, эки къумурсхачыкъны да, чибинчикни да эрлай тутханды да, аузуна атханды да къойгъанды (X.).

Кюн бла тейри къылыч.

Жауун жаууп бошагъанды. Къара булутла чачылып башлагъандыла. Кюн дуняаны жарытып тебирегенди. Олсагъатдан кѣкде тейри къылыч кѣрюннгенди. Адамла аны ариулугъуна тохтап къарай эдиле. Аны кѣрюп, тейри къылыч уллу сѣлешип башлагъанды: «Дуняда менден ариу жокъду. Мен кюнден, айдан да ариума». Ол сѣзлени эшитип, кюн былай айтханды: «Сен бек ариуса, алай сени бар этген менме». Тейри къылыч анга кюлгенди. Кюн, ачууланып, булутла артына киргенди да, тейри къылыч ёчюлюп къалгъанды (X.).

ЭКИ БАШ ЧЛЕНЛИ АЙТЫМЛА.

§ 15. Эки баш членли айтымланы ангылатуу.

<i>Дуркѳу</i> <i>Душман</i>	<i>Тюпгюч</i> <i>Тукѳум</i>
--------------------------------	--------------------------------

Кѳуралууларына кѳре, айтымла эки тюрлю боладыла. Кѳбюсюнде айтымны башчысы, хапарчысы да болады: 1) *Кюн тийди.* 2) *Жауун жауады.* 3) *Жер бузлаганды.*

Быллай айтымлагъа эки баш членли айтымла дейдиле.

Бир-бирде уа айтымланы жалапта биришер баш членлери, сѳз ючюн, хапарчылары боладыла: 1) *Мында игиди.* 2) *Кѳошха бу жол бла барылады.*

Быллай айтымлагъа **бир баш членли айтымла** дейдиле.

Башчысындан бла хапарчысындан сора, члени болмаса, эки баш членли айтымгъа, башда айтылгъаныча, **жайылмагъан айтым** дейдиле. Контѳекстден чыгъарып къарасанг, жайылмагъан айтымланы бирлерини магъана жаны бла толугу, бирсилерини уа кем болгъанларын кѳресе. Сѳз ючюн, башда келтирилген эки баш членли айтымла магъана жаны бла толудула. *Мен танийма* деген айтым ол жаны бла кемди, нек десенг, ол мен кимни таныгъанымы билдирамайды. Ол кемчиликни кетерир ючюн, анга тамамлачу болушдагъы сѳзню кийирирге керекди: *Мен Хамитни танийма.*

Бу айтымда *Хамитни* деген сѳз хапарчыгъа къарайды, андан берилген соруугъа жууап болады. Аны себепли анга айтымны сансыз члени дейдиле.

Айтымны сансыз члени аны башчысына къараргъа, бойсунургъа да болады. Сѳз ючюн, *Кѳарт Аслан кѳойчуду. Бизни Аслан заводда ишлейди* деген айтымлада башчыны кѳуллугъун *Аслан* деген сѳз тамамлайды. *Кѳарт, бизни* деген сѳзле уа ол башчыны ачыкълайдыла, анга бойсунадыла, аны себепли айтымны сансыз членлерине саналадыла.

Башчы бла хапарчы айтымны грамматика ѳзегин кѳурайдыла.

40-чы иш. Бу айтымлагъа аланы баш членлерин ачыкълагъан сѳзле кийире жазыгъыз.

Ю л г ю л е: 1) *Жауун жауады.*— *Тауда сууукъ жауун жауады.* 2) *Хасан жашайды.*— *Сизни Хасан элде жашайды.*

1) Жауун жауады. 2) Хасан жашайды. 3) Хасан алгъанды. 4) Китапла сатыладыла. 5) Къыш жетди. 6) Малчыла жунчумайдыла. 7) Жашла бла къызла жаратадыла. 8) Тракторла гюрюлдейдиле. 9) Кѳойчула чыккъдыла. 10) Эллик алгъандыла.

41-чи иш. Бу айтымланы грамматика ѳзеклерин кѳурагъан членлерини тюрлерин ызлагъыз: башчыны тюрюн бир ызлыкъ бла, хапарчыны тюрюн эки ызлыкъ бла.

Хар халкъны да болады бек сыйлы адамы. Бизде аллайгъа Қъайсын Кулиев саналады. Ол битеу дунияда бек улуу поэтледен бириди. Бизни кыралда битеу улуу жазыучула, художникле, артистле аны танийдыла. Аланы арасында Қъайсын бла ёхтемленмеген адам жокъду.

Қъайсын кёп китап жазганды. Ала тыш кырал тиллеге кёчюрюлендиле. Қъайсынны сюйгенле бирси кыраллада да бек кёпдуле. Биз анга бек кыуанабыз.

§ 16. Башчы эм аны кыуралыуу.

Башчы кыуруда баш болушдагы сёзден кыуралады.

Айтымны хапарчысы нени кёргюзте эсе да, ол башчыны юсюнден айтылады. Сёз ючюн, *Киштик мурулдайды* деген айтымда хапарчы ишни (мурулдауну) кёргюзтеди. Башчы кёргюзтген зат а (киштик) ол ишни иесиди. Башхача айтсакъ, мурулдагъан киштик этеди.

Киштик къартды деген айтымны хапарчысы *къарт* деген сыфатдан кыуралганды, аны себепли ол шартны кёргюзтеди. Бу айтымда киштик ол шартха ие болады. *Киштик ауруйду* деген айтымда хапарчы биягыча этимден кыуралганды. Алай бу этим киштикни ишин угъай, халын кёргюзтеди.

Алай бла, **башчы деп**, айтымны баш болушда келип, хапарчысы кёргюзтген ишге, шартха, халгъа ие болуп жюрюген членине айтадыла.

Башчыны кыуллугъунда келген сёзню иелик жалгъауу болургъа, болмазгъа да болады. Анга кёре, башчы ким? кимле? не? иеле? кимим? нем? кимлерим? нелерим? нелерибиз? дегенча соруулагъа жууап этеди: 1) *Фатимат китап окъуйду*. 2) *Жашым къарындашына письмо жазады*. 3) *Къойчуларынг къойланы жайлыкъгъа чыгъаргандыла*. 4) *Бизни атларыбыз кишнейдиле*. 5) *Сизни жайлыкъларыгъыз кенгдиле*.

Башчы, кыуралыууна кёре, юч тюрлю болады: а) бош башчы, б) къош башчы, в) айланч башчы.

Башчы бош сёзден неда кесеклери бирге жазылгъан къош сёзден кыуралса, анга бош башчы дейдиле. Ю л г ю л е: 1) *Иса пионерди*. *Бекболат, ачлыгъын билдирмез ючюн, башын эки жанына булгъап къойду* (Г. Б.).

Бош башчы атдан, алмашдан, санаудан, сыфатдан, этимсыфатдан, этим андан кыуралады. Ю л г ю л е: 1) *Завод ишлеп башлагъанды* (К. ж.). 2) *Аслан арбазында ауур-ауур жюрюйдю* (Ш. С.). 3) *Биз тауулабыз*. 4) *Он бешден эки кере кёпдю*. *Бешеулен элге*

жууукталашдыла. 4) Мынга бояну кызылы игиди. 5) Ишлеген тишлер (С. Н.). 6) Стадионда чабышуу башланды (К. ж.).

Сез бирлешден неда кесеклери башха жазылган кыш сезден кыралган башчыга кыш башчы дейдиле: 1) **Биз экибиз пионерлебиз.** 2) **Ала барысы да школга жорюйдюле.** 3) **Бизни хар бирибиз кесибизден таматалагга хурмет этебиз.** 4) **Баш Совет кесини ишин бардырып тебирегенди.**

Айланчдан кыралган башчыга айланч башчы дейдиле. Алай башчы бу затладан кыралдады:

1) этимсыфат айланчдан: **Мен окзугхан Хызирди. Тамбла кышха барлыкка эрттенбла былайга жыйылсынла;**

2) этим ат айланчдан: **Колхозда бичен чалыу башланды;**

3) сыфат айланчдан: **Кылу уллу — асыу, аягы уллу жарсыу;**

4) **бар, жок, кеп, аз, керек** деген сөзлени болушлуктары бла кыралган айланчладан: **Билими бар насылды. Кычу кеп аллай ишни кыйналмай тамамлар. Санга керек манга да керекди. Чибини кеп бал этер, адамы кеп мал этер (Н. с.).**

42-чи иш. Бу айтымланы жазыгыз. Башчыларыны топлерин ызлагыз. Аланы неледен кыралганларын айтыгыз.

1) Кыйчула анга ыразы эдиле (Л. б.). 2) Кек жулдуздан толду. 3) Кыра туман басхан эди аны башын (Х. О.). 4) Аны жарыгы узакдан керюнеди... (К. К.). 5) Шоштарны юсюнде жаппа-жангы шинели барды (Т. А.). 6) Салихни ишин сабийлери бардырадыла (Ш. М.).

43-чю иш. Алга бош, ызы бла кыш, сора айланч башчылары болган айтымланы жазыгыз. Аланы башчылары неледен кыралганларын айтыгыз.

I

1. 1) Иги ишлеген адамы жашауу жарык болдады. 2) Бешулен мында квалдыла. 3) Арбазда кыарт ит жатады. 4) Мен кыартлагга болушама. 5) Сизни барыгыз да айырма оккуйсуз. 6) Биз экибиз анга бек кыуанабыз. 7) Сегизден тогуз кепдю. 8) Жыгышырыкка былайга жыйылсынла. 10) Биз таныганла жемталачыла эдиле. 11) Мюлке дырын жыйыу барады. 12) Билеги кючлю бирни жыггар, билими кючлю мингни жыггар (Н. с.).

II

1) Ауруганны сау билмез. 2) Ач кыарынны ток билмез. 3) Ахшы жыяр, аман жояр. 4) Ачылу жаншар, ач ашар. 5) Ауруун жашырган сау болмаз (Н. с.). 6) Аны багыасы юч сомду. 7) Бийик есген кыра будай кыараган адамы кыуандырады (Г. Э.). 8) Кыараганны мараган озар. 9) Кылу жарык кюл ойнатыр, башы жарык кыан кыайнатыр. 10) Урунмаган байыкмаз (Н. с.). 11) Сабийи жок жарлыды. 12) Тракторла кеплени жерлерин сюрюп бошагандыла (К. ж.).

ХАПАРЧЫ ЭМ АНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ.

§ 17. Этим хапарчы эм аны кьуралыуу

Маймёз
Мутхуз

Къоншу
Къына

Хапарчы айтымны баш членлеринден бириди. Ол этимни битеу туруш формаларындан эм тилни ат кесеклеринден (атдан, сыфатдан, санаудан, алмашдан) кьуралады.

Этимден кьуралгъан хапарчыгъа эгим хапарчы дейдиле. Этим хапарчысы болгъан айтымгъа этим айтым дейдиле: 1) *Мен институтха кетерикме.* 2) *Сен анда ишлейсе.* 3) *Жашла андан заманында келликдиле.*

Этим хапарчыны кьуруда бетлеучю-хапарлаучу жалгъауу болады. Аллай жалгъауу толу магъаналы этимни кесине неда аны бла бирге келген болушлукъчу этимге къошулады. Сёз ючюн, *Мен школдан келеме. Сен ары барлыкъса. Ол бизге тюбегенди* деген айтымлада *-ме, -са, -ды* деген бетлеучю-хапарлаучу жалгъаула *кел, бар, тюбе* деген толу магъаналы этимлеге къошулгъандыла эм ала бла бирге жазыладыла. Аны себепли бу айтымланы хапарчыларына бош хапарчыла дейдиле.

Этимни буйрукъчу турушуну жангызыкъ сан формасындан кьуралгъан хапарчы да бош хапарчыды. Аны ахырында бет жалгъауу болмайды: *Кел. Ёрге ёт.*

Къош этимледен неда бир ненча сёзден кьуралгъан этим хапарчыгъа къош этим хапарчы дейдиле. Аллай хапарчыла бир ненча тюрлю боладыла:

1) *Ишни тюрлю-тюрлю кезиулерин кёргюзтген къош этим хапарчыла.* Быллай хапарчыла кеслери бир ненча къауумгъа юлешинедиле: а) *ишни башланганын кёргюзтген хапарчыла.* Былагъа, толу магъаналы этимден тышында, *башла, тебире, айлан* деген болушлукъчу этимле да киредиле: 1) *Бабугентчиле сабан сюрюп башлагъандыла* (К. ж.). 2) *Аны эшитгенлей, сен юйге къачып тебирейсе* (Т. З.). 3) *Мустафир да ары хазырлана айланады* (Т. З.).

Къош хапарчылагъа кирген толу магъаналы этимле былайда этимча формада келедиле, бетлеучю-хапарлаучу жалгъаула уа аланы ызларындан келген болушлукъчу этимлеге къошуладыла. Толу магъаналы этимле къош хапарчылада инфинитивни формасында келирге да боладыла: Тракторчула тышына чыгъаргъа башладыла (К. ж.);

б) *ишни терк окъуна тамамланып къалгъанын кёргюзтген къош*

этим хапарчыла. Былагъа *жибер, ий, къой, ал, къал* деген эм башха болушлукъчу этимле киредиле: 1) *Билмей тургъанымлай, атам келип къалгъанды* (Б. Х.). 2) *Къызчыкъ къозуну тыякъ бла уруп ийгенди* (К. Б.);

б) *ишни ахырын кѣргюзтген къош* этим хапарчыла. Толу магъаналы этимден тышында, быллай хапарчылагъа *боша* деген болушлукъчу этим киреди. *Сабийле алмаланы терк окъуна ашап бошадыла* (Л. б.);

г) *ишни тохтаусуз барып тургъанын кѣргюзтген къош* этим хапарчыгъа *тур, айлан* деген болушлукъчу этимле киредиле. Быллай хапарчыгъа кирген толугъаналы этимле *-лай/-лей* деген жалгъаулу формада жюрюйдюле: 1) *Сен къуру ишлегенлей тура-са.* 2) *Ол дайым жырлагъанлай айланады.*

Къош этим хапарчыгъа, толугъаналы этимден тышында, эки неда андан кѣп болушлукъчу этим кирирге болады: 1) *Бизни окъуучуларыбыз диктант жазып бошай тура болурла дейме.* 2) *Сиз аны бек иги билиучу болур эдигиз.* 3) *Малчыла жайлыкъгъа кетерге хазырлана тура кѣре эдим.* 4) *Сен ол заманда анда жашагъан болур эдинг.*

2. Бир заманны ичинде неда бир бири ызларындан этилген ишлени кѣргюзтген къош этим хапарчыла: 1) *Ала библиотекадан китапла алып келдиле.* 2) *Биз базардан эрикле ала келликбиз.*

3. Къош этим хапарчыла *кѣл сал, жан ал, къулакъ сал, кѣлю къалды* деген эм башха фразеологизмледен да къураладыла. Ала магъана жаны бла кѣп тюрлюле боладыла: 1) *Мен тамата айтханнга къулакъ салдым.* 2) *Ол манга кѣз тийдирди.* 3) *Аны менден кѣлю къалды.*

4. Бир-бирде къош этим хапарчыны къуллугъунда *намаз эт, хурмет эт, ыразы бол, хазыр бол* дегенча къош этимле да тюбейдиле: 1) *Аппа намаз этеди.* 2) *Къартла анга хурмет этедиле.*

5. Толугъаналы этимни инфинитив формасына *бол, тюш, айлан, суй, керек, хазырлан* деген сѣзле къошулсала да, къош хапарчыла къураладыла: 1) *Биз ингирге шахаргъа жетерге боллукъбуз.* 2) *Бизге шахаргъа барыргъа тюшерикди.*

44-чю иш. Бу айтымланы жазыгъыз, баш членлерини тюплерин ызлагъыз, къуралыу жаны бла къаллайла болгъанларын белгилегиз.

1) Тюнене бизни эллилерибиз клубда Омар Отаров бла тюбешген эдиле. 2) Мен анга бек къууанганма. 3) Омар эрттеден бери халкъ жырчыгъа саналып турады. 4) Омаргъа ол ат аталгъанына халкъ бек къууанган эди. 5) Биз аны унутуп къоймагъанлай турабыз. 6) Бир кезинде мен Омар бла бирге ишлеучю эдим. 7) Аны аллай жууукъ таныгъаным ючюн къууанганлай турама. 8) Халкъ жырланы жыйып, жырлап, Омар урушха дери окъуна башлагъан эди. 9) Ол бизни халкъбызны жыр байлыгына чексиз уллу къошумчулукъ этгенди (Ш. М.). 10) Аслан мында къалыргъа сюеди. 11) Биз иги окъургъа керекбиз. 12) Ауругъанын жашыргъан сау болмаз (Н. с.).

45-чи иш. Алгъа бош этим хапарчылары болгъан айтымланы, ызы бла къош этим хапарчылары болгъан айтымланы жазыгъыз. Башчылары бла хапарчылары тюплерин ызлагъыз, неледен къуралгъанларын айтыгъыз.

1) Кюн батып тебирегенди. 2) Мен ишни бек сюеме. 3) Раузат топну къолундан суугъа тюшюрюп къойгъанды. 4) Ийнек бузоуну мюйюзю бла уруп ийгенди. 5) Бизге таудан башха жол бла энерге тюшгенди. 6) Элде юйлени ожакъларындан тютюн чыгъады. 7) Музафарны арбазында от жарыкъ жана эди. 8) Анга уллу къазанла асылыпдыла. 9) Бизни элден жюз жаш аскерде къуллукъ этедиле. 10) Иги ишлегенлери ючюн, жашлагъа халкъ махтау береди. 11) Жансуратны къызчыгъына кез тийгенди. 12) Мен анга жарсыйма. 13) Ары барыргъа киши да унамайды. 14) Биз сизни бла келиширге боллукъбуз (К. ж.).

46-чы иш. Хапарчылары бу къош этимледен къуралгъан айтымла къурап жазыгъыз.

Намаз эт. Хазыр бол. Тансыкъ бол. Хурмет эт. Кез тийди. Жанына тий. Кёлю къалды. Жууап эт. Къулакъ сал. Кёлю чыкъды.

47-чи иш. Жазыгъыз. Айтымланы баш членлерини тюплерин ызлагъыз. Алары къайсы бетни, санны кёргюзгенлерин айтыгъыз.

Ана тилим — ёз тилим.

Хар халкъны баш энчиликлеринден бири ана тилиди. Таулула къайсы халкъны да бек сюедиле. Ала аны бек тюз этедиле. Къайсы тилни билсенг да, ол санга къуруда жарыкълыкъ бергенлей турур. Алай къарт аппанг, ыннанг, атанг, ананг сёлешген тилни суймесенг, терен билмесенг, бир заманда да кёлюнг жарымаз. Аны билмесенг, тойда таулулары не айтханларын ангыламазса. Алай болса уа, тойгъа жюрюмезсе, бушуугъа къатышмазса. Халкъынгы къууанчын, жарсыуун да ангыламанг, къыйналырса, жарсырса. Сени адамгъа санамазла, сыйсыз этерле. Чынтты адамла кеси тиллерин аналарын суйгенча сюедиле. Бизни классыбызда окъугъанла да алай бек сюедиле ана тиллерин. Биз анга бек къууанабыз.

48-чи иш. Алгъа бош хапарчылы, ызы бла къош хапарчылы айтымланы жазыгъыз. Алада башчылары къуралыу жаны бла къаллайла болгъанларын белгилегиз.

1) Мен къошдан тюнене келген эдим. 2) Хафисат школда ана тилден къуруда бийик белги алады. 3) Хусей гюрбежи таба жетип бара тура болур эди дейме. 4) Таулула намысны, адетни сыйлагъан адамлары бек сыйлайдыла. 5) Ала къонакъгъа кимден да иги къарайдыла. 6) Баям, ол жаны бла таулулагъа ким да сукълана болур. 7) Бизде къоншуну да бек сыйлайдыла. 8) Къоншула жуукъ адамлагъа саналадыла. 9) Биз халкъыбызны аламан адетлери бла ёхтемленебиз. 10) Биз халкъыбызны аламан адетлери бла ёхтемленебиз. 11) Бёрюню баласы ит болмаз (Н. с.).

49-чу иш. Быланы окъугъуз. Членлерини формалары бирча болгъанлыкъгъа, ала магъана жаны бла башхадыла. Аны алайлыгъын кѣргюзтююз.

1) Мен юй ишлейме. 2) Сен тылы ийлейсе. 3) Харун санга болушады. 4) Хасан къошха барады. 5) Назир элден келеди. 6) Муштафа алмаладан ашайды. 7) Роза элде жашайды. 8) Китап сенде къалгъанды. 9) Ётюрюкню айтхандан анга тынгылагъан къыйынды. 10) Къаргъыш этген къатынды, алгъыш этген алтынды (Н. с.).

§ 18. Ат хапарчы эм аны къуралыуу.

*Ачхыч
Басха*

*Жаннга
Таннга*

Хапарчы жаланда этимден угъай, тилни бирси кесеклеринден, тюрлю-тюрлю сѣз тутушладан да къуралады.

Сѣзню къысха айтыр ючюн, атха, сыфатха, санаугъа, сѣзлеуге эм алмашха тилни ат кесеклери дейик.

Тилни ат кесеклеринден къуралгъан хапарчыгъа **ат хапарчы** дейдиле.

Ат хапарчы да къуралыуу жаны бла эки тюрлю болады:

1) **бош ат хапарчы**, 2) **къош ат хапарчы**.

Ат хапарчы бош сѣзден неда кесеклери бирге жазылгъан къош сѣзден къуралса, анга бош ат хапарчы дейбиз: 1) *Дауут бригадирди*. 2) *Биз къараччлабыз*. 3) *Сен Бекболатса*.

Этим хапарчыныча, ат хапарчыны да ахырында асламысында бетлеучю-хапарлаучу жалгъауу болады: 1) *Мен жылкъычыма*. 2) *Сен темирчисе*. 3) *Ол ишчиди*.

Кертиди, халкъны тилинде бир-бирде *Умутсуз жашау* — *кюйген кесеу* (Н. с.) дегенча айтымла да тюбейдиле. Къош айтымлагъа кирген эки бош айтымны магъаналары бир бирге къаршы болсала, алада хапарчыланы бетлеучю-хапарлаучу жалгъаулары тюшюп къалыргъа боладыла: *Мен — къойчу, сен — жылкъычы*.

Хапарчыгъа бетлеучю-хапарлаучу жалгъау къошулмай, ат айтымланы жаланда бу эки тюрлюсюнде къалады.

Ат айтым деп, хапарчысы тилни ат кесегинден къуралгъан айтымгъа айтадыла.

Кесеклери башха жазылгъан къош сѣзден неда бир ненча сѣзден къуралгъан хапарчыгъа **къош ат хапарчы** дейбиз.

1. Къош хапарчыла ат сѣз тутушланы юч тюрлюсюнден да къураладыла: 1) *Андагъыла къара къойладыла*. 2) *Ала колхоз къойладыла*. 3) *Ала колхозну къойларыдыла*.

2. Къош хапарчылары күүлукъларында кесеклери башха жазылган къош сёзле да келедиле: 1) *Классда окъуучула отуз бешдиле.* 2) *Туристлени бек суйген жерлери Къабарты-Малкъарды.* 3) *Бу аякъ машинады.*

3. Къош хапарчыла тилни ат кесеклерине *бол, эт, дегме, ушайды, кёреме, экен, эди* деген эм башха болушлукъчу этимле бла кесекчикле къошулуп да къураладыла: 1) *Мазан къарт болгъанды.* 2) *Жашау Мазанны къарт этгенди.* 3) *Мазан къарт болур дегме.* 4) *Мазан къарт ушайды.* 5) *Мазан къартмыды, экен?* 6) *Мазан къарт эди.*

4. Хапарчы *барды, жокъду, керекди* деген сёзледен бла *барыргъа керекди, кетерге кыйынды, ишлерге тюшерикди* деген сёз бирлешледен да къуралады: 1) *Менде аллай китап барды.* 2) *Харун юйде жокъду.* 3) *Анга мында ишлерге кыйынды.* 4) *Бизге колхозгъа болушургъа тюшерикди.*

Барды, жокъду, керекди деген сёзле этимле да, атла да туююлдюле. Аны себепли бу сёзледен къуралган хапарчыла этим эм ат хапарчылагъа кирмейдиле: 1) *Мени атым барды.* 2) *Сени китабынг барды.*

50-чи иш. Алгъа бош ат хапарчылы айтымланы, ызы бла къош ат хапарчылы айтымланы жазыгъыз. Хапарчылары тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанлары айтыгъыз.

Муратны къууанчы.

1) Эшикте кюн иссиди. 2) Къайдан эсе да ит юрген тауушла эшитиледиле. 3) Элде юйлени ожакъларындан тютюн чыгъады. 4) Къарт Мурат арбазда агъач жонады. 5) Ол агъач устады. 6) Муратха жюз жыл болады. 7) Ол алыкъа онглуду, къарыулуду. 8) Мурат насыплы адамды. 9) Аны беш жашы да инженерледиле. 10) Къартны эки къызы уа устазла болгъандыла. 11) Мында Муратны отуз туудугъу жашайды. 12) Аланы бир-бирлери агрономла, бир-бирлери уа зоотехникле бла инженерле болгъандыла. 13) Мурат анга бек къууанады.

51-чи иш. Айтымланы, хапарчылары тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларына кёре, къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

Бизни колхозда.

1) Колхозну бригадаларында машинала отузушардыла. 2) Аланы асламысы жангыладыла. 3) Андан тышында, мюлкде элли трактор барды. 4) Тракторчула таулу жашладыла, ала ишлерине устадыла. 5) Комбайнала да мында тракторладан аз туююлдюле. 6) Кертиди, аланы бир-бирлери эски болгъандыла. 7) Эски комбайнала ондула. 8) Элибизде сеялкала, гатонла, тырнауучла кёпдюле. 9) Колхозну агроному жаш адамды. 10) Аны аты Мухажирди. 11) Ол мында ишлегенли, он жыл болады. 12) Зоотехнигибиз да сынаулу адамды. 13) Колхозда бирси эл мюлк устала да ишлерин иги биледиле. 14) Ол затланы хайырын-

дан колхоз планларын кѳуруда артыгы бла толтурады. 15) Элни культура юю, школлары да жангыдыла.

52-чи иш. Хапарчылары бу сѳзледен эм сѳз бирлешледен болган айтымла кѳурап жазыгъыз. Алада хапарчылары кѳуралуу жаны бла кѳаллайла болганларын белгилегиз.

Тамата, кѳп, кетерге ушайды, алыргѳа боллукѳма, жашилди, жашса, он болады, кѳз тийди, кѳлкѳалды болдум, хурмет этдинг, жаным кетди, алтауландыла, эрттеди, алдабыз, арыса, кѳошданбыз.

53-чю иш. Ат хапарчы атны эм аны кѳуллугѳунда жюриген сѳзлени тюрлю-тюрлю болуш формаларындан эм сонгуралу бирлешледен кѳуралады. Бу юлгюлени хайырланып, аны юсюнден толу хапар айтыгъыз.

1) Мен кѳойчума. Мен — кѳойчу, сен — жылкычы. 2) Бу таякѳ кѳойчунуду. 3) Бу таякѳ кѳойчугѳады. 4) Мен кѳошдама. 5) Мен кѳошданма. 6) Сен кѳош табагѳаса. 7) Сен кѳошха дерисе. 8) Кѳошда кѳойла жюз чакѳлыдыла.

§ 19. Айланч хапарчы.

Тѳбенги
Алгѳыннгы

Белгилисича, этим айтымда эки тюрлю формада жюриюдю: 1. Иели формада: а) 1-чи бет: *барама*; б) 2-чи бет: *бараса*; в) 3-чю бет: *барады*; II. Иесиз формада: а) этимсыфат: *баргѳан*, *барлыкѳ*, *бара тургѳан*; б) этимча: *бара*, *барып*, *баргѳанлай*, *баргѳанда*, *баргѳынчы*; в) этим ат: *барыу*; 2) инфинитив: *барыргѳа*.

Этимни иели формалары башчыгѳа жалгѳанып келселе, айтымла кѳураладыла: 1) *Мен кѳошха барама*. 2) *Сен школгѳа бараса*. 3) *Ол юйге барады*.

Бу юлгюле кѳргюзгенге кѳре, айтымны башчысыны кѳуллугѳунда келген сѳз кѳайсы бетни магѳанасын кѳргюзтсе да, айтымны хапарчысына ол бетни кѳргюзтген хапарлаучу жалгѳау кѳошулады: *Мен окѳуйма*. *Сен окѳуйса* д. а. к.

Этимни иесиз формаларыны уа бетни кѳргюзтген жалгѳаулары болмайдыла. Аны себепли, башха сѳзле бла бирикселе уа, этимни иесиз формалары айтым угѳай, айланчла кѳурайдыла. Юлгюле:

1) Этимсыфат айланчла: *Мен кѳрген*, *манга келген*, *мени биллик*, *ары кѳарар*, *бери келир* д. а. к.

2) этимча айланчла: *Мен келгенде*, *манга айтханда*, *терк келгенлей*, *андан кѳайтхынчы* д. а. к.

3) Этим ат айланчла: *бичен чалыу*, *билим алыу*, *ары кетиу*, *аны кѳрюу* д. а. к.

4) инфинитив айланчла: *билим алыргъа, юйге кетерге, ары жетерге* д. а. к.

Бу юлгюле кёргюзтгенлерича, этимни несиз формалары кеслерине жалганган сёзле бла бирге айланчла къурайдыла.

Айланчланы хар бир тюрлюсю айтымда бир соруугъа жууап болады эм айтымны бир членини къуллугъун толтурады. Айтымны айланчдан къуралган членине айланч член дейдиле. Айтымны айланч членлери кеслерини къуралыуларына эм магъаналарына кёре, аны бош эм къош членлеринден башхадыла.

Айланчла айтымны къайсы членлерини къуллукъларын да голтурадыла.

Хапарчыны къуллугъунда этимсыфат, этим ат эм инфинитив айланчла тубейдиле. Сёз ючюн. *Бу мен таныгъанды* деген айтымны башчысы *бу* деген сёздю, хапарчысы *уа мен таныгъан* деген айланчдан къуралгъанды. Ол хапарчы *къайсыды?* деген соруугъа жууап болады.

Масхут космосха учханды деген айтым, интонациягъа кёре, эки тюрлю ангыланыргъа боллукъду. Сёз ючюн, аны былай айырыргъа боллукъду: — *Ким учханды?* — *Масхут* (башчыды). *Масхут не этгенди?* — *Учханды* (хапарчыды). — *Къайры учханды.* — *Космосха* (орунчу болум).

Бу айтымны башхача айырыргъа да боллукъду: — *Масхут къайсыды?* — *Космосха учханды.*

Бу юлгюню былай айырсаг, *Масхут* деген сёз башчы болады, *космосха учхан* деген этимсыфат айланч а хапарчы болады.

Муратым космосха учаргъады. Планым тамбла шахаргъа кетергеди деген айтымлада *муратым, планым* деген сёзле баш болушдадыла. Ала башчыны къуллугъун толтурадыла. *Космосха учаргъа, тамбла шахаргъа кетерге* деген инфинитив айланчла уа хапарчыла боладыла.

Бизни баш борчубуз иги окъууду деген айтымда хапарчыны къуллугъун *иги окъуу* деген этим ат айланч толтурады, башчыны къуллугъун а *борчубуз* деген сёз тамамлайды. *Бизни, баш* дегенле уа башчыны айгъакълайдыла.

Хапарчыны къуллугъунда дагъыда быллай айланчла тубейдиле:

1) сыфат айланчла: *Ол билеги кючлюдю.* (— *Ким?* — *Ол.* — *Ол къайсыды?* — *Билеги кючлюдю* (айланч хапарчыды);

2) *бар, жокъ* деген сёзлени болушлукълары бла къуралган айланчла: *Сен китабы барса* (— *Ким?* — *Сен.* — *Сен къайсыса?* — *Китабы барса* (айланч хапарчыды).

54-чю иш. Айтымланы тенгледширгиз. Алада баш членлени кьуллукъларында кьаллай айланчла келгенлерин кёргюзтюгюз.

1) Аслан менме. Сен окъутхан менме. 2) Музафар устазды. Музафар кьошха кетерикди. 3) Ала мында кьаллыкъладандыла. 4) Мен — билими кючлю, сен — билеги кючлю. Мен — темирчи, сен — сабанчы. 5) Китаплары барла кьол кётюрсюнле. 6) Мен китабы жокъладанма. Мен андагъыладанма. 7) Бусагъатдагъы борчубуз жер сюрююдю. 8) Санга керек манга да керекди. 9) Муса бла Иса тюнене кьошдан келгенледиле. Муса бла Иса билим-лиледиле. 10) Аны мураты китап жазаргъады. Аны мураты сейирликди.

55-чи иш. Айтымланы жазыгъыз. Баш членлерини кьуралыу жаны бла кьаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Бешни бешге кьошсанг, он болады. 2) Биз окъуучулабыз. 3) Бизни классыбызда Рустам бла Хасан алчыладандыла. 4) Мында аллайла оноуландыла. 5) Ала дайым «бешле» аладыла. 5) Назирге урушургъа керекди. Ол чачы узунладанды. 6) Науруз кьарт болгъанды. 7) Хызир да аллайладанды. 8) Ол кьошхады. 9) Биз да арыбыз. 10) Бусагъатда анда кьой кьыркыуу бакды.

56-чы иш. Хапарчылары бу сёзледен бла сёз бирлешледен болгъан айтымла кьурап жазыгъыз. Ол айтымлада башчылары бла хапарчылары тюплерин ызлагъыз.

Къалын туманлыды, узакъды, агъачданды, элденди, Этезладанды, элгеме, элнидиле, мындасыз, кёбейтейик, ишлегиз, жюз онбирдиле, анычаса, ёргедесиз, тёбе тийресиндесиз, аны кьатындабыз, гебен табасыз.

§ 20. Башчыны бла хапарчыны араларында тире салыу.

<i>Тузсуз</i>	<i>Кючден</i>
<i>Къобузчу</i>	<i>Кючлю</i>

Айтымда ат хапарчылары бетлеучю-хапарлаучу жалгъаулары болмасала, башчылары бла алааны араларында тире салынады: 1) *Ата — билек, ана — жүрек (Н. с.).* 2) *Сен — анда, мен — мында, кьартлагъа болушургъа уа адам жокъду (З. Ж.).* 3) *Сен — батыр, мен — кьоркъакъ.* 4) *Сен — кёрген, мен — кёргюзтген, терс кимди?*

Айтымда бет жалгъауу болмагъан ат хапарчыны айгъакълаучусу болса, запятой аны аллында салынады, нек десенг, ол айгъакълаучу хапарчыгъа киреди: 1) *Кёрдюм деген — кён сёз, кёрмедим деген — бир сёз.* 2) *Билгенинг — бир тогъуз, билмегенинг — минг тогъуз (Н. с.).*

Ол алай нек болады? Хапарчы атдан кьуралса, ол атха бой-сунган айгъакълаучу да хапарчыгъа киреди. Аны себепли аллай сёзю айтымдан кетерирге жарамайды, нек десенг, аны магъанасы бузулургъа, керекли магъананы бермесге болады. Аны алайлыгъын кёрюр ючюн, бу юлгюлени тенгешдирип кёрюгюз: 1) *Нальчик курорт шахарды.* — *Нальчик шахарды.* 2) *Бекболат аман адам тьююлдо.* — *Бекболат адам тьююлдо.*

Айтымны *бар, жокъ, кёп, аз, керек* деген сёзледен кьуралгъан хапарчыны, бетлеучу-хапарлаучу жалгъауу болмаса да, башчыны бла ол хапарчысыны араларына тире салынмайды: Ю л г ю л е: 1) *Жау жокъда батыр кёп, дау жокъда акъыл кёп.* 2) *Уллу ишде уят жокъ.* 3) *Санга керек манга да керек.* 4) *Досу барны жауу бар* (Н. с.).

Айтымда жалгъаусуз ат хапарчыгъа къарап келген толтуруучу болса, ол хапарчыны аллында тире салынады: *Кёрген — келге асыу* (Н. с.).

57-чи иш. Бу айтымланы жазыгъыз, алада тирени нек салыннганын ангылатыгъыз.

1) Адамны жаны — топуракъ, терекни жаны — чапыракъ. 2) Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада. 3) Атанг — къарт, кесинг — жаш. Сизге болушлукъ керекди. 4) Ариу сёз жаннга — азыкъ, аман сёз — башха къазыкъ. 5) Арыкъ малгъа териси да — жюк. 6) Атадан ёксюз — бир ёксюз, анадан ёксюз — эки ёксюз. 7) Ахшы атаны жашы — иги, ахшы ананы къызы — иги. 8) Ачыу — душман, акъыл — дос, акъылынга акъыл къош. (Н. с.).

58-чи иш. Бу айтымланы, керек эсе, тире сала жазыгъыз.

1) Байлыкъ бир айлыкъ. 2) Къайгысы жокъ кьуру суудан семир. 3) Дунияда таш къаты, ташдан да баш къаты. 4) Жауу барны досу бар. 5) Жетегейле жети жулдуз, Темиркъазакъ кеси жулдуз. 6) Жютю бичакъ кынынга ёч, жалгъан сёз жаннга ёч. 7) Келечиге ёлюм жокъ (Н. с.). 8) ..Сууукъ айран, жылы гыржын тиш ауруу. 9) Кёп сёз кююш, аз сёз алтын. 10) Кёпню насыбы да кёп (Н. с.).

59-чу иш. Айтымланы керекли интонация бла окъугъуз. Алада тире салыр-га керекмиди, тьююлмюдо?

1) Къолу ачыкъны жолу ачыкъ. 2) Къолу жокъну жолу жокъ. 3) Къонагъы жокъну шуёху жокъ. 4) Марат атчы, сен кьойчу. 5) Малы жокъну кюню жокъ, кюню жокъну нюрю жокъ. 6) Нёгерсизни жолу узун. 7) Окъуу билим азыгъы, билим а ырыскы къазыгъы. 8) Сабыр тюбу сары алтын. 9) Окъуусуз билим жокъ, билимсиз кюнюнг жокъ. 10) От бла суу тилсиз жаула. 11) Сюзюлген сууну кьурту кёп (Н. с.).

§ 21. Хапарчыны башчы бла келишиую.

Агъашчы
Эгешчик

1. Хапарчыны башчы бла бетде келишиую.

Айтымда башчы къайсы бетни кѣргюзтген сѣз болса да, хапарчыгъа да ол бетни кѣргюзтген жалгъау къошулады.

Айтымны башчысыны къуллугъунда келген сѣзле 1-чи, 2-чи бетлени кѣргюзтселе, аны хапарчысына ол бетлени белгилеген жалгъаула къошуладыла: 1) *Мен ана тилими бек сюеме.* 2) *Сен Къайсын Кулиевни таныйса.* 3) *Биз окъуучулабыз.* 4) *Сиз аны билесиз.*

Быллай айтымлада хапарчыны башчы бла келишгенин бетлеучю жалгъаула кѣргюзтедиле.

Айтымны башчысы 3-чю бетни кѣргюзтген сѣз болса, хапарчыгъа *-ды/-ди, -ыр -ир* жалгъаула къошуладыла: 1) *Къой ма къырады.* 2) *Машина бери ингирде жетер.*

Быллай айтымланы хапарчыларыны бетлеучю жалгъаулары жокъдула. Болсада бу хапарчыла, ала бла келген башчылача, 3-чю бетни кѣргюзтедиле.

Хапарчы, 1-чи, 2-чи бетлени кѣргюзтген бетлеучю эм кесимлеучю алмашладан къуралса, 3-чю бетни кѣргюзтген башчы бла келишмейди: 1) *Асият менме.* 2) *Асият сенсе.* 3) *Ала бизбиз.* 4) *Ала сизсиз.* 5) *Ол кесингсе.* 7) *Ала кесибизбиз.* 8) *Ала кесигизсиз.*

II. Хапарчыны башчы бла санда келишиую.

Хапарчыны башчы бла санда келишиую эки тюрлю болады: 1) грамматика жаны бла келишиу, 2) магъана жаны бла келишиу.

Башчыны къуллугъунда келген сѣз къайсы санны формасында болса, хапарчы да ол санда болады. Аллай келишиуге хапарчыны башчы бла грамматика жаны бла келишиую дейдиле: 1) *Ат кишнейди.* 2) *Атла кишнейдиле.* 3) *Мен пионерме.* 4) *Сиз комсомолчуласыз.*

Башчыны къуллугъунда келген сѣз, жангызлыкъ санны формасында болгъанлыкъгъа, кѣп затны кѣргюзтюрге болады. Аны себепли аллай башчы бла келген хапарчы кѣплюк саннга салынады: 1) *Бешеулен келдиле.* 2) *Беш адам арбазгъа кирдиле.*

Бу айтымлада башчыла форма жаны бла жангызлыкъ сандадыла, болсада жангыз затны угъай, кѣп затны кѣргюзтедиле. Айтымланы хапарчылары, анга кѣре, кѣплюк санда

келедиле. Хапарчыны башчыгъа былай жалгъанганына аны башчы бла магъана жаны бла келишиую дейдиле.

Бир-бирде уа быллай айтымланы хапарчылары башчыла бла грамматика жаны бла келишедиле, башхача айтсакъ, жангызлыкъ санда келедиле: 1) Къошдан бешеулен келди. 2) Арбазгъа беш адам кирди.

60-чы иш. Айтымланы жазыгъыз, Аланы хапарчылары башчылары бла келишгенлерин эм келишмегенлерин не затла кѣргюзтедиле?

1) Биз бери озгъан жыл кѣчгенбиз. 2) Мазан къурулушда алчы ишчиди. 3) Иш жашауну тутуругъуду. 4) Сиз аны иги билесиз. 5) Ахмат ингирде юйге келир. 6) Ала бизбиз. 7) Ол сен эдинг. 8) Биз экибиз бирге кетербиз. 9) Жырлагъанла кесигиз эдигиз. 10) Ары барлыкъ кесимме.

61-чи иш. Бу айтымланы хапарчыларына керекли жалгъаулары къоша жазыгъыз, ала нелени кѣргюзтгенлерин айтыгъыз. Айтымланы башчылары къайсы бетни, санны кѣргюзтедиле?

1) Мен жылкычы... 2) Ала ишчиледи... 3) Биз сизге болушур... 4) Халкъ арбазгъа жыйылды... 5) Кюн тий... 6) Экибиз театр гъа баргъан... 7) Къалгъаныбыз школ гъа тебиреген... 8) Асламыбыз бу элде жашай... 9) Кѣбюгюз тракторчула... 10) Сиз кесигиз ары бар... 11) Ала биз эди... 12) Атабыз ишден кел... 13) Къарындашын гъа шахарда...

62-чи иш. Башчылары бла хапарчылары быладан къуралгъан айтымла къурап жазыгъыз. Аланы членлерини бир бирлери бла къалай байланганын айтыгъыз.

1. Мен школ бар. 2) Роза сен тубе. 3) Биз ол къууана. 4) Азиз Хасан китап ал. 5) Ала биз библиотека китап келтирди. 6) Сен Азрет заводда ишлейсиз. 7) Тамбла кюн тий. 8) Ингирде Мухтар жыйылыу барлыкъ.

§ 22. Хапарчыны бир туудукъ башчыла бла келишиую.

Жаланбаш
Къоланкѣлек

Бирайтым гъа бир талай бир туудукъ башчы кирирге болады. Ол башчыла къайсы бетни кѣргюзтселе да, хапарчы да, ала бла келишип, ол бетде келеди: 1) *Муса, Керим эм Музафар къошха тебиредиле.*

Алай айтымны бир туудукъ башчылары кѣбюсюнде тюрлю-тюрлю бетлени кѣргюзтедиле. Алай башчылары бири окъуна 1-чи бетни кѣргюзтсе, ол башчылагъа къарагъан хапарчы ол бетни формасында келеди: 1) *Сен, Хусей эм мен сюрюуючюлебиз.* 2) *Мурат, Къаплан, мен школдан келебиз.*

Айтымны бир туудукъ башчыларыны бири 2-чи, башхасы 3-чю бетни кѣргюзтселе, хапарчы 2-чи бетни формасына салынады: 1) *Марат бла сен иги окъуйсуз.* 2) *Ол бла сен ишчилесиз.*

Башда келтирилген юлгюле кѣргюзтгенлерича, бир туудукъ башчылары болгъан айтымда алагъа къарагъан хапарчы кѣплюк санны формасында жюриюдю. Алай бир-бирде айтымны талай бир туудукъ башчысына къарагъан хапарчы жангызлыкъ санда келирге да болады. Ол алай, сѣз ючюн, айтымда бир туудукъ башчыла этим атдан къуралсала, болады: 1) *Анда жырлау, тепсеу башланды.* 2) *Колхозда тирлик жыйыу, бичен ташыу бошалды.*

Айтымны жангызлыкъ санда келген бир туудукъ башчыларыны араларына *не... не, огъесе* деген айырычу байлаула болсала, ол башчылагъа къарагъан хапарчы жангызлыкъ санда келирге боллукъду. Сѣз ючюн, *Бюгече не къар, не жауун жауарыкъды* деген айтымны хапарчысы жангызлыкъ сандады, нек десенг, сѣлешген адамны оюмуна кѣре, къар да, жауун да угъай, аладан бири жауарыкъды.

63-чю иш. Айтымланы жазыгъыз. Алада хапарчылары башчыла бла нек келишгенлерин эм келишиуну не затла кѣргюзтгенлерин айтыгъыз.

I

1) Хамит, Лейля эм Зухура бу юйде жашайдыла. 2) Азинат, Фатимат, Аслийжан эгечледиле. 3) Бизни тауларыбызда эмен, нарат, кюйрюч ѳседиле. 4) Бизни халкъыбызны билими, къультурасы ѳсе барады. (К. ж.). 5) Биз да, сиз да бирге барырбыз тойгъа (Т. А.). 6) Сен да, мен да изеуге барайыкъ. 7) Ол кюнню ингиринде Жамилят, Харун, Оюс, кенгешип, колхозну парткомуну, правленни, эл советни толтуруучу комитетини жыйылыуун бардырдыла (К. Х.). 8) Къайгъы бла къоркъуу Кезибанны хорладыла (Т. А.).

II

1) Жамилят бла Иван Иванович ол кюн Нальчикге кеч келдиле (К. Х.). 2) Далхат бла Харун бичендедиле. 3) Ючюбюз ол заманда стадионда эдик (К. ж.). 4) Ол тойда не Хажиомар, не Магометов жокъ эдиле (К. А.). 5) Асланны кызы бла Зулийхат зveno башчыладыла (К. ж.). 6) Къалгъаныгъыз топ ойнарыкъдыла. 7) Барыбыз да иги окъургъа борчлубуз. 8) Ит бла киштик шуѳхладыла.

БИР БАШ ЧЛЕНЛИ АЙТЫМЛА.

§ 24 Бир баш членли айтымланы къауумлары.

Акъкъалай
Кѳккѳлек

Бегаууз
Базыгъерин

Къуралыуларына, магъаналарына эм тилде жюриютюлюулерине кѣре, бир баш членли айтымла бу къауумлагъа юлешинедиле:

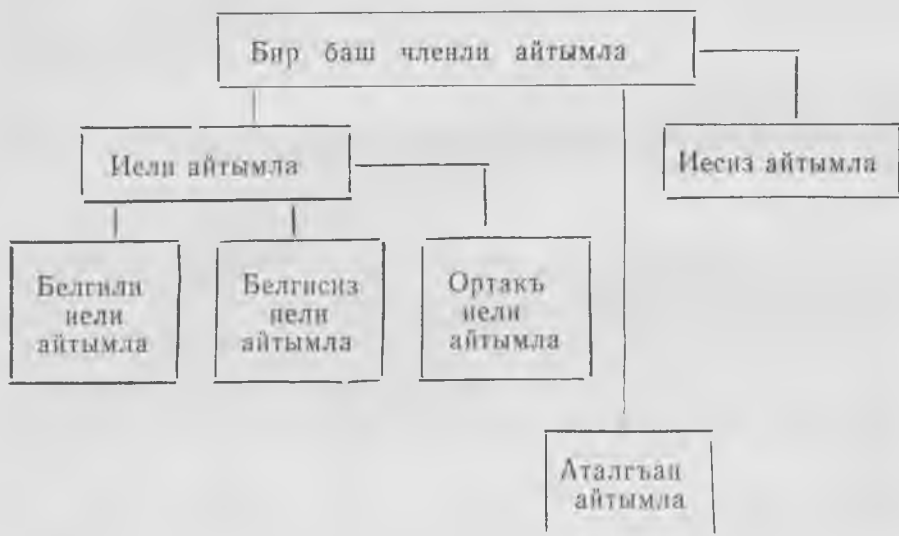
1) иели бир баш членли айтымла, 2) иесиз бир баш членли айтымла, 3) аталгъан айтымла.

Иели бир баш членли айтымла, иелери къаллайла болгъанларына кёре, кеслери да бу къауумлагъа юлешинедиле: 1) белгили иели бир баш членли айтымла, б) белгисиз иели бир баш членли айтымла, в) ортакъ иели бир баш членли айтымла.

Иели эм иесиз бир баш членли айтымланы баш членледен жаламда хапарчылары бардыла, аталгъан айтымны баш члени уа, башчыча, баш болушда келеди.

Башда айтылгъан затланы схемада кёргюзтюрге боллукъду:

5-чи схема

§ 24. Белгили иели бир баш членли айтымла.

<i>Атда</i> <i>Жутдай</i>	<i>Тешгич</i> <i>Тёртгюл</i>
------------------------------	---------------------------------

1. Белгилисича, айтымда хапарчы тюрлю-тюрлю затланы (ишни, халны, шартны) кёргюзтеди. Айтымны башчысы уа ол затлагъа ие болады. Сёз ючюн: 1) *Мен кзой кзыркъама.* 2) *Сен анга кбууанаса.* 3) *Биз алыкъа жашбыз.*

Бу айтымлада ишни, халны, шартны иелерин *мен, сен, биз* деген сёзле кёргюзтедиле. Андан тышында, ол иелени хапарчыланы *-ма, -са, -быз* деген бетлеучю жалгъаулары да кёргюзтедиле. Аны себепли башчыларын кетерсенг, бу айтымла бир баш членлиле

боладыла, алай магъана жаны бла бир зат да тас этмейдиле:
1) *Къой къыркъама.* 2) *Анга къууанаса.* 3) *Алыкъа жашбыз.*

Быллай бир баш членли айтымла ушакъда тюбейдиле, аланы башчылары аны себепли тюшедиле эм бетлеучю жалгъаула кёр-гюзтген иелери белгилеле боладыла.

Алай бла, белгили иели бир баш членли айтымла деп, башчылары болмагъан, хапарчылары уа 1-чи эм 2-чи бетлени формаларында болуп, белгили иелени кёргюзтюп, кёбюсюнде ушакъда жюрюген айтымлагъа айтадыла: 1) *Сизни къарындашла болгъаныгъызыны билеме.* 2) *Иги окъугъуз.* 3) *Къор болайым, бир бирге иги болугъуз.* 4) *Кетейик.* 5) *Ашыгъыгъыз.* 6) — *Къайрыса? — Къошхама.* 7) — *Кимсе? — Къойчума.*

Бу юлгюледе кёрюннгенича, белгили иели айтымланы хапарчылары этимден эм тилни бирси кесеклеринден да къураладыла.

II. Хапарчысы этимни 3-чю бетдеги кёплюк сан формасындан къуралып, белгисиз иени кёргюзтюп жюрюген бир баш членли айтымгъа белгисиз иели айтым дейдиле: 1) *Сюймегениме бердиле, чал сакъаллы къарт кишини манга тийишли кёрдюле (М. К.).* 2) *Муратны башха ишге кёчюргендиле (К. ж.).* 3) *Атха миннген этедиле, ёгюзню жекген этедиле.*

III. Бир-бир баш членли айтымланы хапарчылары ортакъ иени кёргюзтедиле. Ортакъ ие, сен, мен деп болмай, адамланы барысына да бирча къарайды. Хапарчысы аллай ортакъ иени кёргюзтген айтымгъа ортакъ иели айтым дейдиле. Аллай айтымны хапарчысы этимни бу формаларындан къуралады:

1. Буйрукъчу турушдагъы этимни 2-чи бетдеги, жангызлыкъ сандагъы формасындан: 1) *Минг ёлчеле да, бир кес.* 2) *Алтынны алма да, акъылны ал.* 2. Туура турушдагъы этимни 2-чи бетдеги, жангызлыкъ сандагъы формасындан: 1) *Айны квол аязынг бла жапмазса (Н. с.).* 3) *Шарт турушдагъы* этимни 21-чи бетдеги, жангызлыкъ сандагъы формасындан: 1) *Ётмекни чайнай кетсенг, чий кёрюнюр (Н. с.).*

64-чю иш. Окъугъуз. Бир баш членли иели айтымланы къауумлагъа юлешип жазыгъыз. Эки баш членли айтымланы баш членлерини къуралыу жаны бла къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Бизде быллай кюнледе тууарланы къауданнга чыгъарадыла. 2) Заводда Ариубаны ариу кёредиле (К. ж.). 3) — Ишгеми бараса? — Угъай, тюкеннге тебирегенме (Л. б.). 4) — Кетигиз! Ит къабар (Ш.). 5) — Дерсигизни хазырлагъанмысыз? — Хазырлагъанбыз. 6) Аманны аман бла къуума (Н. с.). 7) Ашыгъайыкъ, ансы кечди (К. ж.). 8) Бёрюню айнытсанг, кесинги къабар (Н. с.). 9) Аман адамны айнытсанг, эрининги, бурунунгу къан этер, аман токълуну айнытсанг, эрининги, бурунунгу май этер (Н. с.). 10) Ай-

ны кьол аязынг бла жапмазса, 11) Бизни колхоз мал бла байды. 12) Анда он сюрюу кьой кечинеди.

65-чи иш. Окьугьуз. Бир баш членли айтымланы кьауумлагъа юлешип жазыгъыз, алада нени не зат кьргюзтгенин айтыгъыз.

I

1) Душманны халкъ бла хорларса. 2) Уллу селешме да, уллу кьап. 3) — Ханнга айтдым, пилни кьоратдырлыкь болурла (У. А.). 4) Атынгдан айырылсанг да, жерингден айырылма. 5) Ёгюзню мюйюзюнден тутадыла, адамны сёзюнден тутадыла. 6) Асыры татлы болсанг, ашарла, асыры ачы болсанг, атарла. 7) Атангы аскерден сау келип кёрейим (Ш). 8) Кьоншулагъа бир барайым... (Т. З.). 9) Аны кьой, муну ал! (З. Ж.). 10) Отунланы бери келтиригиз. Мен ашыкьгъан этеме. 11) Кимге ачыуланаса? Тынч олтур. 12) — Сау кёрюшейик. Ахшы жолгъа барыгъыз (Ш. С.).

II

Тюзюн айтсам, бир кесек кьоркьгъанымдан башха, зат да сынамадым. Болсада, аскерден кьайтхандан сора, мени алгьыннгы ишиме алмадыла. Баям, аскерден бир зат жазгъан болур эдиле. Кёп тюрлю архивлеге да бардым, алай болгъанлыкьгъа, бир жерде да иш тапмадым. Ахырында, эригип, иш табарыкьма деп ышанмай тохтагъанымда, Баш сюдню архивине эм аны аскер коллегиясына бир бар деп юйретдиле. Мени бла анда ушакь этселе да, ахыры иги бла бошалырына ийнанмадым. Сунмай тургъанлай, мени ары алгъанларына сейир, тамаша болдум. Бек уллу архив эди. Мында Баш сюдню эм аскер коллегияны 60 жылны ичинде ишлерини юсюнден 2,5 миллион чакьлы папка бар эди. Мени, бек жаш адамыча, хранилишеден папкаланы келтирирге ийиучю эдиле. Заманымы аяп, керекли папканы теркирек табып, кесими ишими этиучю эдим. Кьайсы ишге кьараргъа билмей, агуман болуучу эдим. Алай, бир заманда да болмагъанча, битеу эсими берип ишлей эдим. Аны себепли иги сакь болмадым...

Кюнлени биринде Юрасовну ишчи столун ким эсе да кьозгъап тура эди. Алай бла аскер коллегияны ишлеринден алынып жазылгъан тефтери тас болады. Бир кьауум дауурладан сора аны кесин да архивден кетереди. Институтдан да кьыстайдыла...

Жюк тюшюрюучю, жюклеучю болуп ишледим, картотекамы да андан ары бардырып турдум. Карточкаланы саны 150 мингнге жете башлагъан эди. 1986 жыл бара эди, болсада, жыйгъан материалымы сакьлаялырмамы деп, жүрегим тынчаймай эди. Ким эсе да юйюмде болгъанны кьозгъагъандан сора уа, ишими ачыкь этер оюмгъа келдим. Аны халкъгъа кьалай билдирейим? Литераторланы ара юйюнде селеширге оноу этеме. Ингирледен биринде сёз берирлерин тилейме эм кесими ишими юсюнден кьысха хапар айтама. Ма мени ол заманда таныгъандыла, билгендиле... (К. Ж.).

66-чы иш. Оккуп, айтымланы хапарчыларыны кяллай формалада келгенлерин, кяллай иелени кёргюзтгенлерин айтыгъыз. Бир баш членли иели айтымланы кяуумлагъа юлешип жазыгъыз.

1) Эки элни халкъы... бир бирни хурметли кёрюп жашайбыз. (К. Х.). 2) Зайнафха бла аны ишине кяарап, тангига дери турсам да, арырыкъ болмаз эдим (Ш. М.). 3) Парфюмер фабрикалада хайырланадыла аны. 4) Терсине кетген адамны тюз жолгъа салсанг, жүрегинг кяууанады, сайлагъан ишинги магъанасын терен сезесе (Л. б.). 5) Школну бошагъандан сора, Хамитбийни Совет Аскер тизгинлерине чакъырадыла (К. ж.). 6) Аман болсанг, асарла, жууаш болсанг, кыйнарла (Х.). 7) Ол заманда анга кяарасанг а, аны жарыкълыгъын кёресе (Л. б.). 8) Бийсолтан асмакъ жыжымны юзюп тюшгенден сора да, аны экинчи кере да асып ёлтюргендиле (Г. Б.). 9) Къолубуздан келгенича, иги окъуюкъ, терен билим алайыкъ, халкъыбызгъа жарайыкъ. 10) Жазгъан да алай этсек, игиди (К. ж.). 11) Фашист аскерлени Ата журт чегинден кыстап бара, бир уллу сууну бойнунда тохтадыкъ (Ш.). 12) Бек алгъа уруш халы билген, аслам сынауу болгъан адамны командирге айырайыкъ (Б. Г.).

§ 25. Сёдегей иели айтымла.

*Ашыкъгъан
Чакъгъан*

*Басхыч
Тутхуч*

I. Эки баш членли айтымда ишни иесин башчы да, хапарчыны бет жалгъауу да кёргюзтедиле: 1) *Мен жылкъычыма.* 2) *Сен школда окъуйса.* 3) *Биз тракторчулабыз* д. а. к.

II. Бир баш членли иели айтымлада уа ишни иесин жаланда хапарчыны бет жалгъауу кёргюзтеди: 1) *Жылкъычыма.* 2) *Школда окъуйса.* 3) *Тракторчулабыз.*

Айтымланы бу кяуумларында, иени кёргюзтюр ючюн, баш болушдагъы сёз жүрютюледи неда жүрютюлюрге болады. Аны себепли аллай неге тюз ие дейбиз.

III. Бир-бир айтымлада уа, иени кёргюзтюр ючюн, сёдегей болушдагъы сёзле хайырланыладыла. Сёдегей болуш кёргюзтген неге сёдегей ие дейбиз. Аллай неси болгъан айтымгъа уа сёдегей иели айтым дейбиз.

Сёдегей иели атымла бла эки баш членли айтымла бирча магъанада келирге боладыла. Башхача айтсакъ, ала бир-бирге синонимлик этедиле: 1) *Рустамгъа школгъа кетерге керекди // Рустам школгъа кетерге керекди.*

Сёдегей иени кёргюзтюр ючюн, иеликчи, бернучю, тамамлаучу, орунлаучу болушладагъы сёзле хайырланыладыла:

Быллай айтымлада ие кяуруда белгили болады. 1) *Мени жаным кетди. Сени менден кёлюнг кяалады.* 2) *Манга иги окъургъа*

керекди. *Бизге энди биченге чыгаргъа жарарыкъды.* 3) *Мусабий Аминни жиятды. Амин кѳозучукъгъа сют ичирди.* 4) *Менде айып жокъду. Сенде уят жокъду.*

67-чи иш. Окъугъуз. Айтымлада ишни иесин кѳргюзтюр ючюн къайсы болушладагъы сѳзле эм къайсы жалгъаула хайырланылгъанларын айтыгъыз.

1) Алимге кѳз тийгенди. 2) Аны сенден кѳлю чыкыгъанды. 3) Алимге дерслерин иги этерге керекди. 4) Бизге киши бла туююшюрге жарамайды. 5) Мустафирге хар кюн сайын ыннасына болушургъа тюшеди. 6) Кимге да кесинден таматаны айтханын этерге тийишлиди. 7) Бизге мында сууукъду. 8) Халимге колхозда бригадир болургъа тюшдю. 9) Мени жаным кетди.

68-чи иш. Бу айтымлары алагъа синонимлик этген эки баш членли айтымла бла бирге жазыгъыз. Айтымлары хапарчыларыны формаларыны къаллайла болгънларына эс буругъуз.

Ю л г ю: 1) Манга иги окъургъа керекди.— Мен иги окъургъа керекме.

1) Манга иги окъургъа керекди. 2) Манга ишни артха салмай этерге керекди. 3) Бюгюн бизге керексизге кыйналыргъа тюшгенди. 4) Мажирге ата-ана айтханча этерге тийишлиди. 5) Мени жырларгъа кѳлумдан келмейди.

69-чу иш. Къуралыу эм магъана жаны бла айтымлары бир бирден нелерни башхады?

1) Манга мында игиди.— Мында игиди. 2) Эшикде сабийлеге сууукъду.— Эшикде сууукъду. 3) Къошда малчылагъа эркинди.— Къошда эркинди.

70-чи иш. Алгъа эки баш членли айтымлары жазыгъыз. Аланы баш членлерини бир-бирлери бла къалай байланганларын айтыгъыз. Ызы бла сѳдегей нели айтымлары жазыгъыз. Алада иени къайсы болушладагъы сѳзле эм къайсы жалгъаула кѳргюзтгенлерин белгилегиз. Бу айтымлары хапарчылары къаллай формада келедиле? Бек артда бир баш членли иели айтымлары къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

1) Сизге, бизге да иги окъургъа керекди. 2) Окъуу билимди, жарыкълыкъды. 3) Бизге билим бергенле бизни устазларыбыздыла. 4) Сау келигиз! — Сау болугъуз! 5) Жашчыгъыны иги окъугъаны ючюн, Назирни кѳлю басылды. 6) Совхозда кѳйланы креолинде жууундуруп башлагъандыла. 7) Сени ол китапны бизге къояргъа кѳзюнг кыймайды. 8) Мында бек бийикди, аны себепли туристлени кѳллери аман этеди. 9) Бизни да окъуругъубуз келеди. 10) Бизни классыбызда жарыкъды. 11) Жашлагъа муну жеринден тепдирирге кыйынды. 12) Андан кимни да кѳлю чыгарыкъды. 13) Сабийни жукъларыгъы келеди. 14) Маллагъа ауруу тиймей къалса эди. 15) Биз мамырлыкъ ючюн кюрешибиз. 16) Аслан бла сен анда ахшы окъуйсуз, терен билимли боласыз (*К. ж.*).

§ 26. Иесиз айтымла.

Бир баш членли иели айтымланы хапарчыларыны бет жалгъаулары ишни иесин кёргюзтедиле. Аллай ие белгили, белгисиз, ортакъ болады. Анга кёре, бир баш членли иели айтымла юч къауумгъа юлешинедиле: 1) белгили иели айтымла, 2) белгисиз иели айтымла, 3) ортакъ иели айтымла.

Былада, хапарчыладан сора, иени кёргюзтген энчи сёз болмайды. Сёздегей иели айтымлада уа ие сёдегей болушланы болушлукълары бла кёргюзтюлюнеди.

Тилде быланы барысында да башха айтымла боладыла. Ала иесиз айтымладыла.

Иесиз айтым деп иеси болмагъан айтымгъа айтабыз. Иесиз айтымланы бир-бирлерине ие кийирирге арталлы да онг болмайды. Сёз юч юн, *Шахаргъа былайтын барылады* деген айтымда ишни иеси жокъду, болургъа амалы да жокъду.

Быллай айтымланы хайырланган адам алада кёрюннген ишлени, шартланы иеси ким болгъанына эс бурмайды. Ол анга керек туююлдо. Адам быллай айтымланы, иесиз ишни, шартны кёргюзтюрге керек болса, хайырланады.

Иесиз айтымланы хапарчылары этимни жалаанда бир-бир турушларындан къураладыла.

1. Баш турушну формасында келип, иесиз айтымла къурагъан этимле магъана жаны бла бир ненчадыла. Ала кюнню халын неда тегерекни-тийрени халын кёргюзтедиле: 1) *Эшигде жауунсурайдды.* 2) *Тауда жарып башлагъанды.*

2. Зорлаучу айырманы формасында келселе, иесиз айтымланы быллай этимле къуратадыла:

а) **Барыу-келиу бла байламлы этимле:** 1) *Бусагъатда Нальчикден Тырныауузгъа вертолёт бла учулады.* 2) *Бу жол бла шайданнга барылады (Ш.).* 3) *Алгъын Чегемден Холамегъа жаяу жүрюлгенди;*

б) **сёлешиюну этимлери:** 1) *Жыйылыуда окъууну юсюнден айтылгъанды.* 2) *Мында бизге да урушулгъанды;*

в) **билдирил, айтыл** деген этимле: 1) *Аны юсюнден халкъгъа толу хапар билдирилгенди.* 2) *Сизге школну ишини юсюнден толу айтылгъанды;*

г) **сагъыш этиую, тынгылауну этимлери:** 1) *Школда сабийлени окъуу китапла бла жалчытыуну юсюнден сагъыш этиледди;*

д) **къарал, арытыл, сорул** деген эм башха этимле:

1) *Фермада маллагъа иги къаралады.* 2) *Кеси тешегингде тынчыракъ жатылады.* 3) *Чариште атла бек арытылгъан эдиле;*

е) **жан аурут, дерт ал** дегенча бир къауум къош этим: 1) *Ол къагъытха къол салыннганды.* 2) *Фашист солдатладан уруш аулакъланда кеп кере дерт алыннганды* д. б.

3 Иесиз айтымланы хапарчыларыны квуллуқларында *игиди — аманды, кенгди — тарды, узакды — жууукды, жылыды — сууукды* дегенча сёзле да тубейдиле: 1) *Тауда сууукды.* 2) *Шахаргъа алыкъа узакды.*

Иесиз айтымланы башха тюрлюлери да боладыла. Аны сиз тупде берилген ишледе кёрлюксюз.

Бир-бир иесиз айтымлагъа, башчы кийирип, аланы эки баш членлиле этерге неда, иени кёргюзтюрча, сёдегей болушдагы сёз кийирирге болады. Ю л г ю ле: 1) Мында игиди.— Мында хауа игиди. 2) Мында игиди.— Манга мында игиди.

71-чи иш. Алгъа иесиз, ызы бла иели, сора сёдегей иели айтымланы жазыгъыз.

1) Мындан Тёбен Чегемге дери элли километрди. 2) Правленде квойчуланы жайлыкъда аш-азыкъ бла жалчытыуну юсюнден да оноу этилгенди (*К. ж.*). 3) Совхозда саулукъ ийнеклеге артыгыракъ да иги къаралады. 4) Анда келир жылны тирлигини юсюнден бусагъатда окъуна сагъыш этиледи (*Л. б.*). 5) Эрттенликде эртте турама, къол-бет жууама, ауузланама, дерсге кетеме (*Ш.*). 6) Ана тилни бек сюейик, терен билейик (*К. ж.*). 7) Анга къалгъан бу кызчыкъды да, табаргъа керекди (*Б. Г.*). 8) Не бек кюрешдим эсе да, сени жеталмадым (*Л. б.*). 9) Школда бизге бек игиди. 10) Анга жолгъа чыгъаргъа эрттеди. 12) Анангы айтханын жерге тюшюрмей эте тур.

72-чи иш. Бу иесиз айтымланы жазыгъыз, хапарчыларыны туплерин ызлагъыз. Аланы къаллай формалада келгеялерин эсде тутугъыз.

1) Къошда малчылагъа игиди. 2) Эшике жауунсурайды. 3) Бусагъатда бизни эллерибизге автобус бла барылады. 4) Бригадада кыйын кезиудю. 5) Комитетни заседаниясында аны юсюнден оюм этилгенди. 6) Аны себепли окъуучуланы сайлауну газетде айтылгъан излемлеге бузукълукъ этмей бардырыргъа керекди. 7) Қлассда дауурлуду 8) Элде балчыкъды. 9) Юйге кетерге алыкъа эрттеди. 10) Қлассны жыйылыуунда окъуучуланы белгилерине къаралгъанды (*Л. б.*). 11) Эллилени керекли затлары бла толу жалчытыргъа керекди (*К. ж.*).

73-чю иш. Айтымланы жазыгъыз. Аланы къаллайла (бир баш членлиле, эки баш членлиле, сёдегей иелиле, иесизле) болгъанларын айтыгъыз. Бирча формада аланы къайсыларыны хапарчылары келедиле?

1) Бююн байрым кюндю. 2) Эрттенликде эртте туруп, Мисирхан маллагъа аш салды (*Ш.*). 3) Жылны ахырында къайда да ишни итогларына къаралады. 4) Къоркъмагъыз. Андан да дерт алыныр (*Т. З.*). 5) Анда бирсилеге да аман туююл эди (*З. Ж.*). 6) Тау башында тау болмаз, жангыз терекден бау болмаз... (*М. К.*). 7) Татлы тилли къозу эки ананы эмер. 8) Таш бла ур-

гъанны аш бла ур. 9) Хасан ара шахардады дейдиле. 10) Тёзген теш ашар. 11) Тилеучюню тилегин берсенг, тилин кесерсе. 12) Тойгъан жерден туугъан жер татлы. 13) Тойгъандан сора, ашны сёкме (Н. с.). 14) Аман кылыкъ этме (Ш.). 15) Школда окъуу жылны башларгъа хазырланадыла (К. ж.). 16) Кесигизден кичилеге, къартлагъа, къарыусузлагъа иги болугъуз (Л. б.). 17) Эрге ашатсанг ашынгы, намыслы этер башынгы (Н. с.).

74-чю иш. Бу схемагъа къарай, бош айтымланы къауумларыны юсюнден толу хапар айтыгъыз.

б-чы схема.

Бош айтымланы къауумларында иени берилиую.

Айтымланы къауумлары	Айтымланы тюрлю-тюрлю къауумларында иени берилиую	Юлгюле
1	2	3
1. Эки баш членли айтымла	Иени башчы эм хапарчыны бет жалгъауу кёргюзтедиле	1) Мен халкъымы бек сюеме 2) Сен алыкъа жашса. 3) Сюрюучю къойланы ызларындан барады.
2. Бир баш членли белгили иели айтымла	Иени хапарчыны 1-чи эм 2-чи бет жалгъаулары кёргюзтедиле	1) — Къошданмы келесе? — Угъай, дырынданма. 2) — Къалайсыз? — Сау бол. Игибиз. Сиз иги турамысыз? — Турабыз.
3. Бир баш членли белгисиз иели айтымла	Иени 3-чю бетдеги, кеплюк сандагъы этимден къуралгъан хапарчы кёргюзтеди.	1) Муратны тюнене аскерге ашыргъандыла. 2) Колхозда бичен чалыу ишлени башлагъандыла.
4. Бир баш членли ортакъ иели айтымла	Иени асламысында хапарчыны 2-чи бет формасы кёргюзтеди	1) Экеу кенгешге барма, ючеу кенгешден къалма. (Н. с.) 2) Адамлагъа кюлюучю болсанг, кесинг кюлкюлюк болурса. (Н. с.)

1	2	3
5. Бир баш членли сёдегей иели айтым	Иени сёдегей болушладагы сёзле кёргюзтедиле. Быллай айтымда хапарчы кзуруда жангызлыкь санда, 3-чю бетде келеди.	1) Бизге билимли болургъа керекди. 2) Анга жетел тийгенди.
6. Бир баш членли иесиз айтымла	Ие жокьду. Хапарчы кзуруда 3-чю бетде, жангызлыкь санда келеди.	1) Эшикте кыстау боранлатады. 2) Шахаргъа былайтын барылады.

§ 27. Аталгъан айтымла.

Сиркиу

Тийшли

Чюйют

Ахыр интонация бла айтылсала, баш болушда келген сёзле айтымла боладыла. Аллаи айтымла бир затны атын кёргюзтедиле. Аны себепли алагъа аталгъан айтымла дейдиле. 1) *Къыш. Сууукъ-лукъ. Малла ачдан къыйналадыла.* 2) *Кенг тала. Трактор тауушла.* *Жер сюрюу кыстау барады.*

Бу юлгюлени биринчисиндеча, аталгъан айтым жаланда баш болушдагы жангыз сёзден кзуралыргъа болады. Аллаи айтымгъа жайылмагъан аталгъан айтым дейдиле. Экинчи юлгюде уа аталгъан айтымланы кзуллукуларында келген *талала, тауушла* деген сёзлени айгъакълаучулары (кенг, трактор) бардыла, аны себепли быллайлагъа жайылгъан аталгъан айтымла дейдиле.

Аталгъан айтымла кысхала боладыла. Аланы хайырлануу тилни ариу эм ангылашымлы этеди. Бу айтымла хапарлауну аллында жорюйдюле. Кеслерини кзуллукуларында къаллай магъаналары болгъан сёзле келгенлерине кёре, аталгъан айтымла магъана жаны бла быллай къауумлагъа юлешинирге боладыла:

7-чи схема

1. Барлыкьны кёргюзтген аталгъан айтымла:

а) Бир затны барлыкьын кёргюзтген аталгъан айтымла:

б) Орунну кёргюзтген аталгъан айтымла:

Ю л г ю л е:

Шкафла, столла, шинтикле. Мында не да барды.

Кенг арбаз. Той барады. Кечери сахар. Барама орамда (Кзули Къ.).

в) Заманны кёргюзтген аталгъан айтымла:

г) Халны кёргюзтген аталгъан айтымла:

2. Кёргюзтюучю аталгъан айтымла:

3. Бир затха багъа бичиуню кёргюзтген аталгъан айтымла (кётюртюучю интонация бла айтыладыла):

1941-чи жил. Уруш жер-жерлеге жайылып барады.

Иссилик. Малла суугъа тартдырадыла.

Ма тракторла, ма автомашинала. Колхозну техникасы кёпдю.

Алапат кенг сабанла! Къой, тууар сюрюуле! Кёп эл молк техника! Колхозну неси да барды.

Башда келтирилген аталгъан айтымланы баш членлери атладан къуралгъандыла. Ол атланы айгъакълаучулары да боладыла (юлгюлеге къара). Алай быллай айтымлагъа толтуруучула, болумла кирмейдиле, нек десенг, ол членле баш болушдагъы ат бла байланмайдыла. Аталгъан айтымгъа этим ат кирсе уа, анда толтуруучу, болум да болургъа болады. Ала этим атха бойсунадыла: *Кюн сайың школгъа жорюу, дерс этиу. Асланны иши кёп болады.*

75-чи иш. Окъугъуз. Бир баш членли айтымланы табыгъыз. Алагъа аталгъан айтымла деп нек айтадыла? Алай айтымны баш члени баш болушдагъы сёзден къуралады. Ол членинден сора, быллай айтымгъа къаллай сёзле киррге болукъудула?

Миллет театры аллындагъы кенг майдан. Бир заманда да болмагъанча кёп адам. Тюбешиуле. Бир бирлери бла саламлашыула. Той-оюн. Жарыкълыкъ. Къобуз тартыула. Орус, къабарты, малкъар тепсеуле... Кюн тегерекни ариу жарытыпды. Жаз башыны байрамына чыккъгъанланы кёллери да кюнча жарыкъдыла.

76-чы иш. Текстни, скобкаланы ичлериндеги сёзлени керекли болушха сала жазыгъыз, скобкаланы ичлеринде ол сёзлени къайсы сёзге къарагъанларын, алагъа къалай байланганларын белгилегиз. Бир баш членли айтымланы табыгъыз, аланы къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

Жай эрттенлик. Чегем ауузу. Анда-мында ит юрген, хораз къычыргъан, мал къыстагъан тауушла. Къошунбаш юйлени (окакълары) чыккъгъан тютюн, созулуп барып, хауада жутулады. Тегерекни къуршалагъан бийик таула. Алада майна къой сюрюуле. Сюрюучюле (эл) (бийик) къарайдыла. Мында къалай игиди! Тегерекни (ариулугъу) кёзюнг тоймайды. (Хауа) кёкюрегинги толтуруп солуйса. Къайсы жерден да бизни жерлерибиз ариу болгъанларын кёресе. Къууанаса. Ийнеклени къыстай, орам бла ёрге бараса. Аллынга чыккъгъанланы бири салам айтады, башхасы, баш чайкъай, жарыкъ ышарып озады. (Мен) жерими (не) игиси адамларыдыла. Мен аланы (жигерлик) сейир этгенлей жашайма.

- Эрттен ахшы болсун! — дейди къарт Харун, аллыма тубеп.
- Сау бол! Қылайсыз? Ажат да аурумай турамыды?
- Кесигиз тынч болугъуз. Жокъду хатасы.

Ийнеклени кыуалап, сюрюню ызындан кенг тала таба айланама. Ары кыланч (жол) барылады.

Кенг талагъа чыкъсанг, жюрегинг бютунда бек жарыйды. Анда табийгъатны ариулугъун айтып ангылатыргъа кыйынды.

77-чи иш. Аталгъан айтымланы магъана жаны бла тюрюлерин хайырланып, кесигизни элде ингирни юсюнде кысха хапарчыкъ жазыгъыз.

78-чи иш. Бу схемагъа кырап, бир баш членли айтымланы баш членлерини неден кыралгъанларыны, кыаллай формалада жюрюгенлерини юсюнден айтыгъыз.

8-чи схема

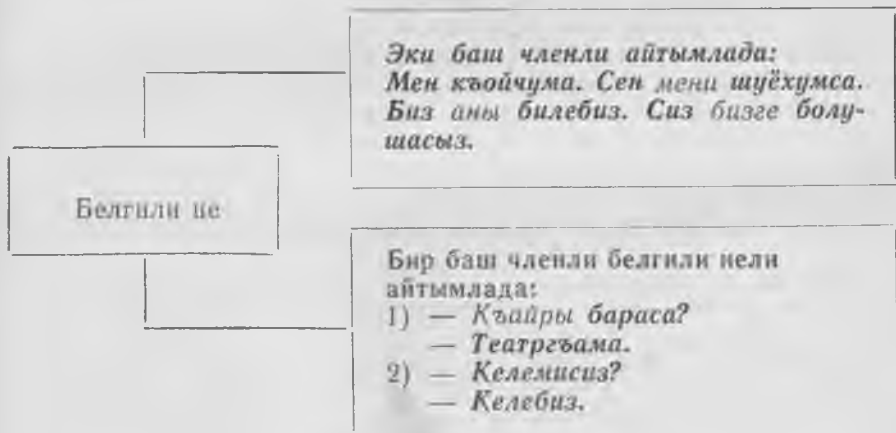
Бир баш членли айтымланы баш членлерини кыралыулары.

Бир баш членли айтымланы кыауумлары 1	Бир баш членли айтымланы баш членлерини кыралыулары 2
1. Хапарчылы айтымла:	
а) Белгили иели айтымла	а) Этимни туура турушуну 1-чи, 2-чи бетледе, жангызлыкъ, кеплюк санлада келген формаларындан: <i>Харуну барыгъыздан иги окъугъанын билеме. Бош айып этесиз. Дерсге ашыгъабыз.</i> б) Этимни ыразычы турушуну 1-чи, 2-чи бетледе, жангызлыкъ, кеплюк санлада келген формаларындан: <i>Къор болайым санга, иги бала, кыйынлыкъ кърмегин бир заманда. Ашыгъайыкъ: кеч болады.</i> в) Этимни буйрукъчу туруш формасындан: <i>Чабыгъыз. Суу келтиригиз. Терк бол!</i> г) Этимни «-р+эди» формасындан: <i>Ары бир барыр эди.</i>
б) Белгисиз иели айтымла	а) Этимни 3-чю бетдеги кеплюк сан формасындан: <i>Сюймегениме бердиге, чал сакъаллы къарт кишини манга тийишли кърдюле.</i> (Мечиланы К.). Анда бичен чалып башлагъандыла.

1	2
в) Ортакъ иели айтымла	а) Буйрукъчу турушдагъы этимни жангызлыкъ сан формасындан: <i>Ауар ташха тьянма</i> (Н. с.). <i>Минг ёлчеле да, бир кес</i> (Н. с.). б) Туура турушдагъы этимни экинчи бетдеги, жангызлыкъ сандагъы формасындан: <i>Айны кёол аязынг бла жапмазса</i> (Н. с.). в) Шарт турушдагъы этимни 2-чи бетдеги, жангызлыкъ сандагъы формасындан: <i>Тели болсанг да, халкъзынг бла бирге бол</i> (Н. с.). <i>Минг къыйналсанг да, бир унутурса</i> (Н. с.).
г) Сёдегей иели айтымла	Ючюнчю бетде, жангызлыкъ санда: Бизге иги ишлерге керекди.
II. Башчылы айтымла:	Баш болушдагъы сёзледен: <i>Къыш. Сууукълыкъ. Суула бузлагъандыла.</i>
а) Аталгъан айтымла	

79-чу иш. Бу схемалагъа къарап, белгили иени, белгисиз иени эм ортакъ иени къаллай айтымлада берилгендерин эм аланы не затла кёргюзтгендерин айтыгъыз.

9-чу схема

Белгисиз не

Эки баш членли айтымлада:
Ким эсе да эшикни кѳагъады. Анда не эсе да кѳюнеди. Неме тас болгъанды.

Бир баш членли белгисиз нели айтымлада: *Колхозда бусагъатда урлукъ себедиле. Заводну шахардан тышына кѳчюргендиле.*

Ортакъ не

Бир баш членли ортакъ нели айтымлада: *Нарат чайыр чайнама, жеркни отунга сайлама.*

80-чи иш. Алагъа эки баш членли айтымланы жазыгъыз, ызы бла, къауумлагъа юлешин, бир баш членли айтымланы жазыгъыз. Айтымланы баш членлерини тюплерин ызлагъыз.

1) Андан ары уа сакълауну, жүрек тынгысызлыкъны узун айлары башландыла. 2) Бизге бир бирден аман бла айырылыр кюн келе болур дейме (Т. А.). 3) Дунияда мындан татлыны кѳрмегенме (К. ж.). 4) Тюзюн айтсакъ, бизни юйге кетеригибиз келеди. 5) Ахшам. Энишгеден кѳзула макъыргъан тауушла келедиле. 6) Майна тери. 7) Бурун заманладан бери да мында жүнден аламат ахшы затла этип келгендиле. 8) Ол оноу бла шагъырей болсанг, сейирге къаласа (К. ж.). 9) Кооператив ол юнню жери ючюн алгъанын ангыларгъа кыйын туююлдо. 10) Окъуучула дерсге кѳл саладыла. 11) Аланы ишлер адамны излеп айланыргъа керек болады (К. ж.). 12) Не излеп тѳгерегиме къарасам да, сизнича жигитле кѳрмейме (Х.). 13) Кюз арты. Бийик кѳк. Кюнню кѳзю булутладан чыгъып келеди (Ш.). 14) Къара къашларынг, акъ мангылайынг, бир ариу болуп бараса (Х.).

81-чи иш. Окъугъуз. Айтымланы къаллайла болгъанларын айтыгъыз. Ала-ны баш членлерини неледен ктуралгъанларын ангылатыгъыз.

1) Аллыбыз сууну кѳпюрю. Минсем, ол мени кѳтюрюрю (Х.). 2) Мында ол затланы билирге бек тынчды. 3) Школну тийресинде сиз кенг стадионну кѳресиз (Л. б.). 4) Манга эки къанат битгей эди... (Х.). 5) Бизде мынга кѳоргъашин дейдиле (К. ж.). 6) Биз элни къартларына хурмет этебиз. 7) Арбаз ариу сыйпалгъанды (Т. З.). 8) Мында кызыуду. (Ш.). 9) Алай кыймат-

сызгъа санап къоймагъанма мен аны (Кѳ. К.). 10) Аны багъасы беш сомду. 11) Жашла къонакъгъа жарыкъ болдула (Т. З.). 12) Эфенди кымтым этгенди. (Х.). 13) Не айтсала да, Хожа аны чамгъа айландырып баргъанды (Х.).

§ 28. Членленмеген айтымла.

<i>Къырал</i>	<i>Мужура</i>	<i>Тамычы</i>
<i>Тамызыкъ</i>	<i>Жамычы</i>	<i>Къамыжакъ</i>

Бизни тилибизде *хау, угъай, хы, хоу бир да* деген сѳзле эм сѳз бирлешле айтымланы къуллукъларын толтурадыла. Алай быладан къуралгъан айтымланы кеслерини энчиликлери бардыла:

1) бу сѳзледен къуралгъан айтымла контекстден тышында хайырланымлайдыла;

2) ала ушакъда келедиле эм кеслерини алларындагъы айтым-да хапарланган затны хаулап, угъйлап жюриюдюле:

— *Ишденми келесе?*

— *Хау.*

— *Бюгюн ишге Расул а баргъанмыды?*

— *Угъай.*

— *Юйге бара болурса?*

— *Хы. Юйгеме.*

— *Атанг да юйде болур?*

— *Хоу бир да.*

Бу айтымла, бирси айтымлача, членлеге юлешинмейдиле. Башхача айтсакъ, аланы не баш, не сансыз членлери жокъдула, аны себепли алагъа **членленмеген айтымла** дейдиле.

Была не эки баш членли айтымлагъа, не бир баш членли айтымлагъа кирмейдиле, кеслери айтымланы энчи къауумун къурайдыла.

Междометияла да, бу сѳзлеча, айтымны къуллугъунда келирге боладыла. Аладан къуралгъан айтымлагъа **междометия айтымла** дейдиле.

Междометия айтымла магъана жаны бла эки къауумгъа юлешинедиле: 1) Алда келген айтым кѳргюзтген затха адамны нел-ляй багъа бичгенин белгилеген айтымла:

— *Нек къайытып келесе?*

— *Поезд кетип къалгъанды.*

— *О-о! Нечик аман болгъанды! Назир а къайдады?*

— *Такси бла жетип, поездха мингенди дейдиле.*

— *Охо! Аперим!*

2) Буйрукъчу айтымла:

1) — *Хей! Юйде ким барды?*

— *Ким керекди?*

- 2) — *Бу ит кимге юреди? Ары кыыстачы.*
 — *Хыр-ри!*

82-чи иш. Окъугъуз. Членленмеген айтымланы бла междометия айтымланы белгилегиз.

I

— Аланла, суу тохтай турады.— О-о! Мен тахталаны сугъарыргъа деп тура эдим.— Тахталаны тауукъла кюзгъай турадыла.— Уй! Чап! Кыыстагъан эт.— Уш! Аман кзуш ашарыкъла! Была бери къайдан чыкыгъандыла?— Ажатныкыла болурла?— Угъай, угъай! Аны тауугъу жокъду.— Уй! Чап! Тауукъ балаланы киштик алады.— Кишт! Кишт дейме мен санга.— Кыыстадынг. Сау бол. Кеч бола тура болурса дейме.— Хау, алайды, кетейим.

II

- Малчылагъа тюбединг да?
- Угъай. Ала алыкъа жыйылыудан чыкымагъандыла.
- Мурат да анда болур?
- Угъай. Ол кшошдан энмегенди.
- О-о! Сен да анга ыразы эдинг...
- Хы. Ол бизни бла бир акылы боллукъ эди.
- Алайды. Бирсилени уа мен иги танымайма.
- Хоу бир да?
- Тейри.

§ 29. КЕМ АЙТЫМЛА.

<i>Эмизик</i>	<i>Абызыра</i>	<i>Чапыракъ</i>
<i>Эмилик</i>	<i>Асыра</i>	<i>Топуракъ</i>

Жазыуда, артыгъыракъда сѣлешюде, айтымны бир неча бир ненча члени тюшюп, айтылмай кыалыргъа болады. Тюшерге айтымны баш членлери, сансыз членлери да боладыла.

Членлеринден бири неча бир талайы жетмеселе, айтым-
 гъа кем айтым дейдиле.

Айтымны членлери тюрлю-тюрлю сылтаула бла тюшедиле. Анга кѣре, кем айтымланы бир ненча кыауумгъа юлешедиле:

1. Алда неча артда берилген айтымлада болгъанлары себепли, айтымны бир-бир членлери кыайтарылып айтылмай, тюшюп кыалыргъа боладыла. Алай бла кемленнген айтымгъа контексте кѣре кем айтым дейдиле. Быллай айтымла магъана жаны бла толу боладыла, нек десенг, аланы жетмеген членлерин контекст белгиле этеди. Аны алайлыгын энишгеракъда берилген юлгюле ачык кѣргюзтедиле.

Быллай кем айтымланы жетмей кыайсы членлери да кыалыргыа боладыла:

а) хапарчысы жетмеген кем айтымла: *Отунланы сен келтир, сууну уа — мен. Кыууанч тойгыа, ачыу жылыгыа юйретир* (Н. с.).

б) башчысы жетмеген кем айтымла: *Жаш заводда ишлейди. Планын ай сайын жестишимли толтурады. Дауут атасына тубеялмай кыалгыанды. Мудахды.*

в) толтуруучусу жетмеген кем айтымла: *Тюкенге китапла келгендиле. Барыrsa да алыrsa. Тамбла бригадир сабанлада боллукъду. Анда туберсе;*

г) айгыакылаучусу жетмеген кем айтымла: *Аман киши жау болур, хар иши дау болур* (Н. с.).

Мында *иши* деген башчыны *аны* деген айгыакылаучусу жетмейди: *Аман киши жау болур, аны хар иши дау болур.*

2. Ушакыгыа кыатышхан адамла, кыаллай халда селешгенлерине кере, кем айтымла хайырланыргыа боладыла. Сез ючюн, орамда сюелип, автобус сакылап тургыанланы бири: «Келеди»,— десе, кыалгыанлары аны нени юсюнден айтханын толу ангылайдыла. Бирси адамла уа, ол айтымны эшитселе да, сезню нени юсюнден баргыанын биллик туююл эдиле.

Быллай айтымлагыа *халгыа кере кем айтымла* дейбиз.

Халгыа кере кем айтымла кыуралыу эм магыана жаны бла бир ненча тюрлю боладыла. Сез ючюн, башда келтирилген юлгю хапарлаучу айтымды.

Ауруп жатхан адам: «Суучукъ!» деп тилесе, аны кыатындагыла саусузну суу тилегенин ангыларыкыдыла. Башха халда хайырланылса, бу айтым: «Ма суучукъ. Суучукъ барды. Суучукъ кереме» деген магыаналаны кергыюзтюрге да боллукыду.

Селешинде, газетде «Планланы кезиуонден алгыа толтурургыа! Алгыа!» дегенча кем айтымла да тубейдиле.

3. Ушакыгыа кыатышханланы сезлеринде айтымланы членлери туююп кыаладыла. Алай бла кыуралгыан кем айтымлагыа *ушакъ кем айтымла* дейбиз:

— *Науруз дерседди.*

— *Кыачан келликди.*

— *Сагыат бирде.*

4. Башда кергыюзтыулген кем айтымланы барысы да контекстге, халгыа таянадыла. Бир-бир кем айтымланы хапарчылары болмайдыла. Аны ючюн не контекстге, не халгыа таянмай, ала, толу магыананы кергыюзтыуп, эркин жуюююдюле. Алагыа эллипсис кем айтымла дейдиле. Юлгюле: *Дунияны суу басханылыкыгыа, баппушха не кыайгыы. Амал билген — амал бла, амал билмеген — аман бла* (Н. с.). *Мени келгеним — поездни кетгени. Мен — шахаргыа, сен — элге.*

Кем айтымла адамгыа оюмун кыысха сез бла кергыюзтюрге болушадыла, тилни женгил этедиле.

83-чю иш. Окыгыуз. Кем айтымланы кыаллайла болгыанларын айтыгыыз. Аланы кыайсы членлери жетмейдиле?

Тюлкю бла Хожа.

Насыра Хожаны ашар заты кьалмай тауусулады. Амалсыздан, эфенди болур мурат бла, элден элге жюриуп тебирейди. Кёп айланады. Алай эфендиси болмагъан эл тапмайды. Юйюне кьайтып келе, экеуленни тарт-соз бола тургъанларын кёредди. Жуугъуракъ барып къарайды да, аланы бир тюлкюню ары бла бери соза тургъанларын эслейди. Къычырады:

— Эй!

Ол адамла артха айланадыла да, Хожаны кёредиле. Хожа:

— Бу тюлкюню не этесиз? — дейди.

— Ёлтюрген.

— Къоюгъуз! Гюняхды!

— Тауукъларыбызны ашап кетгенди.

— Ыхы... Билдим. Бу уллу затны алай бла ёлтюраллыкъ туюлюсюз. Былай тутчугъуз. Мен аны керегин тапдырайым.

Тюлкюню Хожагъа береди. Хожа кесини сархын тюлкюню башына чулгъайды, сора жиберип къояды. Тюлкю, къачып, кёз туурадан ташаяды. Адамла жарсыйдыла:

— О-о!

— Бар алай!

— Хожа, эшикни жапдынг да кьойдунг!

Къутулду да кетди.

— Къоркъмагъыз,— дегенди Хожа, ол эфенди болгъанды. Аш излей, хар элге барлыкъды. «Эфендибиз барды»,— деп, аны хар баргъан жеринден къыстап иерикдиле. Сора ол ачдан ёллюкдю.

84-чю иш. Жазыгъыз. Кем айтымланы кьаллайла болгъанларын айтыгъыз. Аланы членлери жетмегенлерин эм нек тюшгенлерин ангылатыгъыз.

1) Къар жауады, боранды, байны неси къорайды? Тоханада жатады, малын багъа сатады (М. К.). 2) Азиза малчыны кызы эди, болсада, малчылыкъдан абери ангыламай эди (К. ж.). 3) Биз механизаторлагъа колхозну ол частогунда тюбеген эдик. Техникагъа къарай тура эдиле. 4) Оюс сизни бек жаратады, сиз а аны. (Ш.). 5) Орамда талай адам сюеле эди. Элни аягъында машинаны кёргенлей, аланы бирлери:

Келеди,— деди. Сора ала терк окъуна правленнге кирип кетдиле (К. ж.). 6) Ол кюн эл совет элни адамын, кьалдырмай, сходха жыя эди. Бир анда, бир мында:

— Оха-хай! Терк, маржа, терк! Клубха! Клубха! — деген ауазла эшитиле эдиле. Клубну ичи адамдан толуп бара эди. Аны арбазындагъыла къыстау даулаша эдиле:

— Мухамматны къошу кьойчулукъдан иги файда тюшюреди.

— Угъай-угъай! Тюшюрмейди.

— Ийнанмай эсенг, экономистге сор.

— Кесим билеме.

— Билмей а. Аны ким да биледи.

85-чи иш. Жазыгъыз. Айтымланы баш членлерини тюплерин ызлагъыз, кем айтымланы къауумлагъа юлешигиз, къайсы членлери жетмегенлерин айтыгъыз. Кем айтымла эки баш членлилемидиле огъесе бир баш членлилемидиле?

1) Озайчыла озай айта келебиз, бермей эсегиз, айта-айта ёлебиз. 2) Бу юйню барды бир ариу къызы, билинмейди аякъ ызы. 3) Ийне-ийне, учу — тюйме. 4) О, Бучай, Бучай, бир тенгинг — Чочай, бир тенгинг — Хочай. 5) О, Гылык, Гылык, кесинг элден — сылык, хар этгенинг — сыныкъ. 6) Артмакъ алайым, атыма салайым. 7) О, киштик, киштик, мыйыгъынгда юч тюк, сени хайырынгдан хантусчукъ ичдик (Х.). 8) Мен Майрусда кёрген жыйрыкъла игиле эдиле. Алыргъа керекди. Тюкенде бардыла (Ш.).

86-чы иш. Бу схемагъа таянып, кем айтымланы къауумларыны юсюнден толу хапар айтыгъыз.

10-чу схема

87-чи иш. Бу кем айтымланы жазыгъыз. Аланы кем нек болгъанларын ангылатыгъыз.

1) Хусей школгъа кетгенди Анда излегиз. 2) — Ася бу къолундагъы неди? — Попугай. — Къайдан алгъанса? — Тюкенден. 3) Вокзалны перронунда адам кёпдю. Поезд заманында келмегенди да, ала къайгъылыдыла. Ким эсе да: «Жетип келеди!» — деди. Адамла поездни келгенин кёрюп къууандыла. 4) Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада. 5) «Энишге, энишге! Сюрюю энишгедеди», — деп къычыра эди сыртдан биреу (К. ж.). 6) Ингирде «Къ. Кулиев» деген фильм боллукъду. Къарагъан этигиз. 7) Акъыл бла ангыламасанг, кёз бла кёргенден не хайыр? 8) Мен ишден, сен дерсен келебиз.

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ.

§ 30. Айтымны сансыз членлерин ангылатыу

*Седире
Кендираш*

*Мужура
Кзамичи*

Айтымны сансыз членлерин ангылар ючюн, аланы айтымны баш членлеринден башхалыкъларын эм кеслерини энчи шартларын билирге керекди.

Башчы бла хапарчыдан кѳуралгъан айтымланы бирлери магъана жаны бла толуга, бирлери уа кем боладыла. Сѳз ючюн, *Ит юреди* деген айтым магъана жаны бла толуга дерчады. Болсада, бу айтымга аны баш членлерине кѳарагъан, алагъа бойсунган сѳз кийирирге боллукъду: *Кѳошдагъы кѳарт ит бѳрюлеге кѳыстау юреди.*

Мында *кѳошдагъы, кѳарт* деген сѳзле *ит* деген башчыдан берилген кѳа айдагъы? кѳа аллай? деген соруулагъа жууап боладыла, башчы кѳргюзтген затны (итни) шартларын белгилейдиле. Бу айтымда *бѳрюлеге* деген сѳз хапарчыдан берилген *нелеге?* деген соруугъа жууап болады, кеси да затны кѳргюзтеди; *кѳыстау* деген сѳз а кѳа аллай? деген соруугъа жууап болады, хапарчы кѳргюзтген ишни кѳалай этилгенин белгилейди.

Бу юлгю кѳргюзтгенге кѳре, айтымда аны баш членлерине кѳарагъан, аланы ачыкълагъан сѳзле боладыла. Алагъа айтымны сансыз членлери дейдиле.

Айтымны хапарчылыкъ ѳзегин аны баш членлери кѳурайдыла. Айтымны сансыз членлери уа аны баш членлерине бойсунадыла. Алагъа, айтымны **сансыз членлери** деп аны ючюн айтадыла.

Сансыз членлерин кетерсенг, айтым бузулмайды. Кертиди, аланы кетериу айтымны магъана жаны бла кем этерге болады. Сѳз ючюн, *Мен Харунну танийма* деген айтымны Харунну деген сѳзюн кетерсенг, ол кем болады: *Мен танийма.* (Бу айтым мени кимни таныгъанымы билдирмейди, аны себепли ол магъана жаны бла кемди.)

Бир-бир айтымла уа, сансыз членлери болмагъанлыкъга, магъана жаны бла толуга боладыла: *Кюн тийди. Кѳыш келди.*

Айтымны баш членлерин кетерсенг а, ол бузулуп кѳалады. Бу юлгюлени тенглешдирип кѳрюгюз: 1) *Бизни колхозубуз быйыл жерчиликден уллу файда тюшюргенди.* 2) *Бизни быйыл жерчиликден уллу файда.*

Айтымны сансыз членлери аны баш членлерине бойсунуу халда байланадыла. Алай байланыу а юч тюрлю болады: 1) келишиу, 2) тагылыу, 3) кысылыу.

Айтымны хар сансыз члени аны бир баш членине жалгъанады, алай бла сёз тутуш кзуралады. Ол сёз тутушда сансыз член бойсунган сёз, баш член а баш сёз болады.

Бу затланы кертиликлерин башда келтирилген айтымны сёз тутушлагъа юлешип кергюзтейик:

1) *файда тюшюргенди* (бойсунган сёз тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасындады, аны себепли баш сёзге кысылып келеди);

2) *жерчиликден тюшюргенди* (баш сёз бойсунган сёзге *-ден* деген болуш ахырны кюшдургъанды, аны себепли бойсунган сёз баш сёзге тагылып келеди);

3) *бийыл тюшюргенди* (бойсунган сёз баш сёзге кесини баш формасында жалгъаныпды. Башхача айтсакъ, ол баш сёзге кысылып келеди);

4) *улуу файда* (бу сёз тутушну бойсунган сёзю да баш сёзге кесини баш формасында жалгъанып, анга кысылып келеди);

5) *бизни колхозубуз* (бу сёзле бир бирлери бла келишип келеди: сёз тутушну экинчи кесегини *-буз* деген жалгъауу 1-чи бетни, кеплюк санны кергюзтеди, *биз* деген сёз да ол бетни бла санны белгилейди. Андан тышында, *бизни* деген сёзге *-ни* деген болуш жалгъауу кюшулгъанды, ол а аны *колхозубуз* деген сёзге тыгылгъан да этгенин кергюзтеди).

Айтымны сансыз членлери аны сансыз членлерине бойсунургъа да боладыла. Сёз ючюн, *Жашла библиотекадан эски китап-ланы келтирдиле* деген айтымда *китап-ланы* деген сёз хапарчыгъа бойсунады, аны себепли айтымны сансыз члениди. *Эски* деген сёз а ол сансыз членни ачыклайды, анга бойсунады.

Алай бла, айтымны баш неда сансыз членлерине къарап, алагъа бойсунуп келген сёзлеге айтымны сансыз членлери дейдиле.

Айтымны сансыз членлери магъана жаны бла кѣп тюрлюле боладыла. Аланы бир-бирлери айтымны хапарчысы кѣргюзтген иш не затха къарай эсе да, ол **затны кѣргюзтедиле:** 1) *Бузжигит юй ишлейди.* 2) *Ол санга сѣлешеди.* 3) *Мен китапны сенден алганма.*

Айтымны быллай сансыз членлерине **толтуруучула** дейдиле.

Сансыз членлени бирси къаууму айтымда кѣргюзтюлген. **ишни** орунун, заманын, сълтаун, халын эм аллай башха шартларын белгилейдиле. Айтымны аллай сансыз членлерине болумла дейдиле: 1) *Поезд Москвадан келеди.* 2) *Ол терк жюрюйдю.* 3) *Биз окъургъа келгенбиз.* 4) *Ала къууаннгандан кюледиле.* 5) *Биз школда окъуйбуз.*

Айтымны башчылары, толтуруучулары, бир-бирде уа болумлары да затны кѣргюзтедиле. Айтымда ол затланы тюрлю-тюрлю шартларын кѣргюзтген сѣзлеге айгъакълаучула дейдиле: 1) *Огъаргъы талада он гебен кѣрюнеди.* 2) *Огъаргъы гебенле бююн къаланнгандыла.* 3) *Биз огъаргъы гебенлени къалагъанбиз.*

88-чи иш. Бу айтымланы окъугъуз. Толу магъаналы этер ююн, алагъа къаллай формада келген сѣзлени кийирирге керекди? Ол сѣзле айтымланы къайсы членлери боладыла?

Юлгюле: 1) *Муса школда кѣргенди.— Муса Асяны школда кѣргенди.* 2) *Ол танышханды.— Ол аны бла танышханды.*

1) Муса школда кѣргенди. 2) Ол танышханды. 3) Мен бергенме. 3) Сен къууандын. 4) Устаз айтды. 5) Биз шагъырейлендик. 6) Иса кѣргюзтюрюкдю. 7) Ол келтирликди. 8) Биз билдирбиз.

89-чу иш. Бу айтымланы окъугъуз. Алагъа хапарчылары кѣргюзтген ишни тюрлю-тюрлю шартларын белгилеген сѣзле кийиригиз. Ол сѣзлени айтымланы къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз. Ол сѣзле кийирилгинчи, бу айтымла магъана жаны бла кемлеми эдиле, толууламы эдиле?

Юлгюле: 1) *Мурат жашайды.— Мурат Чегемде жашайды.* 2) *Ол алгъанды.— Ол менден китап алгъанды.*

1) Мурат жашайды. 2) Ол алгъанды. 3) Азиз турады. 4) Мен кетген эдим. 5) Биз барлыкъбыз. 6) Ала ёрлерикдиле. 7) Атлыла оздула. 8) Халим жарлыкъды. 9) Самолёт тамбла учады.

90-чу иш. Точкаланы орунларына айгъакълаучула сала жазыгъыз. Айтымланы баш эм сансыз членлерин ангылатыгъыз.

1) *Къ. Кулиев ... китапла жазгъанды.* 2) *Къабарты-Малкъарда кѣп ... адам ишлейди.* 3) *... къошубузда беш минг къой кечинеди.* 4) *Ортада ... адам сюеле эди.* 5) *... тюкенде ... китапла сатыладыла.* 6) *... элде ... адам жашайдыла.* 7) *... таулада ... гюлле ёседиле.* 8) *... училищебизде ... окъуучу окъуйдула.* 9) *Абидатха ... карандаш керекди.* 10) *... совхозда ... къойланы жайгъандыла.*

91-чи иш. 82—84-чю ишледен эсеп этип, айтымланы сансыз членлерини юсюнден толу хапар айтыгъыз.

§ 31. Толтуруучу, аны айтым кѳурауда
магъанасы эм формалары.

<i>Таякѳ</i>	<i>Жаяу</i>
<i>Жаякѳ</i>	<i>Жая</i>

Айтымда толтуруучу бир затны кѳргюзтеди, аны себепли бу соруулагъа жууап этеди: кимге? неге? кимде? неде? кимден? неден? ким бла? не бла, кимни? юсюнден? д. б.

Айтымны толтуруучусуну кѳуллугъунда ат эм аны магъанасында жюрюген сѳзле (алмаш, санау, сыфат, этимсыфат д. б.) келедиле: 1) *Мен санга топ келтиргенме.* 2) *Кичиле таматалагъа хурмет этедиле.* 3) *Ол келгенге тюбегиз, хапар соругъуз.* 4) *Колхоз бешуленнге саугъала бергенди.*

Айтым кѳурауда, кем айтымны магъана жаны бла толу этиуде толтуруучуну магъанасы уллуду. Сѳз ючюн, бир-бир этимле, хапарчыланы кѳуллукъларында келип, толу айтымла кѳуратадыла. Алай айтымгъа толтуруучу керек болмайды: 1) *Жауун жауады.* 2) *Жел урады.* 3) *Танг атады.* 4) *Кюн батды.*

Алай айтымланы кѳбюсю магъана жаны бла толу болур ючюн, алагъа толтуруучула кийирирге керек болады. Аны алайлыгъын кѳрюр ючюн, бу юлгюлени тенгleshдиригиз: 1) *Мухтар сюреди.*— *Мухтар сабан сюреди.*— *Мухтар кѳйоланы кѳошха сюреди.* 2) *Мухтар узатды.*— *Мухтар санга алма узатды.* 3) *Мухтар айтдыргъанды.*— *Мухтар сенден ыннагъа хапар айтдыргъанды.*

Толтуруучуну кѳуллугъунда быллай формаладагъы сѳзле жюрюйдюле:

а) *бериучю болушдагъы сѳзле:* 1) *Пионерле аппагъа болушадыла.* 2) *Ала анга тюкенден абериле келтиредиле;*

б) *тамамлаучу болушдагъы сѳзле:* 1) *Кѳурулушчула юй ишлейдиле.* 2) *Хадис кѳйоланы кютеди;*

в) *орунлаучу болушдагъы сѳзле:* 1) *Кусум орденлерин ёшюннде жюрюте эди.* 2) *Сыртында жюгюнг барды;*

г) *башлаучу болушдагъы сѳзле:* 1) *Мен муну сенден алгъан эдим.* 2) *Кѳаплан Асландан кичиди;*

д) *сонгуралы сѳз бирлешле:* 1) *Ол жырда батырланы юсюнден айтылады.* 2) *Мажир сени бла ишлейди.*

Толтуруучу, хапарчыгъа байланыуна кѳре, эки тюрлю болады: 1) *кѳысылгъан толтуруучу,* 2) *тагъылгъан толтуруучу.*

Кѳысылгъан толтуруучу тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасындан кѳуралады: 1) *Музафар кѳй кютеди.* 2) *Сен тахта сугъараса.* 3) *Биз юйле ишлейбиз.*

Тагъылгъан толтуруучуну уа ахырында болуш жалгъау неда сонгура болады: 1) *Иса сени танийды.* 2) *Ала ачхычланы бизге берликдиле.* 3) *Отунну балта бла жарадыла.*

92-чи иш. Скобкаланы ичлериндеги сёзлени керекли формалагъа сала жазыгъыз. Аланы ол формалагъа салынырларын хапарчыла излейдиле. Аны эге алыгъыз. Бу сёзле болмасала, айтымла толуга боллукъдула огъесе кемлеми боллукъдула?

1) Иванов Къайсынны (китапла) орус (тил) кёчюргенди.
2) Аны ючюн биз (Иванов) ыспас этебиз. 3) Бичен ишни кезиу-юнде (колхоз) къартла да болушадыла. 4) Ала (бир бир) тама-тадыла, болса да ише (биз (юлгю) кёргюзтедиле. 5) Мындан алда (газет) (аланы юс) статья басмаланганды. 6) Биз (ол) бек жаратханбыз. 7) (Ол) къартла кеслери да бек къууангандыла. 8) Биз (ол зат) сезгенбиз.

93-чю иш. Хапарчылары бу сёзледен къуралгъан жайылгъан айтымла къурагъыз. Аланы толтуруучуларыны къаллай формалада келгенлерин белгилегиз.

Болушдукъ. Айтырыкъды. Айтдырлыкъды. Берилгенди. Жыгъышханма. Таматаса. Уста эдинг. Он болады. Кёргюзтюрюкме. Юлеширикбиз. Чабышчы. Сёлеширикме.

94-чю иш. Текстни жазыгъыз. Айтымланы толтуруучуларыны тюплерин юзюк ызыкъ бла ызлагъыз (- - - -), къаллай формалада келгенлерин, хапарчы бла къалай байлангандарын айтыгъыз.

Уллу ыспас алыу.

Бир къатын къызы бла базаргъа баргъанды. Кёп айланып, анга чурукъла, жабыула, жыйрыкълыкъ, кесини эрине уа кёлекле, къол къапла алгъанды. Арба бла юйюне кеч къайтханды. Эри арбазда сакълап тура эди. Къатын анга: «Мен санга кёлекле, къол къапла алгъанма»,— дегенди. Аны эри анга ыразы болгъанды. Алай арбада хапчюк жокъ эди. Ол жолда тюшюп къалгъан кёре эдим. Аны билгенлей, базардан келген тишируула къайгъыгъа къалдыла. Аланы дауурларын эшитип, къоншулары Ханифа:

— Не болгъанды? — деп сёлешди арбазындан. Была хапарларын айтдыла.

Ханифа юйюнде олтуруп тургъанлай, ушхууур артында эри ат бла базардан келди.

— Жолда бир туюмчек тапханма. Ичинде иги затлары бардыла,— деди ол. Ханифа туюмчекни тешип къарады да, къоншуларыныкъы болгъанын билди. Ол бек жарлы жашай эди. Анга да къарамай, туюмчекни иелерине келтирди. Аны эшитип, Ханифагъа да, аны эрине да битеу эл уллу ыспас эте эди.

95-чи иш. Кесигиз жашауда кёрген, эшитген затларыгъызгъа таянып, адамны халалыгъыны, хатерлигини юсюнден къысха хапар жазыгъыз. Хапарда толтуруучуну къаллай сёз формаладан къуралгъанын кёргюзтюгюз.

§ 32. Тагъылган туура толтуруучу.

*Къууут
Жууурт*

*Бийик
Сейирлик*

Туура толтуруучу къуруда тамамлаучу болушда келеди. Ол жалаанда этим хапарчыгъа къарайды, аны толтурады. Туура толтуруучусу болур ючюн, айтымны аллай хапарчысы кѣчюучю этимден къуралады. Хапарчылары аллай этимледен къуралсала, жайылмагъан айтымла магъана жаны бла кем боладыла. Ол айтымла толу болур ючюн, алагъа толтуруучула кийирирге керек болады. Хапарчыла ол толтуруучулары тамамлаучу болушха салдырадыла:

1. *Мен кѣреме.*— *Мен сени кѣреме.*
2. *Сен таныйса.*— *Сен Мусаны таныйса.*
3. *Ол жарады.*— *Ол отун жарады.*

Бу айтымланы биринчи къауумуну магъаналары ачыкъ эм толу туюлдуле. Ол кемчиликни туура толтуруучула кетереди. Ала жокъда хапарчылары къурагъан кѣчюучю этимлени лексика магъаналары, анга кѣре уа битеу айтымланы магъаналары да кем болгъанлары ачыкъ сезилип турады. Аны себепли хапарчысы кѣчюучю этимден къуралгъан айтымда, аны магъанасы толу болур ючюн, къуруда туура толтуруучу керек болады. Туура толтуруучу айтымны сансыз членлерини арасында бек магъаналы членди деп аны себепли айтадыла.

Алай бла, ол зат аны баш эм айырма шартларындан бириди.

Туура толтуруучу эки тюрлю формада жорюйдю: 1) *тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында*, 2) *тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасында*.

Туура толтуруучуну эки тюрлюсюн да бирикдирген бир зат барды. Ол да неди десегиз, айтымда кѣрюннген иш ала кѣргюзтген затха толусунлай жайылады, аны толусунлай тутады: 1) *Фатимат юй сюртеди*. 2) *Фатимат юйню сюртеди*.

Тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында келген толтуруучу хапарчыгъа тагъылып жорюйдю. Аны себепли анга тагъылгъан **туура толтуруучу** дейбиз.

Тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында келген сѣзле ушакъгъа къатышхан адамлагъа белгили затланы кѣргюзтедиле. Бир-бир сѣзле не белгили, не белгисиз затланы кѣргюзтедиле. Сѣз ючюн, *Хасан карандаш къыяды* деген айтымда сѣз белгисиз карандашны юсюнден барады. Ол *карандашны къыяды* десег' а, сѣз белгили карандашны юсюнден барады.

Бу юлгюле кёргюзтгеннге кёре дукъум атла бир белгисиз затланы, бир а белгили затланы кёргюзтедиле.

Бир-бир сёзле уа къуруда белгили затланы кёргюзтедиле, аны себепли айтымда къуруда тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында жюрюйдюле.

Аллай сёзлеге была саналадыла:

1. Адамны атын, дукъум атын, жаныуарлагъа берилген тюрлю-тюрлю атланы кёргюзтген сёзле: **Ахматны атланы аякъ тюплерине атдыла** (Э. О.). **Узун Азретни барысы да таныдыла** (З. Ж.). **Къарауузну кёрдюм. Къашханы бери сюрдюк.**

2. **Ата, ана, къарындаш, эгеч, шух** дегенча сёзле: **Мен эгечими, къарындашымы, атамы, анамы да жаным кибик сюеме.**

3. Эл, суу, тау, жер, китап, журнал эм башха аллай энчи атла: **Мен Минги тауну кёргенме. Биз «Заманны» алабыз, окъуйбуз.**

4. Алмашла: **Аны кепле кёргендиле** (Б. А.). **Ол муну жаратмады, мен — аны. Кязим энди аны иги биледи** (М. К.). **Къайсын сайлайса?**

«Не?» деген алмашны юсюнден энчи айтыргъа тийишлиди, нек десенг, ол, сёзю белгили, белгисиз затны юсюнден баргъанына кёре, тамамлаучу болушну эки формасыны биринде тюбейди, сёз ючюн: **Нени берейим? Не берейим? Нени келтирдим? Не келтирдим?**

5. Туура толтуруучу, **-дагъы/-деги** деген аффиксли сёзден къуралса да, белгили затны кёргюзтеди, аны себепли тамамлаучу болушну аффиксли формасында келеди. Юлгюле: **Сендегин алдыла. Таудагъын эндирдиле. Андагъын сыйыргъанмысыз? Орундагъын кес.**

6. Бетлеучю, кесимлеучю алмашладан, **-дагъы/деги** жалгъаулу сёзледен неда энчи атладан къуралгъан айгъакълаучусу болгъан толтуруучула да тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында жюрюйдюле: **Акъыл сайлагъанда, хар ким кеси акъылын сайлайды** (Н. с.). **Не этсенг да, бу сабийни бауурумдан алмаз амалны эт** (Б. Х.). **Манга алайдагъы китапны бер. Ким да ёз адамын бек сюеди.**

7. Кесини къуллугъунда иеликчи аффикси болгъан сёз келсе да, туура толтуруучу тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында келеди, сёз ючюн: **Челеклерими да орамда къоюп, туугъанлы кирмеген жериме не айтып кирликме?** (Э. О.). **Къасболат сюрююн къууалап кетди** (Ш. С.).

Быллай айтымлада толтуруучуланы белгили затны кёргюзтюрча этген иеликчи жалгъауладыла.

8. Сыфатны айырма даражасындан къуралгъан айгъакълаучусу болгъан туура толтуруучу да ол болушну аллай формасында жюрютюлюрге болады. Сёз ючюн: **Мен сейирлик китап окъудум. Мен бек сейирлик китапны окъудум.**

9. Сыфатдан, аны айырма даражасындан, этим атдан, санаудан къуралгъан туура толтуруучула да, белгили затланы кёргюзтгенлери себепли, тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында жюрюйдюле: **Бешни бешге къошсанг, он болады. Мен таматаны**

ашырдым. Сен бек таматаны келтирдинг. Сёлешиулени тохтатдыла.

10. «Сен аман», «сен кьоркьакъ», «Къаплан осал» дегенча сёз бирлешледен кьуралгъан туура толтуруучула да, белгили адамны кёргюзтгенлери себепли, аллай формада келедиле: **Сен аманны бери чакъырдыла. Азиз кьоркьакъны энишге дери ашырдыла. Мен кьарыусузну бек ариу кёресиз. Мен жарлыны тынч кьоюгъуз** (X).

11. Аитымда толтуруучу бла башчы бир сёзден кьуралсала, толтуруучу тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында жюриюдю: **Чабакъчы чабакъчыны узакъдан танийды. Душман душманын кёрюп болмайды.**

12. Сёз белгили затны юсюнден баргъанда, **таш, агъач** дегенча дукъум атладан кьуралгъан туура толтуруучула тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында келедиле. Бу айтымланы тенг-лештиригиз: **Къой кесдик. Къойну кесдик. Тауукъ тут. Тауукъну тут.**

Алай бла, белгили затны кёргюзтген туура толтуруучу кьурда тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында жюриюдю. Аны себепли ол формагъа тамамлаучу болушну белгили формасы, ол болушну жалгъаусуз формасына уа аны белгисиз формасы дерге болады.

96-чы иш. Скобкаланы ача, аланы ичлериндеги сёзлени керекли формагъа сала, аланы айтымны кьаллай членлери болгъанларын, хапарчыгъа кьалай байлангъанларын белгилей жазыгъыз.

Юлгюле: 1) **Мажир сени танийды.** 2) **Ол бизни шахарда кёрген эди.**

1) Мажир (сен) танийды 2) Ол (биз) шахарда кёрген эди. 3) Жашчыкъ (он) оннга кьошду. 4) Мисирхан (Жансурат) хычинле бла сыйлады. 5) Ала анда сиз ишлеген (юй) сюртедиле. 6) Экибиз библиотекадан «Жулдуз» деген (повесть) алырбыз. 7) Сюриуючу (жашчыкъ) бери чакъыр. 8) Кьошдагъы (сенекле) бери келтиригиз. 9) Бизде (тамата) тёрге ётдюредиле. 10) Темирчи (темирчи) иги биледи. 11) Зуфар кесини (китап) окъуйду.

97-чи иш. 96-чы иште берилген юлгюледеги туура толтуруучуланы тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасында хайырланыргъа онг жокъду. Аны алай нек болгъанын айтыгъыз. Былайда берилген айтымланы жазыгъыз. Алада туура толтуруучуланы кьаллай формалада келгенлерин, аны алай нек болгъанын англатыгъыз, аланы хапарчыгъа кьалай байлангъанларын белгилегиз.

1) Жылкыыладан атлыкъ берирме сени абадан жашынга (Къ. Къ.). 2) Слётха кьатышханла Аскер монументни кьатына гокка хансла салгъандыла (Л. б.). 3) Сабийле гурт тауукъгъа таш атдыла (Ш.). 4) Ала гыржын ашай тура эдиле. 5) Сюеме жерими, аны жолларын, тереклерин, сабанчысын, малчысын (К. Къ.). 6) Механизаторла аны хар гектарындан элли центнер

тирлик алгъандыла (*К. ж.*). 7) Олий жери салынган атны арбаз-
гъа кийирди, жюгенин чыпынга байлады (*Ш. М.*). 8) Комсомол-
чу кызыла бла жашла социалист борчларын ачыкъладыла.

§ 33. Кысылгъан туура толтуруучу.

Хапарчыгъа тагъылып келген туура толтуруучу, анга кы-
сылып келген туура толтуруучу да кечюучю этимден кьуралгъан
хапарчыгъа кьарайды, анга бойсунады. Юлгюле: 1) *Келлет*
карандаш кыяды. 2) *Анна агъач жонады*.

Быллай толтуруучу, бу юлгюледеча, тамамлаучу болушну жал-
гъаусуз формасындагъы атладан кьуралады. Аны кьуллугъунда
энчи угъай, тукъум атла жюрюйдюле. Ала ушакъгъа кьатышхан
адамлагъа белгили болмагъан затланы кьргюзтедиле. Сёз ючюн,
Ол китап окъуйду деген айтымда толтуруучу белгисиз затны кьр-
гюзтеди. *Ол китаны окъуйду* деген айтымда уа ол белгили зат-
ны кьргюзтеди.

Формалары бирча болгъанлары себепли, баш болуш да, та-
мамлаучу болушну жалгъаусуз формасы да бирча соруугъа жууап
этерге боладыла: *Жел букъу келтирди*. Мында *жел* деген башчы
да, *букъу* деген туура толтуруучу да *не?* деген соруугъа жууап
боладыла. Болсада, бу сёзлени айтымда кьуллукълары башха-
дыла: *жел* иш этген затды, ишни несиди, *букъу* деген сёз а аны
иши не затха жайыла эсе да, ол затны кьргюзтеди. Ма энтта юл-
гюле:

- 1) *Абат быстыр жууады*.
- 2) *Паго бичен чалады*.
- 3) *Ынна тылы ийлейди* д. а. к.

Айтымны хапарчысы кечмеучю этимден кьуралса, анга туура
толтуруучу кийирирге онг болмайды. Сёз ючюн, хапарчысы *бар-*
лыкъды деген кечмеучю этимден кьуралгъан айтымгъа аллай тол-
туруучу кийирип кьрюгюз.

98-чи иш. Жазыгъыз. Алгъа тагъылгъан туура толтуруучулу, ызы бла
кысылгъан туура толтуруучулу айтымланы жазыгъыз. Аланы тюплерин ызла-
гъыз, аллай формалада нек келгенлерин айыртыгъыз.

1) Халкъын ким да сюеди. 2) Халкъын суйген аны эрттеги-
ли адетлерин, жырларын, алгъышларын эсде тутады. 3) Жашла
бичен кьалайдыла. 4) Къарт Къаплан анда кьой кютеди. 5) Ол
отун жара тура эди. 6) Машинала бусагъатда кьурулушха таш,
агъач ташыйдыла. 7) Мен аны иги билеме. 8) Анда-мында кьа-
лын тютюн кекге кетюрюледи (*Т. Ж.*). 9) Кызыл мюйюшде мал-
чыла шахмат, шашка ойнайдыла. (*К. ж.*). 10) Кызычкык анга
дарман келтирликди (*К. ж.*). 11) Малла кьауданны бек жаратып
отлайдыла (*К. ж.*). 12) Биз жер сюребиз, урлукъ себебиз (*К. ж.*).

99-чу иш. Хапарчылары бу этимледен кьуралгъан айтымла кьурагъыз, ала-
гъа туура толтуруучула кийиргиз, аллай онг болмаса уа, аны алай нек бол-
гъанын айтыгъыз.

Жыгъыш. Айт. Билдир. Бер. Женгдир. Кет. Кел. Аша. Окъу. Кѣргюзт. Къач. Сагъышлан. Ишле. Жыкъ.

100-чю иш. Жазыгъыз. Айтымланы баш членлерини бла туура толтуруучуларыны тюплерин ызлагъыз. Туура толтуруучуланы неледен къуралгъанларын эм хапарчыгъа къалай байлангъанларын айтыгъыз.

1) Насыра Хожагъа тѣреден къагъыт келгенди 2) Ол аны къатынына кѣргюзтгенди. 3) Сен бу адамны тауугъун, гаккыларын да ашагъанса да? 4) Ол нартюх къууура тура эди. 5) Тауукъну тутдукъ. 6) Биз аскердеги жашлагъа письмо жазабыз. 7) Ала мында мирзеу ёсдюредиле. 8) — Ачханы уа сен да сюесе,— дегенди саудюгерчи. 9) Насыра Хожа жумуртханы эки шайгъа сатып алды. 10) Ол бохчасын жолда тас этгенди. 11) Хожа итге сюек атды. 12) Ол атын орунга бошлады (X.).

§ 35. Сѣдегей толтуруучу.

Уя	Таян
Туякъ	Таякъ

Сѣдегей толтуруучу да, башчыча эм туура толтуруучу, жаны бар, жаны жокъ бир затны кѣргюзтеди. Ол хапарчыгъа бойсунады: *Ол аны манга айтады. Мени бла Ахмат ишлейди. Мен бу китапны сенден алгъанма. Отунну балта бла жарадыла. Ол жырта аны юсюнден айтылады.*

Башчыча, ол да тилни тюрюлю-тюрюлю кесеклеринден къуралады. Аны къуллугъунда зат магъананы берген сѣзлени барысы да жюрюйдюле. Сѣдегей толтуруучу болур ючюн, ол сѣзле бериучю, орунлаучу, башлаучу болушланы биринчи формасында келирге керекдиле. Быладан бирси болушла башха синтаксис къуллукъда жюрюйдюле. Сѣдегей толтуруучуну къуллугъунда, ол юч болушну формаларындагъы сѣзледен тышында, зат магъаналы сѣзле бла бирге сонгурала да келедиле. Сѣз ючюн: *Айыпны суу бла жууалмазса (Н. с.). Акъыл бла ангыламасаңг, кѣргенден не хайыр (Н. с.). Мен сени ючюн кюрешеме.*

Сѣдегей толтуруучу асламысында этимден къуралгъан хапарчыгъа бойсунады, аны толтурууп келеди. Алай ол этимден башха сѣзледен къуралгъан хапарчыгъа бойсунуп да жюрюйдю: *Кимни да сабийи кесине татлыды.*

1. Бериучю болуштагъы сѣдегей толтуруучу. Быллай сѣдегей толтуруучу кѣп тюрюлю магъанада жюрюйдю. Ол хапарчы кѣргюзтген ишни жимге, чеге айланганын, айтылгъан затны жимге айтылганын, ушагъанын айтылма кѣргюзтюлген ишни этерге борчлу адамны дагъыда аллай затланы кѣргюзтеди. Ю л г ю л е: *Таулагъа ай тийгенди, балам (М. К.). Кесини ёшюнюндеги талисманына тие эди ол (Г. Б.). Ала шахны кюйюзлерине ушай эдиле (Ш. С.). Адамега акъыл сѣз дерсди. Ол чалгъыгъа устады.*

Бериучю болушдагы сѣдегей толтуруучу кимге? неге? кимлерине? нелерине? кимлеригизге? нелериме? дегенча соруулагъа жууап болады.

2. **Башлаучу болушдагы сѣдегей толтуруучу.** Бу да кѣп тюрлю магъанада жюриюдю. Сѣз ючюн, ол бир затны неден этилгенин, ишленнгенин (Юй *агъачдан, ташдан ишленеди*), сѣз нени, кимни юсюнден баргъанын (*Къарт ол заманда болгъан ишледен айтады*) кѣргюзтеди.

Быллай сѣдегей толтуруучу бир кесеги, бир талайы къоракъан, бѣлюннген затны да кѣргюзтеди: *Сюрюуден юч кѣой бѣлюндю.*

Сѣдегей толтуруучуну бу тюрлюсю бир затны къайсы затдан иги, аман, уллу, гитче д. а. к. болгъанын кѣргюзтеди: *Сен Азретден таматаса. Бу андан игиди. Ол мындан жумушакъды. Алтын кюмюшден багъады. Темирден эсе къоракъашин ауурду.*

Ол субъект кеси къайсы объектден (затдан) ѳтгенин, бир затны къайсы объектден ѳтдургенин да кѣргюзтеди: *Арба кѣпюрден ѳтдю. Жашчыкъ аны суудан ѳтдюреди.*

Бу болушну формасындагы сѣзле айтымда болумну къууллугъунда да келедиле. Бу формадагы болумланы бла сѣдегей толтуруучуланы бир бирден айырыр ючюн, хапарчыны къуллугъунда келген этимни энчи лексика магъанасына эс бурууну уллу магъанасы болады. Сѣз ючюн, айтымда хапарчы адамны халын кѣргюзтген этимледен къуралса, башлаучу болушдагы сѣз болум угъай, сѣдегей толтуруучу болады: *Ой юйюнг къуругъан, къарт Ибрахимдендамы къоракъаса? — деди Домай (Э. О.). Къычырыкъдан элгендим. Сенден уялдыла* д. а. к.

Бир затны толтуруу, ашау, ичиу эм ала бла байламлы магъаналы этимледен къуралгъан хапарчылы айтымлада да ол болушдагы сѣз сѣдегей толтуруучу болады: Стауат **малдан толуду.** *Тууарла хансдан тоя башлагъан эдиле (Б. Х.). Тауукъла нартюхден ашайдыла* д. а. к.

3. **Орунлаучу болушдагы сѣдегей толтуруучу.** Бу болушдагы сѣзле тюрлю-тюрлю магъаналы этимле бла байланып жюриюдюле. Аланы баш къуллукълары айтымда ишни къайда, къалайда этилгенин кѣргюзтют, орунчу болумну къуллугъунда келиудю.

Болсада, ала сѣдегей толтуруучуну къуллугъунда да артыкъ аз тюбемейдиле.

Бу болушдагы сѣзлени болумдан бла сѣдегей толтуруучудан къайсыны къуллугъунда келгенлерин ачыкълар ючюн, сѣдегей толтуруучуну къуллугъунда быллай сѣзле жюриюгенлерин билирге керекди:

а) Асламысында иеликчи жалгъауу бла хайырланылгъан, **къол, баш, аякъ, ѳшон, кѣкюрек, жюрек, хуржун** дегенча сѣзле: *Аны сыртында азыкъ хуржуну кѣрюне эди (Ш. С.). Хар ким сазгышларын жюрегинде сакълайды (А. Х.). Акъыл жашда угъай, башда болур (Н. с.).*

б) Этимсыфатла: **Жырагъанда алапат ауаз барды.**

в) Этим атла, этим ат айланчла: *Сени сёлешцунгде кый-мат аз болуучуду. Жырлаунгда татыу жокъду.*

г) Алмашланы бир кѳаууму: *Дагъыда былада «ариян» деп бир зат барды (А. Х.). Бизде аллай зат жокъду.*

Быллай юлгюлени санын кёбейтирге боллукъду. Болсада, орунлаучу болушда сёдегей толтуруучуну кѳууллугъунда жюриюген сёзле артыкъ кёп туйюлдюле. Аллай сёзле асламысында болумну кѳууллугъунда келедиле.

4. **Сонгуралы сёдегей толтуруучу.** Сёдегей толтуруучу бир-бир сонгуралы сёз бирлешледен да кѳуралады: *Мен сени бла ишлейме. Мен бюгюн сени ючюн ишлейме. Отунну балга бла жарадыла. Анда сёз ишни юсюнден баргъанды. Кѳапчыкъны будай бла толтургъандыла. Айыпны суу бла жуумазса (Н. с.).*

Сёдегей толтуруучуланы барысы да хапарчыгъа тагъылып жюриюдюле.

101-чи иш. Бу схемагъа кѳарап, толтуруучуланы тюрлюлерини юслеринден толу хапар айтыгъыз.

11-чи схема

Толтуруучу.

толтуруучуну кѳауумлары	Толтуруучуну кѳуралыуу (формалары)	Толтуруучуну хапарчыгъа байланыуу
1. Туура толтуруучу	1. Тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасындан: <i>Оюс къой сояды. Сен арбаз сыйпайса</i>	Къысылуу
	2. Тамамлаучу болушну жалгъаулу формасындан: <i>Оюс къойну сояды. Сен арбазны сыйпайса</i>	Тагъылыуу
2. Сёдегей толтуруучу	1. Бериучю болушдан: <i>Оюс санга болушады. Ол чалгъыгъа устады</i>	Тагъылыуу
	2. Орунлаучу болушдан: <i>Оюс орденлерин ёшюнюнде жюриютеди</i>	Тагъылыуу
	3. Башлаучу болушдан: <i>Буюй ташдан ишленгенди. Алтын кююшден багъалыды</i>	Тагъылыуу

4. Сонгуралы сёз бирлешден:
Отунну балта бла жарады-
ла. Ынна бизге аны юсюн-
ден айта эди.

Таггылыу

102-чи иш. Жазыгъыз. Айтымлада толтуруучуланы тюплерин ызлагъыз, аланы къайсы болушлада болгъанларын тегерек скобканы ичлеринде кёрюзтюгюз, хапарчылагъа къалай байланганларын айтыгъыз.

1) Роза анга эшикде тюбеди (С. А.). 2) Добайны бетинде узун табы барды. (Л. б.). 3) Агъач дуппурда назычыкъ ёсгенди, аппа уа аны ёлкагъа кесгенди (К. Х.). 4) Байланы арбазларында сыра къазанла асылгъан эдиле (Г. Б.). 5) Элчиле аны кылыгына юренгендиле (Ш. М.). 6) Сабийле китапларын портфеллерине жыядыла, юйге атланадыла (К. ж.). 7) Тегерекге къарадым да, бизни арбаздан жарыкъ арбаз кёрмедим. (Ш. Х.). 8) Аны месткомгъа председателъге сайлагъандыла (Л. б.). 9) Ахмат къаманы тенгине узатды. 10) Къонакълагъа биз да жарыкъ тюбедик. 11) Сенден ким да къаруулуду. 12) Бизден биченни къоншула да аладыла (К. ж.). 13) Далхат хуна къалайды. 14) Сен анга болушаса. 15) Аппа чабырлыкъ ийлей эди (Ш.).

103-чю иш. Сонгуралы толтуруучуланы табыгъыз. Аланы айтымны къайсы членне бойсунганларын, аны бла къалай байланганларын ангылатыгъыз.

1) Ындырда будайдан сора жукъ къалмагъан эди. 2) Ким да сабийлери ючюн кюрешеди. 3) Махти арбазда къалажюгюне ылыскынны уаудыхла бла бегитирге кюрешеди (Э. А.). 4) Мырза бла Къайтукъ бычыла бла агъач жара эдиле. 5) Саулай Къарачай жыйылып жазгъанча, бюгюн миллетинг аны бла махтанады (Ж. Ж.). 6) Алма-Ата областны жетишимлерини юсюнден депутат кесгин хапар айтды (Л. б.). 7) Быллай таулу тиширууланы юсюнден ахшы назму, ариу жыр да жазадыла (К. ж.). 8) Ант этеме кече арада чыкыгъан Темиркъазакъ бла, эрттен-ингир тау башлада кызаргъан кюн таякъ бла (Ж. ж.). 9) Ит киштик бла жарашмайды. 10) Фермала бир бири къатында кызыл кирпич бла бетондан ишленип барадыла (Л. б.). 11) Биз къошха ун элтирикбиз. 12) Анда малчылагъа жангы мекам ишлегенбиз (К. ж.). 13) Иесин сыйласанг, итине сюек атаса (Х.). 14) Мырзабек бахча сугъара турады (Ш.).

104-чю иш. Жазыгъыз. Толтуруучуланы тюплерин ызлагъыз, аланы къайсы болушда келгенлерин, хапарчылагъа къалай байланганларын ангылатыгъыз.

1) Чехияда партизанла бардыла, алагъа барлыкъдыла къачхынчыла (Л. б.). 2) Пленумну итогларына ала да ыразы болдула. (Л. б.). 3) Къургъакъ арбазда стол орунуна узун жассы чынар къангала орнатылыпдыла (Б. Г.). 4) Сабийлени ойнагъанлары бюгюн анга ауур тийди (Х. О.). 5) Мен аны алайлыгына ол

ингирден бери артыгыракъда тышюннгенме (З. Ж.). 6) Аны туугъан жылы бла, тюрсюню бла, хапары бла излерикибиз (С. А.). 7) Элликле аны бир ненча кере эл Советге депутатха айыргъандыла (К. ж.). 18) Кенгешде бир къауум шахарлада бла элдеде къыш кезиуде юйлени арбазларыны, орамланы, жаяу жолчукъланы, парклары кирлиликлерини эм тереклени бла гюллени халек этилгенлерини юсюнден айтылгъанды (К. ж.). 9) Сарыбий къолларын ёрге тутду (Э. О.). 10) Биймырзаны юйюне ашырды да, эфенди медирсеге атланды (Ш. М.). 11) Саматчыкъ жаралылагъа кёгетле элтип барса, аладан бек уллуларын, ариуларын Степаннга бериучюю, къалгъанларын а бирси жаралылагъа юлешиучюю (Т. С.). 12) Къартланы ариу тиллерине мен да бек сукъланыучума (З. Ж.). 13) Атам да аны ийнегине бичен келтиргенлей турады (Ш.).

§ 35. Толтуруучуну къуралыу жаны бла къауумлары.

<i>Кюе</i>	<i>Къую</i>
<i>Тюе</i>	<i>Уют</i>

Бош сёзден неда кесеклери бирге жазылгъан къош сёзден къуралса, толтуруучугъа бош толтуруучу дейдиле: 1) *Ала шахны кюйюзлерине ушай эдиле* (Ш. С.). 2) *Жаш алайда узунчачха тубеди* (Ш.).

Кесеклери башха жазылгъан къош сёзледен эм сёз бирлешледен къуралгъан толтуруучугъа къош толтуруучу дейдиле: 1) *Пионерле школгъа таш макъа келтирдиле*. 2) *Ала аны устазны кесине бердиле*.

Айланчдан къуралгъан толтуруучугъа айланч толтуруучу дейдиле. Айланч башчыча, айланч толтуруучу да бу айланчладан къуралады:

а) **этимсыфат айланчладан:** 1) *Целинагъа кетериклеге кийим, жол хакъ да бериле эди* (Ш.). 2) *Ол заманда Омар окъутханлагъа энди къайда да уллу ыспас этедиле*;

б) **этим ат айланчладан:** 1) *Мюлкде бичен хазырлаугъа къартла да тири къатышадыла* (К. ж.) 2) *Кендираш ёсдюрюуден колхозгъа ашыы файда тюшеди* (К. ж.);

в) **бар, жокъ, кёп, аз** деген сёзлени болушлукълары бла къуралгъан айланчладан: 1) *Аллай ишде билими жокъгъа таянма*. 2) *Бусагъатда бизге иши кёнге сукъланыргъа тюшмейди*;

г) **сыфат айланчладан:** *Билими кючлю билеги кючлюге сукъланмайды* д. а. к.

105-чи иш. Алгъа бош толтуруучулу, ызы бла къош толтуруучулу. беш арта уа айланч толтуруучулу айтыланы жазыгъыз. Айтыланы баш членлерини бла толтуруучуларыны тюплерин ызлагъыз.

1) Эл мюлкню ырысхы-техника базасын кючлеуге эс бурулады (К. ж.). 2) Эгечим, кызычыкны сау болганына бек кыуанабыз. 3) Сосурукъ ары нек барганын айтды (Х.). 4) Эллик сьездни оноуларын толтуруугъа уллу ююш кыошадыла (К. ж.). 5) Ол, терен сагышха кирип, кыайда олтуруп турганын да унутады (Х. О.). 6) Промышленность табийгъат газ бла хайырланыугъа кычгенди (Л. б.). 7) Бригадир анда ишни кемчиликлени кетериуден башлады (К. ж.). 8) Кыралны кыбыла жанында ала темир жоллада жюрююню тыйгандыла (Л. б.). 9) Биз ары баргандан эрикгенбиз. 10) Библиотекадан келгенде китапла бардыла. 11) Харун жашны таний эди. 12) Ол кыарт кишичик анга ачыуланып кыарады (Ш.). 13) Ол сени юсюнгден да айтхан эди. 14) Асан улугъа тубесем да, алай айтыркыма. 15) Жашчыкыла аякы машиналарын келтирдиле.

106-чы иш. Жазыгыз. Айтымланы баш членлерини бла толтуруучуларыны туплерин ызлагыз. Кыралыу жаны бла аланы кыаллайла болганыларын белгилегиз.

1) Серебряков асмакыны Мухолда да кыурагъан эди (Н. М.). 2) Уруш башлапиган жыл мен биринчи классны бошагъан эдим (Г. И.). 3) Совхоз бардыргъан ишлеге школну сохталары тири кыошуладыла (Л. б.). 4) Талай вагонну теберип келген паровозну быргысындан кыалын тылпыу бурулуп чыгъады (Л. б.). 5) Бир кишиге жалынмай жашадыкы, хар заманда халал кыыйын ашадыкы (Г. Б.). 6) Мен анга кыеп ариу сьез айтханма (Т. З.). 7) Ол энди кюнлюк мардасын артыгъы бла толтурады. 8) Южанындан ургъан шош аязчыкы тереклени башларын ары бла бери кыымылдатады (К. ж.). 9) Урчукы бла жюн ийирейик. 10) Картофланы юслерин бичен бла жабыгыз. 11) Ишни юсюнден биз да сагыш эте эдик. 12) Аны ала шахардан келгенлеге да айтдыла. 13) Аллай кыаймакыны аппа кыошдан келтириучу эди. 14) Мен андан тамата болурма. 15) Мында аякы кийим тигиуню тюрлендире барадыла (Л. б.). 16) Гыжы Масхутну кетип барганын эследи (Х. О.). 17) Ийнек сауа билмегеннге арбаз кыынгыр кырюнюр (Н. с.).

107-чы иш. Бу айтымлада толтуруучула тюрлю-тюрлю объектлени кыргюзтедиле. Ол алай некди? Аны билир ючюн, айтымланы хапарчыларыны орунларында келген сьезлени магыаналарын эсге алыгыз.

Кыарачай-малкыар тилде этимле магыаналарына кыре кыаллайла боладыла? Айтымланы хапарчыларыны кыуллукларында келген сьезлени магыана жаны бла тенглешдиргиз.

1. Хасан басхала ишлейди. 2. Хасан кыошха барады. 3. Хасан санга кыарайды. 4. Ол бизни кыреди. Хасан жыргыа тынгылайды. 4. Хасан сабийлеге жомакы айтады. 5. Хасан сабийлени юсюнден сагыш этеди. 6. Хасан ауруйду. 7. Жел урады. Жауун жауады. 8. Хасан жашха сьелешеди. Хасан «Гапалауну» жырлайды. 9. Хасан юсюн жамычы бла жапды. 10. Хасан кыойланы кыбейтди.

11. Хасан жашына Аслан атагъанды. 12. Хасан атын ийнекге алышады. 13. Аскер душмандан къорууланады. 14. Хасан санга бичакъ береди. 15. Хасан сени орунунга ишлейди. 16. Хасан сенден бичен алды. 17. Хасан сенден таматады. 18. Хасан сенден жашына къагъыт жибергенди. 19. Хасан атасына ушайды.

§ 36. Болум, аны тюрлюлери.

Уя
Уян

Туякъ
Таякъ

Айтымда хапарчы кёргюзтген ишни къалай этилгенин, нек этилгенин, къачан этилгенин, къайда этилгенин эм аны башха шартларын кёргюзтген сёзге, сёз бирлешге болум дейбиз.

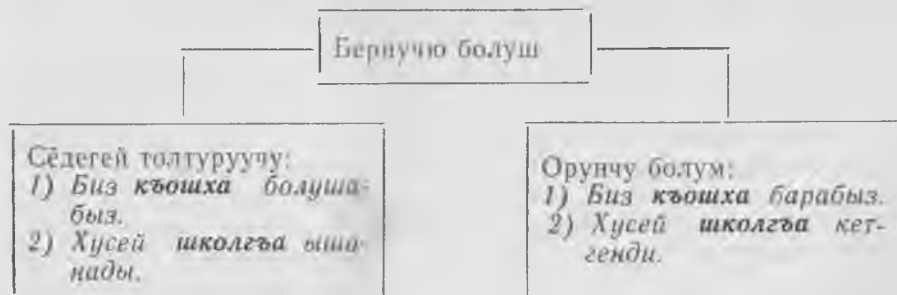
Толтуруучуча, болум да къуруда хапарчыгъа къарайды, аны ачыкълайды. Ол хапарчыгъа кысылып неда тагъылып келеди. Бу шартха жёре, болумланы эки къауумгъа юлеширге болады: 1) кысылгъан болумла, 2) тагъылгъан болумла.

Кысылгъан болумланы къуллукъларында тюрленмеучю сёзле келедиле. Ала быладыла: сёзлеуле, этимчала, этимни белгисиз формасы: 1) *Былтыр Роза студент эди.* 2) *Ол андан къууанын къайтды.* 3) *Роза бери окъургъа келгенди.*

Кысылгъан болумла этимча эм инфинитив айланчладан да къураладыла: 1) *Кюн батханлай, биз элге кирдик.* 2) *Кюн батаргъа, сюрюу элге жетди.*

Тагъылгъан болум а, сёдегей толтуруучуча, атны бериучю, орунлаучу, башлаучу болушларындан эм сонгуралы сёз бирлешледен къуралады. Башхача айтсакъ, быллай болумну бла сёдегей толтуруучуну формалары бирдиле. Аны алайлыгъын бу юлгеледе кёрюрге боллукъду.

12-чи схема

Орунлаучу болуш

Сёдегей толтуруучу:

- 1) *Сени айтханында магъана барды.*
- 2) *Сенде айып жокъду.*

Орунлаучу болум:

- 1) *Расул заводда ишлейди.*
- 2) *Фатимат эде жашайды.*

Башлаучу болуш

Сёдегей толтуруучу:

- 1) *Бу юй агъачдан ишленгенди.*
- 2) *Ол сенден кичиди.*

Орунлаучу болум:

- 1) *Мазан кѳошдан келеди.*
- 2) *Ол юйден чыкканды.*

Бу затны хатасындан, болумну сёдегей толтуруучудан айырырга кыйын болады. Айтымны бу членлерин бир бирден айырыр ючюн, аланы формаларына угъай, магъаналарына таяныргъа керекди. Сёдегей толтуруучу бир затны кѳргюзтеди. Болум а айтымда этилген ишни орунун, заманын, сылтаун эм башха аллай шартларын кѳргюзтеди.

Магъана жаны бла болумла бир ненча тюрю боладыла:

1. **Орунчу болум** кѳбюсюнде барыуну, желиуну кѳргюзтген этимлеге къарайды. Анга кѳре, орунчу болум кеси бир ненча къауумгъа юлешинирге болады: а) ишни этилип башланган жерин кѳргюзтген болум: *Хасан кѳошдан кетгенди*; б) бир затны къалай ары баргъанын кѳргюзтген болум: *Хасан кѳош таба кетгенди*; в) бир затны къалайтын баргъанын кѳргюзтген болум: *Хасан былайтын озду*; г) маршрутну кѳргюзтген болум: *Хасан кѳошдан элге дери ат бла келди*; д) ишни этилген жерин кѳргюзтген болум: *Хасан кѳошда ишлейди* д. б.

2. **Заманчы болум** айтымда этилген ишни заманын кѳргюзтеди: 1) *Быйыл колхоз сабанладан иги хайыр тюшюргенди.* 2) *Мажит школдан ингерде келликди.*

3. **Сылтаучу болум** айтымда ишни къаллай сылтау бла этилгенин кѳргюзтеди: 1) *Амалсыздан кѳойлагъа мулхар салгъанма.* 2) *Биз бери кѳууаннгандан келгенбиз.*

Быллай болумла нек? не ючюн? не себепден? къаллай сылтау бла? деген соруулагъа жууап этедиле.

4. Ёлчемчи болумла айтымда ишни мардасын, ёлчемин кёр-гюзтедиле: 1) *Сиз ары кёп баргъансыз.* 2) *Къартла анга бираз жарсыгъандыла.*

5. Муратчы болумла айтымда ишни не мурат бла этилгенин кёргюзтедиле: 1) *Биз бери окъургъа келгенбиз.* 2) *Колхозчула былайгъа къой къыркъыргъа жыйылгъандыла.*

6. Айтымны хапарчысы кёргюзтген иш къаллай болумну сансыз этип тамамлана эсе да, аллай болумгъа сансыз болум дейбиз: 1) *Эшек, тюйгенликде, жоргъа болмайды.* 2) *Эшикде къарангы болгъанлыкъгъа, сабийле оюнларын тохтатмайдыла.* 3) *Жаууннга да къарамай, къартла бичен чала эдиле.*

7) Шартчы болум деп айтымда иш къаллай болумгъа таянылып этиле эсе да, анга айтадыла: 1) *Эр согъушмай танылмайды.* 2) *Мында, жауун жауун, тирлик иги болмай къалмагъанды.*

8. Халчы болумла айтымда ишни тюрлю-тюрлю халларын кёр-гюзтедиле: а) **мадарчы болум** ишни къаллай мадар бла этилгенин кёргюзтеди: *Сиз ары жаяулай келген эдигиз;* б) **биргечи болум** бир ненча адамны бир ишге бирге неда башха къатышханларын кёргюзтеди: *Ала мында бирге окъуйдула. Биз сизден башха ишлейбиз;* в) **таянчакъчы болум** ишни адам неге кёре этгенин, неге таянып этгенин ачыкълайды: *Биз законнга кёре ишлейбиз;* г) **къуллукъну болуму** адам ишни къаллай къуллукъда болуп этгенин кёргюзтеди: *Мустафир бригадирликде ишлейди д. б.*

Айтымны бирси членлерича, болумла да къуралыу жаны бла юч тюрлю боладыла: 1) **Бош сёзден** неда кесеклери бирге жазылгъан къош сёзден къуралгъан болумлагъа **бош болумла** дейбиз: *Быйыл мында иссиди.* 2) **Кесеклери башха жазылгъан къош сёзледен, сёз бирлешледен** къуралгъан болумла **къош болумладыла:** *Биз анда тангнга дери турдукъ.* 3) **Этимча эм инфинитив айланчладан** къуралгъан болумлагъа **айланч болумла** дейбиз: *Кюн батаргъа, таудан аяз уруп башлады. Андан келе, биз аппагъа тюбедик.*

108-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, болумларыны тюплерин былай ызлагъыз ————. Ол болумланы къуралыу эм магъана жаны бла къаллайла болгъанларын эм хапарчылагъа къалай байланганларын айтыгъыз.

1) **Танг атаргъа, жулдузла кёкню кёгюнде бирем-бирем тумаланадыла** (Ш. М.). 2) **Бюрсюкюн республиканы алчы малчыларыны кенгешлери болгъанды** (К. ж.). 3) **Жаш арыгъан санларын кесини тёшегине кючден-бутдан жетдирди** (Ж. Т.). 4) **Анданмындан алгъыш ауазла эшитиледиле** (Ш. С.). 5) **Эрттенликде тангны буруну бла бирге Хажи-Мырза эшик аллына чыкыгъан эди** (Х. С.). 6) **Жаш ёмюрюнгю къалгъан жылларын ашырма бошуна** (С. А.). 7) **Биз мындан арысында да къолубуздан келген чакълы кюреширикбиз** (Ш.). 8) **Ол орусча сёлеше эди.** 9) **Хызир алгъа кючден атлады** (Х. М.). 10) **Саусузну неси ауругъанын билмей, доктор кёп турду** (К. ж.).

109-чу иш. Жазыгъыз. Айтымланы баш членлерини эм болумларыны бла толтуруучуларыны тюплерин ызлагъыз. Болумланы бла толтуруучуларыны айтымны къайсы членине бойсунганларын, анга къалай байланганларын айтыгъыз.

1) Атлыла былайтын энишге ашыгъышлы оздула. 2) Сюрюучюле къойлагъа терк-терк кычыра эдиле. 3) Ала анда ингирге дери туруучудула. 4) Къызла алайда чертлеуюкле жыя эдиле. 6) Къызла фермадан кѣп жангы хапар билдирдиле бизге. 7) Ала мында кѣпден бери ишлейдиле. 8) Санга тюберге биз школге бара тура эдик. 9) Андан къайтханлай, арбала мирзеуню тирменге элтирикдиле. 10) Кертиди, сиз анда бираз кыйналгъансыз. 11) Бизде къартла тынч, рахат жашасынла. 12) Юйню терезелери гам жабылып эдиле (Э. О.).

110-чу иш. Алгъа бош, ызы бла къош, бек артда уа айланч болумлары болгъан айтымланы жазыгъыз. Болумланы тюплерин ызлагъыз, хапарчылагъа къалай байланганларын айтыгъыз.

1) Ала атхан окъла, жазмай, душманнга тийсинле (Ш. М.). 2) Сайхат, адыргыдан, худурчукъ къайнатып, Муратха берди (Ш. М.). 3) Мен школдан келгинчи, кюн батхан эди. 4) Ары сен да бар. 5) Ийналукъ арбазланы бирине ташайды (Т. З.). 6) Газетде ишлегенле бир-бир, эки-эки жыйылдыла (К. Х.). 7) Жанибек анда иги кесек сѣлешди (Ш.). 8) Бизни болумубузда мал кечиндирген кыйын ишди (Л. б.). 9) Бир субай къаракъаш да, сюзюлюп, ортагъа чыкъды (Б.). 10) Сен дерсен келгенде, Мухажир юйде эди. 11) Кулизар бир кесек эс жыйды (К. Х.). 12) Мен аны анга жюз кере айтхан эдим да (З. Ж.). 13) Комсомолчула фермалагъа комсомолну путѣвказы бла келгендиле (Л. б.). 14) Кавказ таула эсима тюшюп, мудах болдум (Ш. М.).

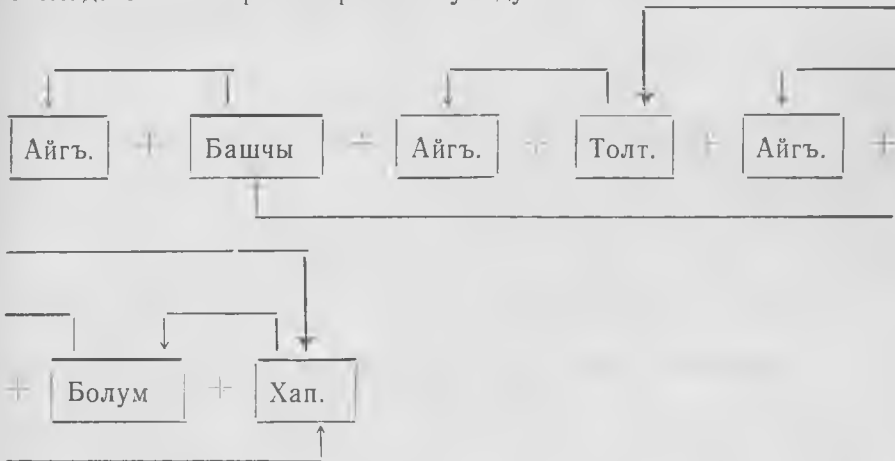
111-чи иш. Айтымланы жазып, баш членлерини бла болумларыны тюплерин ызлагъыз. Аланы неледен кѳуралгъанларын айтыгъыз.

1) Къартла гырмык иерге жайралып олтурдула (Г. Б.). 2) Къойла бош юркген эдиле. 3) Промышленностьну ѳсе баргъаны себепли, ол кыралда ишчилени саны да ѳсе барады (Л. б.). 4) Бизге заран болгъанны ѳмюрю кетсин жарымай (Къ. Къ.). 5) Анга биз элни аягъында тюбеген ушай эдик. 6) Бузоула берлакъда отлай тура эдиле (Ш.). 7) Тюшге адамла андан-мындан тийшидиле (К. Х.). 8) Жашла шахарда эрттеден бери ишлейдиле (К. ж.). 9) Аны хайырындан нефть чыгъарыучула агрегатланы белгиленген болжалгъа алгъандыла (К. ж.). 10) Жай иссиде Хожаны ачдан эсе суусап бек кыйнагъанды (Х.). 11) Муну кѳрген бла, эл бек жарсыгъанды (А. У.). 12) Ростовда чыкъгъан машиналары республиканы бахчачылары суйюп хайырланадыла (К. ж.). 13) Машинадан тюшгенден сора, ол аны асфальт орамларында иги кесек айланады (Б. Х.). 14) Сабий лыжаланы анга былтыр окъуна алгъандыла (Ш.). 15) Бир кюн Хожа эшикге чыкъгъанды (Х.).

§ 37. Айгъакълаучу эм аны къралыуу.

Эчкиагъач	Чаукааякъ
Уллуаякъ	Алтыатар

Толтуруучу бла болум хапарчы бла байланадыла, анга бойсунадыла. Айгъакълаучу уа айтымны атдан къралгъан членлерине — башчыгъа, толтуруучугъа эм болумгъа кърарайды. Аны схемада былай къргюзтюрге боллукъду:

Ю л г ю: Къарт Мурат жашил кърдыкны аргъы сыртдан келтиргенди.

Атдан къралгъан хапарчыны да болады айгъакълаучусу. Алай айгъакълаучу хапарчыгъа киреди: Науруз ахшы адамды. Ол бизни школду. Бу къоян териди.

Айгъакълаучу айгъакълаучугъа къраргъа, аны ачыкълап келерге да болады: Бизни школубузну арбазында топ оюн барады.

Айгъакълаучу да къралыуу жаны бла юч тюрлю болады:

1. **Бош айгъакълаучула** бош сёзледен неда жесеклери бирге жазылгъан къош сёзледен къраладыла. Аланы къруллукъларында бу сёзле келедиле: а) **сыфатла:** *Къара кзушла бийик таулары башларында уадыла;* б) **бир-бир алмашла:** *Бу юйлени колхозну ол бригадасы ишлегенди; Мен да анча китап окъугъанма;* в) **бир-**

бир санаула: *Сен беш китап келтир. Ол онунчу классда октуйду;* г) этимсыфатла: *Билген адам келсе, анга сорурбуз;* д) сёзню баш эм великчи болуш формалары: *Тюкенде темир чюйле сатыладыла. Бизни атыбыз эмиликти.*

Къош айгъакълаучула кесеклери башха жазылгъан къош сёзледен неда сёз бирлешледен къураладыла: *Анда минг чакълы къой кечинеди. Колхозну ууакъ аякълы малы да кепдю.*

Айланчдан къуралгъан айгъакълаучугъа айланч айгъакълауучу дейдиле. Алай айгъакълаучуну къуллугъунда бу айланчла жюрюйдюле:

1) Этимсыфат айланчла: *Биз октугъан китапланы алыгъыз. Ары барлыкъ адамла эрттенликде былайда боладыла. Санга болушур адамым жокъду.*

2) Этим ат айланчла: *Мюлкде бичен хазырлау ишле башлангандыла.*

3) Сыфат айланчла: *Мында ишлери къыйын адамла кепдюле. Андан уста адам битеу элде да болмаз.*

4) *Бар, жокъ, кеп, аз, керек* деген сёзлени болушлукълары бла къуралгъан айланчладан болгъан айгъакълаучула: *Къарыуу бар адамла мында кепдюле. Устаз халатлары аз ишлени махтады. Сизге керек китапла бизге да керекдиле.*

Айгъакълаучула магъана жаны бла талай къауумгъа юлеши-недиле:

1) затны бетин, тюрсююн кёргюзтгенле: *Тюкенде акъ кёлекле сатыладыла. Алимни къаратор аты чаришде бек алгъа келди;*

2) затны санын, ауурлугъун, ёлчемлерин кёргюзтгенле: *Барзбий сенден он карандаш алгъан эди. Ол андан бир тонна ташкёмюр келтирди. Солдатла алайда терен окопла къазгъан эдиле. Аланы башларына атаргъа къысха къангала керек эдиле;*

3) затны сууукълугъун, жылылыгъын кёргюзтгенле: *Таудан салкъын аяз урады. Сууукъ къыш келди;*

4) затны формасын кёргюзтгенле: *Мухажир ол зугул хууанны базманнга салды. Къарт жассы бел бауун белине къысды;*

5) жаны бар затланы жашлыкъларын, къартлыкъларын, жыл санларын белгилеген айгъакълаучула: *Къарт Зауур дырынчылагъа болуша эди. Онжыллыкъ жашчыкъ октуну аны бек иги анылады;*

6) затны абстракт шартларын кёргюзтген айгъакълаучула: *Ол ауур жюгюн жерге салды. Биз къыйын иште ишлейбиз;*

7) затланы тыш шартларын белгилеген айгъакълаучула: *Арыкъ къойла жазгъа чыгъарламы? Акъсакъ киши жерден кзаты тугул алды, бузоуланы алларына сызды;*

8) затны татыуун кёргюзтген айгъакълаучула: *Мында татлы эрикле сатыладыла;*

9) затны неден этилгенин кёргюзтген айгъакълаучула: *Темир чюйлени бери келтир. Ол арбазны къарын агъач кюрек бла кюрей эди д. б.*

Айгъакълаучуланы бу тюрлюлерини барысы да баш болушну формасында келедиле, кеслери ачыкълагъан сёзге кысылым жю-

рюйдюле. Аны себепли алагъа кысылгъан айгъакълау-чула дейбиз.

Бизни тилибизде тамамлаучу болушдагъы сѣз да айтымда айгъакълаучу болады. Аллай айгъакълаучу бир затны иесин кѣргюзтеди. Аны себепли анга иелик айгъакълаучу дейбиз:

1) *Мени атым эмиликти.* 2) *Къой жюн хайырлыды.*

Бу юлгюлени биринчисинде *мени* деген айгъакълаучу кеси ачыкъллагъан сѣз бла бетде эм санда келишеди. Ол аны бла жалан бетде келиширге да болады: *Мени атларым кишнейдиле.*

Айгъакълаучуланы мындан къалгъанларыны барысы да жеслери ачыкъллагъан сѣзлеге кысылып жюрюйдюле.

Тамамлаучу болушну къаллай формалары бола эселе да, иеликчи болушну да аллай формалары боладыла. Алай ала, айтымда къуллукъларына кѣре, бир бирден башхадыла. Баш болушну да ол болушланы жалгъаусуз формаларындан башхалыгъы аланы синтаксис къуллукъларында кѣрюнеди. Аны алайлыгъын бу схемада кѣрюрге болады.

13-чю схема

	Бирча формалы болушла	Бирча формалы болушланы айтымда къуллукълары	Юлгюле
1.	Баш болуш	а) Башчы б) Кысылгъан айгъакълаучу	<i>Къозу макъырады.</i> <i>Анда агъач кюрек-ле бардыла.</i>
2.	Иеликчи болуш	а) Кысылгъан айгъакълаучу б) Келишген айгъакълаучу	<i>Къой жюн хайыр-лыды.</i> <i>Марат къойну жюн-юн кыыркъды.</i>
3.	Тамамлаучу болуш	а) Кысылгъан толтуруучу б) Тагъылгъан толтуруучу	<i>Алим къой кыыркъады.</i> <i>Алим къойну кыыркъады.</i>

112-чи иш. Окъугъуз. Бу текстде баш, иеликчи эм тамамлаучу болушладагъы сѣзлени айтымланы къайсы членлерине бойсунганларын, къаллай синтаксис къуллукъда келгенлерин айтыгъыз.

Школда музей.

Бизни битеу дунягъа белгили поэтибиз Къулийланы Къ. аты Индияда бир школгъа аталгъанды. Ол хапар бизни бек къууандыргъанды. Совет адамла Къайсын атлы школгъа аны чыгъармачылыгъы бла байламлы затла жибергендиле. Индияда аланы бек

жаратхандыла. Ол затла анда школну музейине салыннгандыла. Шахарчыла, эллиле да ол школну бек сюедиле, аны себепли бери кѣп келедиле. Къайсын бу затны кѣрсе, къалай иги боллукъ эди! Алай, не медет, ол бизни арабызда жокъду. Болсада, биз ъмюрлеге дер аны жюрегибизде тутарыкъбыз. Аны китапларын кѣп тилге кѣчюргендиле. Бизни къыралыбызда ол бек сыйлы адамладан бирине саналады. Биз аны бла ъхтемленебиз.

113-чю иш. Былайда бирча формалы болушлада келген сѣзлери болгъан айтымла бериледиле. Алгъа баш болушдагъы сѣзлери, ызы бла иеликчи, артда уа тамамлаучу болушдагъы сѣзлери болгъан айтымланы жазыгъыз. Аланы синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Дауут сени таныйды. 2) Сени атанг аны бла ишлейди. 3) Къочхар макъырады. 4) Къочхар мюйюзю керек эди бизге. 5) Ол заманда мен къочхар кюте эдим. 6) Къочхарны терисин ийлерге керекди. 7) Къочхарны арбаздан къыстагъыз. 8) Музафар китап окъуй эди. 9) Аязда китап чапыракъла бир бири ызларындан бир жанына ауа эдиле. 10) Мен китапны окъуп бошгъанма. 11) Китапны тышлатдым. 12) Ол китапны тышы ариуду.

114-чю иш. Жазыгъыз. Айгъакълаучуланы тюлерин толкъун ызлыкъ бла ызлагъыз. Аланы неледен къуралгъанларын, ол жаны бла къаллайла болгъанларын, айтымланы къайсы членлерине бойсунганларын, алагъа къалай байланганларын айтыгъыз.

I

1) Совет властха эсли, жютю жашла керекдиле (Т. З.). 2) Сен манга берген ауруугъа бир дарман себеп болмайды. 3) Совхоз бардыргъан ишлеге окъуучула да тири къатышадыла (К. ж.). 4) Аны алтын суу ичирилген ышым баулары гѣн чарыкъ башларындан къарагъан саламла бла аз да келишмейдиле (Т. А.). 5) Аны сѣзлери жашны школда окъугъан жылларын эсине тюшюре эдиле (Т. А.). 6) Къаншау сюрюуден бир къара токълуну тутду (Т. А.). 7) Татлы тенгим эгечин къошха ашыра эди (Т. Ж.). 8) Тюкенде хар кимге онушар килограмм ун бере эдиле (К. ж.). 9) Андрейге быйылгъы жыл аман башланган эди (Ж. Т.). 10) Жауну аскери орус тюзлени малтайды (Х. К.). 11) Сугъарылыучу жерле аслам бола барадыла (К. ж.). 12) Ол Сарыбийни атына минди (Э. О.). 13) Мазаллы къызылбет Аслангерий алда, аны ызындан гиртчи Ибрахим, аны ызындан да иничкебел, сарымыйкъ арыкъ Махамет барадыла (Г. Б.). 14) Ала ындыр басыу ишлеге хазырлана эдиле. 15) Къатапа жабыу жабылгъан столну артында экеулен олтурадыла (Ш.). 16) Жау окоплагъа уруп кириучю жигитле урушдан келмей къалгъандыла. (Кѣ. К.).

II

1) Малкъар жазыучуланы талай чыгъармалары башха тиллеге кѣчюрюлгендиле. 2) Мен тануучу жашла анда къой кюте эдиле.

3) Аны атына минерге ким да суюди. 4) Китабы жокъ адамла бери келмейдиле, библиотекагъа барадыла. 5) Аллай ишге биз да къатышырбыз (К. ж.). 6) Жангы ишленген юйле элни бетин тюрлендиргендиле (К. ж.). 7) Аны къатапа жыйрыгъы юсюне тап жарашады. 8) Школда онбеш жангы отоу ишленгенди. 9) Роза Маратовна кесини классына экинчи этаждагъы отоуладан сайлагъанды. 10) Акътуякъ ажир берликме санга келчилик айтханнга (Къ. Къ.). 11) Эртгенбла эртте бараса сен ананг ийген жумушха (Къ. Къ.). 12) Къошха кетерик жашла анга учбутагъ сенекле хазырлатхан эдиле (Ш.). 13) Аргъы къошну адамлары да сёзге тири къатышадыла (Ш.). 14) Элде асфальт тешеу, терек орнатыу ишле бардырылгъандыла (Л. б.).

§ 38. Ачыкълаучу.

Белгилисича, баш болушдагъы атдан къуралгъан айгъакълаучу бир затны неден этилгенин, неден ишленгенин, орунун кёргюзтеди: *Орамны эки жанында да кирпич юйле сюеледиле. Тау элле кенгерип барадыла.*

Атны баш болуш формасындан къуралгъан айгъакълаучуланы башха тюрлюлери да боладыла. Ала ачыкълагъан сёзлени айттымдан кетерсенг, бу айгъакълаучула анда ол сёзлени къуллукъларын толтурадыла. Сёз ючюн, *Бухгалтер Науруз бешинчи юйде жашайды* деген айтымда *бухгалтер* деген сёз баш болушдады, айгъакълаучуду, *Науруз* деген башчыгъа бойсунады. Ол башчыны айттымдан кетерсек, *бухгалтер* деген айгъакълаучу анда башчы боллукъду: *Бухгалтер бешинчи юйде жашайды*. Ма энтда юлгюле: 1) *Учётчик Хасан правлендеди.*— *Учётчик правлендеди.* 2) *«Правда» газет мендеди.*— *«Правда» мендеди* д. а. к.

Алай бла, айтымда кеслери ачыкълагъан членлени кетерсенг, аланы къуллукъларын толтургъан айгъакълаучула боладыла. Аллай айгъакълаучулагъа ачыкълаучула дейдиле.

Ачыкълаучула айтымда бу затланы кергюзтедиле:

1) адамны усталыгъын, къуллугъун: *Устаз Хасан классха кирди. Эфенди Харун минчакъ санайды. Профессор Мурат устазлагъа лекция окъуйду;*

2) бир адамны башха адам бла шуёхлукъ, жууукълукъ эм башха шартла жаны бла байламлыгъын: *Шуёхум Хусей манга топ келтирликди. Къоншум Алимден мен санга салам айтдыргъан эдим. Къызым Зухура заводда ишлейди;*

3) Жер, суу атланы: *Ала Каспий тенгизге кетгендиле. Чегем элде кёп адам жашайды. Нальчик сахар бизни ёхтемлигибизди. Бусагъатда Басхан суудан ат бла ётерге боллукъду;*

4) Литература чыгъармаланы, газетлени, автомашиналаны эм аллай башха затланы энчи атларын: *Мен «Коммунизмге жол» газетни бла «Нюр» журналны жаратып окъуйма;*

5) **Адамны жашагъан жерин:** *Чегемли Мухтар институтда окъуйду. Басханчы къызла тигиу ишге устадыла;*

6) **Адамны миллетин, аны атын, тукъум атын:** *Оруслу жашла бла таулу жашла бир бирлери бла шуѳхладыла. Мусабий эфенди ѳрге озду. Иванов кѳоншум мени бла школда ишлейди.*

Башда келтирилген юлгюлени барысында да ачыкълаучула айтымны атдан кѳуралгъан членлерине бойсунадыла, аланы аллаларында келедиле. Бир-бирде уа ала айтымны бетлеучю, кесимлеучю эм *ол, бу* деген кѳргюзтюучю алмашладан кѳуралгъан членлерине бойсунадыла, аланы ызларындан келедиле эм айтымны бирси членлеринден запятой бла айырыладыла: *Биз, хасаниячыла, халкъыбызны бек сюебиз. Ол, кесини халкъыны адетлерин алай иги билген адам, бизге кѳп сейирлик хапар айтды.*

115-чи иш. Текстни жазыгъыз. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Ачыкълаучулары айтымланы къайсы членлерине къарагъанларын стрелка бла кѳргюзтююз.

Юлгю: Жазыучу Омарны «Урушну отунда» романы тюенене

тюкенледе сатылып башлагъанды.

Шыккычы Кязимни тау эллени барысында да таный эдиле. Къайсын поэтибизни аты битеу дуниягъа кесини фахмулугъу бла айтылгъанды. Жырчы Омар хар таулуну жюрегини сыйлы кѳнагыды. Ол Гирхожан элде туугъанды, анда ѳгенди. Жазыучула Этезланы Омар, Отарланы Керим, Зумакъулланы Танзила да анда туугъандыла. Ала, мени суйген эллилерим, халкъыбызны культурасын айнытыугъа уллу юлюш кѳошхандыла. Поэтесса Танзила Россей Федерацияны къырал саугъасын алгъанды. Чегемли Къайсын бизни халкъыбызны намысын, сыйын бютюнда бийикге кѳтюргенди. Алапат поэт Къулий улу битеу дуния литератураны кенг билгенди. Ол Чегем сууну жагъасында жашагъанды. Гирхожанчы Омар Къабарты-Малкъарны халкъ жырчысыды. Ол Гирхожан суудан кѳп чабакъ тутханды. Омар бла мен Керимни «Жолла» деген поэмасын бирге окъугъан эдик. Этезланы Омарны «Къаяла унутмагъандыла» повестин артыкъда бек жаратабыз.

116-чы иш. Ачыкълаучулары болгъан айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Ачыкълаучулары эм айтымланы бирси сансыз членлерини къайсы сѳзлеге бойсунганларын айтыгъыз.

1) Балыкъ сууну аллын киши да тыялмаз. 2) Сени атчы жашынг халкъ жырланы иги биледи. 3) Биз, хабазчыла, школубузну ишин игилендирирге борчлубуз. 4) Ол кезиуде мында алма, кертме терекле да чагъадыла. 5) Таш бла ургъанны аш бла ур (*Н. с.*). 6) Композиторну урушну юсюнден жырлары битеу республикагъа белгиди болгъандыла. 7) Жазыучуну «Эрирей» китабын окъуучула сийюп окъуйдула. 8) Бабугентчи жырчылагъа бери жыйылгъанла ыспас этген эдиле. 9) Къарындашынг Осман

атчы Хажимурат бла арбазда ушакъ эте турады. 10) Казбек тау былайдан иги кёрюнеди. 11) Тюкенде «Москвич» машинала сатыладыла. 12) Тырнаууз шахар Бакъсан сууну жагъаларында орналыпды.

117-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Айтымланы сансыз членлерини неледен кьуралгъанларын, хапарчыгъа неда башчыгъа къалай байланганларын айтыгъыз.

I

1) Къушну узун жютю тырнакълары... жым-жым жылтырайдыла (К. Х.). 2) Шарауну аякълары жумушакъ жылы баразагъа тюшдюле (Т. З.). 3) Арбазда узун къара сынжырлагъа къууанч къазанла асылгъандыла. 4) Холамлы Къаншауну къаратор аты неден эсе да юркдю. 5) Элли адамла кеслерини аллай адамларыны атларын ёхтемлик бла эсгередиле. 6) Алчы звенону сураты газетни ал бетинде чыкыгъанды. 7) Аны алаамат ариу хайнюю барды. 8) Жемталачы механизаторла ол планларын толтуруп бардыла. 9) Хар эрттен сайын бир орта бойлу эр киши ары атлана эди. 10) Племстанцияда эки-юч жюз аллай мал болуучуду. 11) Къоншум Юзейир аны кёзлерине эслеп къарайды. 12) Аны кенг таза арбазында той этиле эди. 13) Бизни къоншубузну къатында уллу таш бар эди. 14) Бузоучу жашчыкъла бузоуланы кыстайдыла. (Ш.).

II

1) Къууатлы кюнню жарыкъ таякълары юзmezли талачыкъда ташланы жылтыратадыла. 2) Москвадан къайтсакъ, саугъа келтирбиз битеу бригадада кызлагъа (Х.). 3) Туурагъыз кёпюрден кючден ётеме. Эсиме тюшген кезиуде, Тауушун эшитсем, жүрегим тёмейди, Галя къошулмасын эжиуге (Х.). 4) Ариу сёзлеринги жүрегим бир бек сюеди (Х.). 5) Мен мындан къарап таныйма ариу отлагъан атланы (Къ. Къ.). 6) Аны атасы Магомет базардан портфель келтирген эди (К. ж.). 7) Хамзат танымагъан эки адам аны барлыкъ жолуна бир омакъ кюйюзню жайдыла (Т. А.). 8) Биз аны кесибизни хар кюнню ишибизде да кёребиз (К. ж.). 9) Биз Темирёз кюлда да болгъанбыз. 10) Халкъны ол замандагъы жашауну юсюнден «Къара кюбюр» романда да айтылады. 11) Шуёхум Хасанны юю адамдан толду. 12) Темиркъанны жаратылгъанлы правленнге келгенден сюймези жокъ эди (А. Х.).

117-чи иш. Жазыгъыз, айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Алада толтуруучуланы, бодумланы, айгъакълаучуланы айтымны кыйсы членлерине бойсунганларын, алагъа къалай байланганларын, неден кьуралгъанларын айтыгъыз.

Этезланы Омар малкъар прозаны мурдорун салгъанладан бириди. Малкъар литературада бек алгъа жазылгъан трилогияны

автору Омарды. Бу кюнледе басмадан ол трилогияны «Урушну отунда» романы чыккыганды. Кёчгюнчюлюк бизни халккыбызгъа кёп кыйынлыкъ сынатханды. Аны юсюнден бек алгъа прозачы Омар бу китабында айтханды. Бу роман жетмишинчи жылланы аллында жазылганды. Бизни фахмулу поэтибиз Къулийланы Къайсынны «Осуят» поэмасы да бизни халккыбызны ол жарсыуун кёргюзтюуге жораланганды. Бу чыгъармала малкъар литературада белгили жерни аладыла. Алада халккыны жашаууну бек кыйын кезиуу суратланады. Ол чыгъармаланы тиллери байды. Ала хар не жаны бла да халккыгъа жуукъдула, багъалыдыла. Мен аланы аны ючюн сюеме. Чегемли Саидни да ол затны юсюнден «Къая кызы — къарылгъач» назмусу басмаланган эди. Сюйген адамыбыз Шахмурзаланы Саид аны бизге кёлден айтыучу эди. Ол заманда бу назму басмаланмагъан эди.

119-чу иш. Жазыгъыз. Айтымны членлерини тюллерин ызлагъыз. Аланы неден кьуралгъанларын, неге бойсунганларын, айтымлада кеслери къарагъан членлеге къалай байланганларын ангылатыгъыз.

Школ — экинчи юйюбюз.

Бизни элде тогъузжыллыкъ школ барды. Ол бек эртте ишленгенди. Анда бизни къарт аталарыбыз, аналарыбыз окъугъандыла. Бу школ бизге тарды. Гитче класслагъа эл Советни юйюню биринчи этажында төрт бёлме берилгенди. Абадан классланы уа жартысы эски школну межямында, жартысы мастерскойну межямында окъуйдула.

Школда спорт зал жокъду. Къыш да, жай да физкультура дерслерибиз арбазда ётедиле. Спорт площадкада волейбол ойнасакъ, топ оюлгъан хунаны башы бла жолгъа тюшеди да, сабийле, аны алабыз деп, жолгъа чыгъадыла. Ол иш алагъа, машиналагъа да кьоркьуулуду. Бир сабий ачыса, директор, устазла, элни башчылары да къаллай жууап берликдиле адамлагъа?

Бёлмеледе эшикдеча суукъду. Классла, от этилгенликге, жылынмайдыла. Бир мадар этерге керекди. Асыры суукъдан, дерсге келмей къалгъанла кёлдуле. Сабийле ауруулу боллукъдула. Школну жылыталмай эселе, каникулланы жайдан кёчюрсюнле. Школ бизни экинчи юйюбюздю, аны себепли биз мында иги болурун излейбиз (Л. б.).

120-чы иш. Башда келтирилген текстде эски школну осаллыгъыны юсюнден айтылады. Сизни школугъуз къаллайды, сиз аны къалай сюесиз? Ол затланы юсюнден кысха халар жазыгъыз.

121-чи иш. 119-чу иште келтирилген текстден бир баш членди айтымланы айырып жазыгъыз, аланы къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

АЙТЫМНЫ БИР ТУУДУКЪ ЧЛЕНЛЕРИ.

§ 39. Айтымны бир туудукъ членлерин ангылатыу.

Хыли
Хыпыяр

Хыжы
Такъыйкъа

Айтымда сёзле бир бирге бойсунуу неда тенг жарашыу халда байланадыла. Бир бирге бойсунуп келген сёзле айтымны тюрлю-тюрлю членлери боладыла эм бир бирни ачыкълайдыла. Сёз ючюн, *Бизни элде къарт адамла колхозгъа иги болушадыла* деген айтымда битеу сёзле бир бирге бойсунадыла, аны себепли айтымда тюрлю-тюрлю членлени къуллукъларын толтурадыла.

Айтымда бир бирге бойсунмай келген сёзле тенг жарашыу халда байланадыла. Алай байланган сёзле айтымда бирча къуллукъну толтурадыла. Сёз ючюн, *Пионерле эм комсомолчула къартлагъа болушадыла* деген айтымда *пионерле, комсомолчула* деген сёзле баш болушадыла, бир бирлери бла тенг жарашып келедиле, аны себепли бирча къуллукъну толтурадыла, эсе да, башчыладыла. Ала бир бирге *эм* деген тенг жарашдыручу байламны болушлугъу бла жалгангандыла. Кеслери да айтымны *болушадыла* деген хапарчысы бла байланыпдыла.

Бузулгъан юйлени, халжарланы, кёпюрлени ким ишлерик эди? (Х. Ш.) деген айтымда *юйлени, халжарланы, кёпюрлени* деген сёзле тамамлаучу болушадыла, бир бирлерине тенг жарашыу халда байлангандыла, аны себепли бирча къуллукъну толтурадыла, башхача айтсакъ, хапарчыгъа бойсунуп, толтуруучула боладыла.

Айтымда бир бирлери бла тенг жарашып, бирча къуллукъну толтуруп келген сёзлеге айтымны бир туудукъ членлери дейдиле.

Айтымны бир туудукъ членлери бир бирлерине тенг жарашдыруучу байламланы неда тенг жарашдыруучу интонацияны болушлугъу бла байланадыла: 1) *Энди Жаухар терсликни, тюзлюкню юсюнден да сагъыш этди* (Х. Ш.). 2) *Юсюню толу акъ бети, ариу тюз буруну Асиятха суратча ариу кёрюнедиле* (Ш. М.).

Айтымны бир туудукъ членлери кёбюсюнде тилни бирча кесклеринден къураладыла. Ала бирча соруугъа жууап этедиле: 1) *Махмут бла Самат тамбла келирге, болушургъа айтхандыла* (З. Ж.). 2) *Анда къызыл эм сары гюлле бар эдиле* (К. ж.).

Тилни башха-башха кесклеринден къуралсала, ала башха-башха соруулагъа жууап этерге боладыла: *Хусей къартды, къарыусузду, базардады, ингирде келликди* (Ш.).

Бир туудукъла болуп, айтымны баш членлери, сансыз членлери да келедиле.

1. Бир бирлери бла тенг жарашып, бир хапарчы бла байланып келген эки эм андан да аслам башчыгъа бир туудукъ башчыла дейдиле: 1) *Хасанны кёзюне тенгелери, эллилери кёрюндюле (К. ж.).* 2) *Бери комиссар неда аны къагъытчысы келирге боллукъду (З. Ж.).* 3) *Аслан бла Къазакъ энди тыш адамланы къатларында айтмагъанларын айтадыла (З. Т.).*

2. Бир бирлери бла тенг жарашып, бир башчы бла байланып келген эки эм андан да аслам хапарчыгъа тенг жарашхан хапарчыла дейдиле: 1) *Битеу эл бла бирге ашагъанбыз, жарашханбыз биз (Т. З.). Терекни жеринден кёчюрселе, ол не тамырланыр, не къурур (Т. З.).* 3) *Ары барлыкъла Мажир, Мажит эм Харун эдиле.* 4) *Колхоздан барып, институтда окъугъанла Мустафир бла сенсиз.*

3. Айтымда толтуруучула бир бирге тенг жарашып, бир неда бир ненча хапарчыгъа бойсунуп келселе, алагъа бир туудукъ толтуруучула дейдиле: 1) *Ол бу отоуну къабыргъаларындан, кыш суукъ болурма деп, атасы къалатхан печьден, кеп ууакъ затдан айырылыр. (Т. З.).* 2) *Хар ким юйюн, жумушун унутду (Т. З.).* 3) *Ол кёшлада тууарчыланы, кёйчуланы да кёргенме, аланы кеслерине, сабийлерине да тюбегенме (К. ж.).* 4) *Къызылладан, акъладан да сен къоркъ (Ш. Х.).*

4. Бир бирлери бла тенг жарашып, бир хапарчыны бирча шартлары кёргюзтюп жюрюген эки неда андан да аслам болумгъа бир туудукъ болумла дейбиз: 1) *Колхозлада бла совхозлада иш иги барады (К. ж.).* 2) *Биз бери эм ары окъургъа барабыз.* 3) *Озгъан жыл да, быйыл да школну айырма бошагъанла кеп эдиле.*

5. Бир бирлери бла тенг жарашып, айтымда бир башчыгъа, толтуруучугъа неда болумгъа бойсунуп келген бир ненча айгъакълаучугъа бир туудукъ айгъакълаучула дейбиз: 1) *Андагъы, мындагъы адамла да бек ахшы ишлейдиле (Л. б.).* 2) *Узун санлы, арыкъ бетли Музафаргъа ала жарыкъ тюбедиле (К. ж.).* 3) *Бизни юйню къартлары кеслерини дауурлу, тынгысыз туудукъларыны оюнларына къарап туруучудула (Г. Э.).*

122-чи иш. Айтымланы окъугъуз, алада бир туудукъ членлени табыгъыз, аланы неден къуралгъанларын, айтымны къайсы членине бойсунганларын, къаллайла болгъанларын айтыгъыз. Айтымланы бир туудукъ членлерини бир бирлери бла нени кючу бла байланганларын ачыкълагъыз.

1) *Кишини хакъы, ырысхысы да керек туююлдю манга (Ш. Х.).*
2) *Олсагъатда Жаухарны кёзлери, эринлери да кълтырадыла (Ш. Х.).* 3) *Эндиге дери мен туугъан къарындашымы сёзюнде, акъылында быллай затланы эслемегенме.* 4) *Малны, мюлкню оноун да кълунга ал.* 5) *Алай жаш не кесини, не нёгерлерини жумушларын этмейди.* 6) *Санга, манга да аныча киши болургъа нек керекди? (Ш. Х.).* 7) *Аллайлагъа анда да, мында да тюбей*

тургъанбыз (Т. З.). 8) Ары, бери барсанг да, кёрлюгюнг бирди (Э. О.). 9) Биз анда тюнене да, бюгюн да болгъанбыз (К. ж.). 10) Чалгъычыла жарыкъ кёллю, лакъырдачы адамладыла. (К. Х.). 11) Хасан анга тюбеди, ариу айтды (Г. Э.). 12) Хурметли жаз, жерге келбет салып, жылыуну сингдирип, дунияны жашнатып барады (Л. б.). 13) Кюнню ариулугъундан болур, кышлыкълада дырын жыйыу, гебен этиу, тиш къалау ишле къайнайдыла (Л. б.). 14) Заранлы ханс тайланы селегейлерин келтирип, кектирип, тюклерин чюйресине айландырып башлайды (Л. б.).

123-чю иш. Текстни керекли интонация бла окъугъуз. Андан бир туудукъ членли айтымланы жазып алыгъыз. Алада бир туудукъ членлени къайсы сёзге бойсунганларын, анга къалай байланганларын, къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

Байдалары.

Бюгюн «Известия» газетде Байдаланы элни юсюнден сурат чыкъгъанды. Аны бла бирге анда ол элни адамларыны юсюнден хапар айтылгъанды. Элде жаланда ол тукъумну адамлары жашайдыла, ишлейдиле. Эллилени арасында жаш да, къартда да барды. Аланы барысы да кеси ишлерин тынгылы тамамлайдыла. Бизни бирси эллерибизде туугъанланы, жашагъанланы ишлери да алайды. Мен анга угъай, башха затха сейир этеме. Мында табиигъат бек ариуду, ким да сюрчады. Болсада, алада тюз жерле, сюрголе, биченликле жокъдула. Кыш, жай да желле урадыла. Къар юзюлгени элге, жерге къоркъуу салгъаны да болады. Кысхасын айтсакъ, жашау этерге мында тюзден эсе кёп да къыйынды.

Болсада, кёчгюнчюлюкден къайтханда, тюзде къалыргъа онглары бола тургъанлай, «тойгъан жерден туугъан жер-ахшы» деп, кеси эллерине келген эдиле. Ол аланы жерлерин жанларыча суйгенлерин кёргозтеди.

124-чю иш. Муну аллындагъы иште берилген текстни энтда бир окъугъуз. Кесигизни эллилерибизни туугъан жерлерине суймекликлерини юсюнден, бир туудукъ членле хайырлана, къысха хапар жазыгъыз.

§ 40. Бир туудукъ членли айтымлада байламла. Аллай айтымлада тыйгъыч белгиле.

*Къурулай
Тебире*

*Чокъуракъ
Чапыракъ*

Айтымда бир туудукъ членле бир бирлерине байлаусуз жалгъаныргъа боладыла. Ол кезиуде ала бир бирге тенг жарашдырыу интонацияны кючу бла байланадыла. Айтымда бир бирге ол мадарны болушлугъу бла байланган бир туудукъ членлени арларына запятой салынады: 1) *Асланукъаны эринлеринде, кёзле-*

ринде хыйла ышарыу эслене эди (Ш. Х.). 2) Жарыкъ сѣлешу, кюкю, лакъырда алгъындаң кюкю болдула (Т. З.). 3) Аны аякълары, къобллары кѳурушханча болдула (Ш. Х.). 4) Олсагъат окъуна Мусабий китап ачды, дууа жазды (Т. З.).

Бир-бирде уа, айтымда бир туудукъ членлени бир бирге жалгъар ючюн, тенг жарашдырычуу байламла хайырланыладыла. Магъана жаны бла ала юч тюрлю боладыла: а) жалгъаучу байлаула, б) айырычуу байлаула, в) кѳаршылаучу байлаула.

1. Жалгъаучу байламла быладыла: *эм/эмда, да.*

Бла деген байлам эки бир туудукъ членни арасында келеди. Ол членле башчыла, толтуруучула эм болумланы бир-бир тюрлюлери боладыла: 1) *Мурат бла Къаплан кѳойчуладыла.* 2) *Ала сизни бла бизни эрттеден бери танийдыла.* 3) *Спортчула Москвагъа бла Ленинградча баргъандыла.* 4) *Ол цех кесини планын былтыр бла быйыл артыгъы бла толтургъанды (К. ж.).* 5) *Мухажир бла Оюс эм Келлет бла Хусей бичен кѳалайдыла (К. ж.).*

Ол байламча болмай, *эм (эмда)* деген байлам айтымны бир туудукъ членлерини кѳаллайларыны араларында да жюрюйдю: 1) *Бизни тауларыбызда аллай эм быллай гюлле ѳседиле.* 2) *Сиз ары эм бери бара тургъансыз.* 3) *Мухтарны эм аны аллай орден бла сауғалагъандыла.* 4) *Азинат эм Асият назмичи кѳлден айтдыла.*

Бу юлгюледе *эм* деген байлам экишер бир туудукъ членни байлап келеди. Бир-бирде ол юч членни жалгъаргъа да болады: *Кѳазий эм Зуфар эмда Солтан ол жаны бла уллу жетишимле болдурадыла (К. ж.).*

Алай жѳбюсюнде айтымда бир туудукъ членле экиден кѳп болсала, *эм* деген байлам аланы бек артда келген экисини арасында жюрюйдю: *Харун, Хасан, Азиз, Аслан эм Мурат ишчиледиле.*

Башда келтирилген юлгюледе кѳрюннгенича, айтымны бир туудукъ членлери *бла, эм* деген байламланы болушлукълары бла байлансала, аланы араларына запятой салынмайды.

Да деген байлам айтымны эки эм андан да аслам бир туудукъ членни бир бирге байларгъа болады. Айтымда эки бир туудукъ хапарчы болуп, *да* деген байламны болушлугъу бла байлансала, ол байламны ызындан запятой салынады: 1) *Жаш аны алды да, эшикге чыккъды.* 2) *Сен келдинг да, бизни кѳууандырдинг.*

Эсгертиу. Айтды да кѳойду, ашады да бошады, урду да ийди дегенча хапарчылада запятой салынмайды.

Айтымда бир талай бир туудукъ член болса, *да* деген байлам аланы ахырларында келсе, ол членлени араларында запятой салынады: 1) *Шинтиклени, столланы, терезе жабыулары, кюйюзлени да Зухура юйден арбазгъа чыгъарды (Ш.).* 2) *Кѳаспот, Мазан, сен да ол кезиуде биченде эдигиз.* 3) *Бюгюн, тамбла, бюрсюкюн да иш алай барлыккъды (К. ж.).*

Бир-бирде *да* деген байлам айтымны бир туудукъ членлерини хар биринден сора келирге болады. Ол кезиуде бир туудукъ членлени бек артдагъыларындан кѳалгъанларыны ызларындан запятой салынады: 1) *Сизге да, бизге да алагъа да ол уллу кѳууанч-*

ды (Л. б.). 2) Аллаһ алчы адамла Чегемде да, Бакъсанда да, Малкъарда да бардыла.

1) Ахмат сора Азиз жылкъычыладыла. 2) Харун, Мазан да-гъыда Юсюп футбол ойнайдыла.

Бу юлгюледе *сора, дагъыда* деген сёзле жалгъаучу байламла-ны къуллукъларын толтурадыла.

125-чи иш. Айтымланы керекли тыйгъыч белгилени сала жазыгъыз.

1) Колхоз малчылары аш-азыкъ бла эм кийим бла жалчыта-ды (К. ж.). 2) Аны юч къой къошунда сют-товар фермаларында да телевизор радио бардыла. 3) Бери урлукъ бла гербицидле келтиредиле (К. ж.). 4) Сафарны анасы къангагъа тузланган къой баш бауур боза салды (Т. З.). 5) Ишлер аямаз кечесин къююн (Т. З.). 6) Ол алагъа къошханьырысхыны малны мюлкню узакъ ёмюрню бир да кёрмейме (Ш. Х.). 7) Жумай башын ёрге тутду боюнун белин тюзетди (Ш. Х.). 8) Аны бла сени мында киши кёрмесин (Э. О.). 9) Ол, Абатдан бла Абусаламдан ёпкелегенча атасындан анасындан да ёпкелемегенди (Ш. Х.). 10) Абатны ариу сифаты аны кёз юсюнден акъылындан да кетмейди (Ш. Х.). 11) Председатель иги кесек заманны чалгъычылагъа оракъчыла-гъа къарап турду (Т. З.). 12) Олсагъатда аны Бийсолтанны эки жашына да Асланукъагъа да кёп сорлугъу кёп айтырыгъы бар эди (Ш. Х.). 13) Сенден эм аны жашындан ала биришер къозу алгъан эдиле (Ш.). 14) Мурат сора Азиз дагъыда Кёккёз инже-нерле боллукъдула.

II. Айтымны бир туудукъ членлерин байлар ючюн, *не...не, бир...бир, огъесе* деген айырыучу байламла да хайырланыладыла. Ала айтымда берилген ишлени, шартланы барысы да угъай, би-ри боллугъун, бири сайланнганын кёргозтедиле.

Не (неда) деген айырыучу байлам бир туудукъ членли айтым-да бир кере келип къалыргъа болады. Ол кезиуде бу байлам эки бир туудукъ членни арасында хайырланылады, аны себепли алай-да запятой салынмайды: 1) *Назир отунла не къауурала келти-риучу эди бизге* (Л. б.). 2) *Ол тепсер не жырлар, бери чакъыры-гъыз* (К. ж.).

Алай кёбюсюнде бу байлам айтымны бир туудукъ членлерини алларында къайтарылып-къайтарылып айтылады. Ол кезиуде ай-тымны бир туудукъ членлерини араларына запятой салынады: 1) *Келсем, не сени, не Къундузну, не аны эгечин кёреме.* 2) *Ол китап не Азизде, не Харунда, неда сенде болур.*

Бир... бир деген байлам къуруда айтымны бир туудукъ член-лерини хар бирини аллында келеди, ала белгилеген затланы бир бирни алышындыргъанларын кёргозтеди. Бу байлам хайырланыл-гъан айтымны бир туудукъ членлерини араларына запятой салы-нады: 1) *Расул бир къобуз согъады, бир тепсейди.* 2) *Бир тау-дан, бир тюзден жел келеди.* 3) *Бир сени, бир аны сыйлайма.*

Огъесе деген байлам къуруда соруучу айтымны эки бир туу-

дукъ членини арасында келеди, аны себепли алайда запятой салынмайды. Бу байлам хайырланылгъан айтымда да бир туудукъ членле кёргюзтген затланы экиси да угъай, бири сайланады: 1) *Ары Муратмы огъесе Азизми барлыкъды?* 2) *Ала арымы барлыкъдыла огъесе къошхамы чыгъарыкъдыла?*

III. *Алай (алай болгъанлыкъгъа), а (уа), болсада* деген къаршылаучу байламла да, бирси байламлача, бош айтымны бир туудукъ членлерин эм къош айтымны кесеклерин байларгъа боладыла. Бир бирге аланы болушлукълары бла жалгъанган бир туудукъ членлени араларына запятой салынады: 1) *Керим къошха келди, алай абери келтирмеди.* 2) *Сабий мында керегин табалды, алай болгъанлыкъгъа, анасын излейди.* 3) *Чананы жай хазырла, арбаны уа къыш хазырла (Х.).* 4) *Ит аны ашады, тойгъан а этмеди (Э. О.).*

126-чы иш. Айтымланы керекли тыйгъыч белгилени сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, алада тюбеген байламланы къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Хорасан къартды алай алыкъа къарыулуду. 2) Сен бир ары бир бери бараса тапхан а зат да этмейсе (*Ш.*). 3) Ол Ёзюрмюдю огъесе Ысхакъмыды? 4) Отоуну ортасында узун стол аны юсюнде самовар аны тегерегинде табакъла бла лёкъумла кёрюнедиле (*К. ж.*). 5) Малчылагъа тюзде тауда да тынч туююлду (*К. ж.*). 6) Не Жулдуз не Марзият келир (*Б. Г.*). 7) Тыкыр улуну аты да халкъдан тонап алгъан затларындан толгъан артмакълары да партизанланы къолларына тюшген эди (*Ш.*). 8) Таукеллиги бла сакълыгъы бла ол аны арыгъанын унутдургъанды (*Т. А.*). 9) Малкъарлы эм оруслу жазычуланы артистлени да шуёхлукъ бирикдиреди (*К. ж.*). 10) Сабийле жырлай тепсей школну арбазына кирдиле. (*Л. б.*) 11) Жыйылыула бардырыгъа деп, аланы колхозлагъа совхозлагъа заводлагъа фабрикалагъа жиберген эдиле (*К. ж.*). 12) Қъартчыкъ бир ёрге бир энишге бара эди алай ол адамладан бирин да кёрмей эди (*Э. О.*).

127-чи иш. Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, бир туудукъ членлени бир бирге нени болушлугъу бла байланганларын, къайсы сёзлеге бойсунганларын не да кеслерине къайсы сёзлени бойсундургъанларын айтыгъыз.

I

1) Ол жырла тау жайлыкълада сабанчы бригадалада эл клублада кёп кере болгъандыла (*К. ж.*). 2) Бир андан бир мындан ит юрген хораз къычыргъан тауушла эшитиледиле. 3) Ингир сайын эм эрттен сайын сабийле ол къарт къатыннга келедиле хар не тюрюл жумушун да этедиле. 4) Арлакъда берлакъда да бизникиле сюеле эдиле (*Т. З.*). 5) Была аладан терж да тынгылы да этедиле ол ишги (*Л. б.*). 6) Мен кесими бахчамы да сугъаргъанма болсада санга уа болушайым (*Ш.*). 7) Малла не ары не бери баралмайдыла бир бирни тюртедиле урадыла (*Ш. М.*). 8) Чорбат

кыйырында кыарылгыч... Тангны келгенине сыйюнеди кыууанады жырлайды (Ш. С.). 9) Орамгы чыккыдым да ауузланыр муратда аш юйледен бирине кирдим. (Ш. М.). 10) Мариямны жашыны ауазында ол ыразы болмай селешгенча аллай халны сизди алай билмегенча эгип кыойду (К. К.).

II

1) Жукыудан кыанмагыанма барыргы да сыймейме. 2) Майрухан Сакинатха соруулу кыарады да коробканы кыолуна алды. (Г. Б.). 3) Ол жыр сабыр эди ариу эди журегинги кыюдюре эди (К. Х.). 4) Абусалам атасыны бетини мангылайыны терлегенлерин сюртдю (Ш. Х.). 5) Жаннетни жигит таукел анасы нечик болганды? (Т. З.). 6) Кыыз эллилерин кыоншуларын ехтемликлери журек халаллыклары ючюн суюди (Т. З.). 7) Бир кюн чыгыш жанындан бир кюн батыш жанындан атлыла келе эдиле (Х.). 8) Найышхан андан кыарысуз нек болду бир амал нек эталмады? (Т. З.). 9) Алагы не ары кетерге не мында кыалыргы жарамай эди (К. ж.). 10) Мурат атасы бла кыарындашы бла да халкы ючюн жау болганды (Ш. Х.).

128-чи иш. Жетмеген тыйгыч белгилени сала жазыгыз, айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз, бир туудук членлерини кыайсы селзеге бойсунганлары, бир бирлерине нени кыюу бла байланганларын айтыгыз.

1) Шендю Кыыргызыстанда он миллион бла беш жюз минг кыой бла эчки барды. 2) Халкыгы билим берю илму эм культурандан ары айныгандыла (К. ж.). 3) Олсагыат стол жарашдырылады кыой тауукыла бал батман столгы салынадыла (М. И.). 4) Бирде бизге бирде сизге андан кытапла кыагыт башха затла да жибередиле. 5) Анала, юйде олтуруп, жюнден жаулукыла келекле беркле шарфла энгендиле (К. ж.). 6) Хожа кефни сарыхын да таягыын да кыапталын да кытапларын да башха затларын да алганды (Х.). 7) Орунланы кыабыргыалары бишген неда чий кирпичден кыаланадыла (К. ж.). 8) Ташлы чунгурлу тар жолла бла эки автомашына бир бири жаны бла кыыйналып ете эди (Л. б.). 9) Кеп окыуучу журюйдю хор эстрада оркестр вокал драма дагыда башха кружоклагы (Л. б.). 10) Тотур эли Басхан ауузуну уллу эм кыююз жерлеринден бириди. (Э. О.). 9) Тау бетле жашил сары кыызыл боулагы белемедиле. (Б.). 12) Бир заманда ол ариу агыачны ичи балта адам тауушдан толуп кыалды (Х. С.).

§ 41. Бир туудукъ членли айтымлада жыйышдырыучу сёзле.
Аллай сёзлю айтымлада тыйгъыч белгиле.

Эниш

Энишге

Эшит

Айтымны бир туудукъ членлерини алларында неда аладан сора жыйышдырыучу сёз келирге болады. Айтымда бир туудукъ членле къаллай къуллукъда болсала да, анда жыйышдырыучу сёз да ол къуллукъда болады. Ю лгю: **Стол, шинтикле, диван, китап шкафла — бары да кеслерини жерлеринде эдиле.** Бу айтымда **стол, шинтикле, диван, шкафла** деген бир туудукъ членле башчыладыла, **бары** деген жыйышдырыучу сёз да, алача, башчыды. Бир туудукъ членле толтуруучула болсала, жыйышдырыучу сёз да толтуруучу болады: Биз юде **столну, шинтиклени, шкафланы — юй кереклени барын да жерлерине салдыкъ.**

Къайда да: сабанчы бригадалада, къойчу къошлада, сют-товар фермалада пленумну оноуларыны юсюнден жыйылыула бардырылгъандыла.

Бу юлгюде **къайда да** деген жыйышдырыучу сёзю. Ол орунчу болумду. Аныча, айтымны бир туудукъ членлери да орунчу болумладыла.

Жыйышдырыучу сёз айтымны бир туудукъ членлерини алларында келсе, ол членлени биринчилерини аллында эки точка салынады: 1) **Андагъы къойла былайладыла: къарала, бозла, акъла.** 2) **Бусагъатда къошда ючеулен бардыла: Ёзюр, Амаш, Мурат.**

Жыйышдырыучу сёз айтымны бир туудукъ членлерини ызларындан келсе, ол членледен сора тире салынады: 1) **Хасан атына, ат жерине, кийимине, жол азыгъына — хар несине да тынгылы къарады, хазырлады (Т. З.).** 2) **Булунгуда, Хушто-сыртда, Тёбен Чегемде — районну битеу тау эллеринде сабийле ана тиллерин сыйюп окъуйдула.**

Бир туудукъ членли айтымда жыйышдырыучу сёз болмай да къалады. Ол кезиуде бир бири ызларындан саналып баргъан бир туудукъ членлени алларында эки точка салыныргъа, салынмазгъа да болады: 1) **Биз правлен аллында кёрген эдик: Къубадийни, Музафарны эм Далхатны.** 2) **Бери жангы келгенледен биз таный эдик Мусаны, Ариубаны, Ажатны, Русланны (К. ж.).**

Айтымда адам, сахар, жер-суу атладан къуралгъан бир туудукъ членлени алларында аланы барысына да бирден къарагъан ачыкълаучу келирге болады. Аллаи ачыкълаучудан сора эки точка салымайды: 1) **Ахшы малчыла Солтан, Зулкъарней, Зейтун ол борчну жетишимли толтургъандыла.** 2) **Студентле Алим, Муштафир эм Рустам айырма окъуйдула.** 3) **Курортла Нальчикни, Кисловодскени эм Пятигорскени солугъанла бек жаратадыла.**

129-чу иш. Айтымланы керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, жыйышдырыучу сёзлени башларына * деген белги салыгъыз.

1) Хар зат да сейирлик эди төгөрөкдө кыяла черек көк көл-ичин ариу ийисден толтурган уча шишлик (Т. А.). 2) Жырчы узакъ тау элдеде көншү республикаланы шахарларында санаторийледе кыяда болса да кесини арияларын ариу жырлайды (Ж. К.). 3) Көйчүлө Мухаммат Күрман Осман эм Мырзакүл көйладан мюлкге ахшы файда туюшуредиле (К. ж.). 4) Кесибизни жараган юйюбюз черномор ийнегиз кырачай көйларыбыз небиз да барды (С. Аз.). 5) Асланукъ атадан андан кырындашдан эгечден — ахлуланы барындан да айырылды (Ш. Х.). 6) Председатель Таусону Акийни Копаны эследи (Т. З.). 7) Огъары Малкярда Бызынгыда Бабугентде Кыра сууда Кышхатауда Совет районну битеу элдеринде окуучуланы ана тилден эришуулери бардырылгандыла. 8) Көйла эчкиле ууакъ аяккылы малладыла. 9) Зыгырдан ташдан аны бетине исси хауа урады (Т. З.). 10) Биз болган жердеде Фрунзеде Токмакыда Алма-Атада Жамбулда кыргызылы эм кызахлы кырындашларыбыз таулуланы бек тансыккылай эдиле (К. ж.).

§ 42. Айтымны бир туудукъ членлерини формаларыны энчиликлерини юсюнден

<i>Ылытхын</i>	<i>Ырахат</i>	<i>Ырысхы</i>
<i>Ылыбыта</i>	<i>Улөккю</i>	<i>Ишекли</i>
<i>Ыразы</i>	<i>Ыран</i>	<i>Ушкоч</i>

Айтымны бир-бир бир туудукъ членлерини форма жаны бла энчиликлери боладыла. Аны билмесенг, айтымны синтаксис жаны бла тюз тинтир онг болмайды. Ол ишни жетишимли тамамлар ючюн, бу затланы билирге керекди:

1. Айтымны бир туудукъ этим хапарчылары этимчадан бла болушлуккю этимден кыралсала, ол болушлуккю этим бир кере айтылып кылады, кеси да бек артдагы хапарчыны ызындан келеди. Ю л г ю: *Науруз кюндюз ишлеп, кече оккюп турады*. Бу айтымда *ишлеп турады, оккюп турады* деген эки хапарчы барды. *Турады* деген болушлуккю этим жаланда бир кере айтылады, кеси да артдагы хапарчыдан сора келеди.

Ма антда юлгюле: 1) *Мазан заводда ишлеп, институтда заочно оккюп, юйде ата-анасына болушуп турады*. 2) *Сен бир жырлай, бир тепсей тураса*.

Бир туудукъ көш хапарчыла этимни белгисиз формасындан бла болушлуккю этимден да кыралладыла. Быллай хапарчыланы барысына да бирча кыраган болушлуккю этим аланы бек артдагыларындан сора келип кылыргы болады. Аны алайлыгын көрюр ючюн, быланы тенглешдиргиз: 1) *Аминат анда оккюргыа юйренеди, жазаргыа юйренеди*. Аминат анда *оккюргыа, жазаргыа юйренеди*. 2) *Зариф билим алыргыа кюрешеди, аны ишде хайыр-*

ланыргъа кюрешеди.— Зариф билим алыргъа, аны ишде хайыр-ланыргъа кюрешеди.

Бу юлгюле ачыкъ кѳргюзтедиле: болушлукъчу этимни бир туудукъ хапарчыланы хар биринден сора салсанг, тил ауур болады.

Аны алайлыгъы бир туудукъ къош ат хапарчылы айтымлада да кѳрюнеди. Алада да болушлукъчу этим бек артда келген хапарчыдан сора жюриюдо: *Муратны сюриююндеги къойла акъла, къарала, бозла болуучудула.*

Хапарчылыкъ жалгъуа бир-бирде бир туудукъ ат хапарчыланы жалаанда бек артда келгенлерине къошулуп, аланы барысына да бирден къарап жюриюдо: 1) *Жамал къарт, къарыусузду.* 2) *Ол сюриюдеги къойла акъла, къарала эм бозладыла.* 3) *Иги окъургъа сийгенле сиз эм бизбиз.*

2. Айтымны бир туудукъ толтуруучулары бирча формалада келедиле: 1) *Бабын Азизге бла манга болушады.* 2) *Бабын Азизден бла менден китапла алгъанды.*

Алай бир-бирге *бла, эм* деген байламланы болушлукълары бла жалгъанган бир туудукъ толтуруучуланы болуш жалгъаулары аланы жалаанда бек артда келгенлерине къошудургъа болады: 1) *Бабын Азиз эм манга болушады.* 2) *Бабын Азиз бла менден китапла аллыкъды.*

Бир туудукъ толтуруучуланы барысына да бирча къарагъан сонгурала ол членлени бек артда келгенлеринден сора жангыз бир кере айтылып къалыргъа болады: *Мухтар бизге Мазан бла Азизни юсюнден хапар айтханды.*

Бу айтымда *Мазанны юсюнден, Азизни юсюнден* деген эки бир туудукъ толтуруучу барды. Алай *юсюнден* деген сонгура жалаанда аланы экинчисинден сора айтылып къалгъанды.

3. Бир туудукъ болумланы барысына да бирча къарагъан сонгура да ол болумланы бек артда келгенлеринден сора жангыз бир кере айтылып къалыргъа болады: *Мен фермала, къошла таба да къарадым.*

Мында *таба* деген сонгура *фермала, къошла* деген сѳзлеге къарайды. Болсада аланы экинчилеринден сора келеди. Ол сѳзле айтымда орунчу болумладыла.

130-чу иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Алада тюбеген жыйындыруучу сѳзлени белгилегиз. Бир туудукъ членлени къайсы сѳзлеге бойсунганларын, ала бла къалай байланганларын, тыйгъыч белгилени нек салынганларын ачыкълагъыз.

1) Къуш да ѳз жерине къонады, ит, бѳрю да кеси жерлеринде жатадыла. 2) Арбазлада къартла, урчукъ ийирген къатынла, суугъа озгъан къызла — барысы да анга эс бура эдиле. 3) Байы, бийи, жарлысы да, солууларын тыйып, бирден Андрейге къарашдыла. 4) Алдаулу, кѳзбау дунияны ачылыгъы анда эди. 5) Маш элни байлары Нух эфендиге, Маскеге, Хатрагъа — барысына да кезиу-кезиу къарады. 6) Мен аны алтын бел бауун, алтын бууунлугъун алгъан кюн эсингдемиди? 7) Хар затны: малланы, жерни, жайлыкъланы да тенг юлеширикбиз (Т. 3.). 8) Ол

ындыр, ферма табагъа кетиучюдю (К. ж.). 9) Къайсын Айнюр бла Азаматха школну арбазында тубеди (Т. А.). 10) Қолхозчуланы жыйылыуларында аны сюзерге эм къабыл этерге керекди (К. ж.).

131-чи иш. Жазыгъыз. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз, аланы членлерини неледен къурагъанларын, бир бирлери бла къалай байланганларын айтыгъыз. Айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын ачыкълагъыз, жыйышдырычу сёзлени белгилегиз.

1) Оруслу эм украинлы поэтлени, художниклени, музыкантланы, артистлени эрттеден бери да къаты шуёхлукъ бирикдиреди (К. ж.). 2) Патриотла душманны талай сауутун: он танкын, отуз бронетранспортёрун, жюз чакълы автоматын къолгъа этгенди (К. ж.). 3) Сюрюу отлаудап къайтыргъа, Мырза иги кесек дырын жыйып, къойчулагъа азыкъ хазырлап турады (К. ж.). 4) Байкъулну да, Адыхамны да — барысын да Махмут адамладан арлакъгъа чыгъарды (З. Ж.). 5) Ала энди къарт, къарыусуз да болгъандыла (Ш.). 6) Кемчиликлени къоратыр, мал багъыучу базаны жетишимли бегтир къоч барды бёлюмде (Л. б.). 7) Амаш да алайда бичен чала, дырын жыя турады. 8) Ийнеклени жюзюм бахчаны эм тереклени ичинде излерге керекди (К. ж.). 9) Ата-анала сизни эм бизни юсюбюзден сагъыш этедиле. 10) Биз желгенде, Осман арбазда биреу бла ушакъ эте, балтасын билей тура эди (Э. О.). 11) Алай ариу сёз адамгъа не гыржын, не айран тапдырмайды (З. Ж.). 12) Хангерийни, Хажосну да саугъаладан юлюшсюз этген эдиле (Г. Б.). 13) Ол жигер урунууу, ариу къылыгъы бла кесин коллективге суюдюргенди (К. ж.).

132-чи иш. Жазыгъыз. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Алада бир туудукъ членлени бир бирлери бла эм кеслери къарагъан сёзле бла къалай байланганларын айтыгъыз.

1) Комсомол атлы ипподромну ичи, тийреси да адамдан, атдан, машинадан топпа-толу болду (К. Х.). 2) Анда партия, профсоюз, комсомол актив, мюлк башчыла бар эдиле, къоншу черкес абаза элледен да келген эдиле адамла (Л. б.). 3) Ала сабанчы къошлада, малчы фермалада, эл клублада бла жаш тёлю общежитледе да жыраннадыла (К. ж.). 4) Бююнлюкде колхоз фермалада юч минг ийнек, он минг къой, жыйырма беш минг тонгуз, кёп тауукъ барды (Л. б.). 5) Узун санлы, арыкъ бетли, чёрчек Кочар ол затланы сан этмей айланды (Г. Б.). 6) Кёк кюкюреген, ырхы келген тауушла эшитиледиле аны къулагъына (Ш. Х.). 7) Кюн тыякъла ыранда тёшелип да, къая эринлерине жабышып да турадыла (Т. А.). 8) Ийнал бек арийды, бек талчыгъады, суусап да болады (Х.). 9) Сёлеширге къоймадыла, байладыла, тёрт жанымдан алдыла, тутмакъ юйге салдыла (Б. А.). 10) Адилбий, дерс берип бошагъандан сора, окъуучуланы топ ойнаргъа, газет чыгъарыргъа юйретеди (К. ж.). 11) Юг жанындан ургъан шош аязчыкъ алайда сюелген бийик тереклени ары бла бери къымылдатады (Ш.). 12) Адамла бирде жомакъ айтадыла, бирде жыр-

лайдыла, эрикгенлерин кетереди (Э. О.). 13) Зайнафын къара бурма чачы, уллу къара кёзлери, ингиликлери, эки жыягында батычуклары, сакъалыны гитче кези, кюн кёзюча, жарыкъ ышаргъаны кёзлериме кёрюнедиле (Ш. М.). 14) Бир кесекден кюншу къатында, гелляны келини да бийчелагъа бардыла, къоркъа-къоркъа, коридоргъа кирдиле (К. Х.).

133-чю иш. Жазыгъыз. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Алада хапарчылары бир туудукъ башчыла бла къалай келишгенлерин айтыгъыз.

1) Андрей бла Мазан жангы шагъырейлерине къарайдыла (З. Ж.). 2) Къызыл Октябрь элни сыртлары, тюзлери да, адамны кёзюн алдарча, жап-жашил кийингендиле. 3) Зулийхат бла жашы Зейтун, эртте окъуна кьобуп, жолгъа хазыр болгъан болурла (Къ. К.). 4) Жазгъыда кьой чыпчыкъла, жаубедекле, голункъылдыла уя эте башлайдыла (К. Д.). 5) Биз эм сиз алчылабыз. 6) Сиз бла ала кьойчуласыз. 7) Бизни тилибиз, къадарыбыз да бирди (Э. О.). 8) Не Жулдуз неда Марзият, бир зат да айтмай, коридорда сюелгенлей турдула (Г. Б.). 9) Мустафа бла сен менден юде кьалгъан эдигиз. 10) Мен олма. 11) Юсюп сенсе. 12) Белфастны орамларында ингилизли аскерлени бёлюмлери эм полициячыла къараууллукъ этгендиле (К. Ж.).

КИЙДИРИЛГЕН СЁЗЛЕ ЭМ СЁЗ БИРЛЕШЛЕ.

§ 43. Кийдирилген сёзлени бла сёз бирлешлени ангылатуу.

<i>Къаз — къазыу</i>	<i>Къоркъ — къоркъуу</i>
<i>Къыр — къырыу</i>	<i>Тур — туруу</i>

Сагъыш этип къарасанг, сёлешген адам, айтымны хайырланса, эки иш тамамлайды: 1) айтымны болушлугъу бла сёз негерине бир затны билдиреди, 2) ол айтымда кёрюннген ишге кёз къарамын (ол ишни болушгъуна ийнаннганын, анга ишекли болгъанын) кёргюзтеди. Сёз ючюн, *Мурат колхозда ишлейди. Мурат колхозда ишлей болур. Мурат колхозда ишлесе эди* деген айтымланы ючюсюнде да бир затны юсюнден (Муратны колхозда ишлегенини юсюнден) айтылады. Алай бу айтымла къарамчылыкъ жаны бла бир бирден башхадыла: аланы 1-синде сёлешген адамны айтхан затыны кертиликке ишексизлиги, 2-синде аны ол затха ишекли болгъаны, 3-синде уа аны ол затны болурун излеге кёрюнедиле.

Ол къарамчылыкъ магъаналаны бу айтымлада хапарчыны кьуллугъунда келген этимни формалары кёргюзтедиле.

Бир-бирде уа къарамчылыкъны кийдирилген сёзле, сёз бирлешле кёргюзтедиле. Аны алайлыгъын кёрюр ючюн, бу юлгюлени тенглешдиргиз:

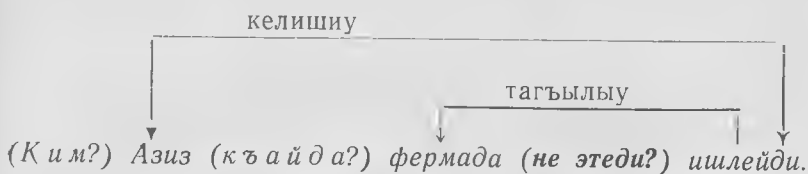
1) *Жаз келди* (Мында сөлөшгөн адамны жазны келгенине ишексиз болганы көрүнөдү).

2) *Баям, жаз келди* (Мында сөлөшгөн адамны жазны келгенине ишекли болганы көрүнөдү).

3) *Насыпха, жаз келди* (Мында сөлөшгөн адамны жазны келгенине кыуаннганы көрүнөдү).

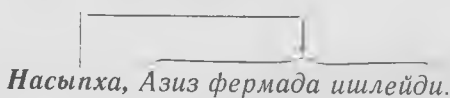
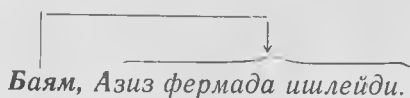
Бу юлгюле көргюзтгөннге кёре, *баям, насыпха* деген сёзле адамны айтымда айтылгъан затха тюрлю-тюрлю къарамларын көргюзтедиле. Аны эсге алсакъ, быллай сёзлеге айтымны къарамчы членлери дерге боллукъбуз.

Алай айтымны членлери бла бу сёзлени бир бирден башхалыкълары барды. Ол да недеди десенг, айтымны членлери бир бирге кысылып, тагъылып, бир бирлери бла келишип жюрюйдюле. Анга кёре, ала бир бирден берилген соруулагъа жууап боладыла. Аны бу юлгюде көрюрге боллукъду.

Къарамчы сёзле уа айтымда бирси сёзлеге не кысылмайдыла, не тагъылмайдыла эм ала бла келишмейдиле. Аны себепли ала ол сёзледен берилген соруулагъа жууап да болмайдыла. Бу затланы эсге алып, къарамчы сёзлеге *айтым бла байланмагъан, айтымгъа член болмагъан сёзле* дейдиле.

Болсада къарамчы сёзле, айтымны членлерине бирем-бирем грамматика жаны бла байланмасала да, битеу айтым бла магъана жаны бла байламлыдыла. Аны былай көргюзтюрге боллукъду.

Быллай сёзлени айтымдан кетерирге, кийирирге да болады, алагъа кийдирилген сёзле дейдиле.

Кийдирилген сёзле айтымны аллында, ортасында, ахырында да келедиле. Ала айтымдан интонация бла айырылып айтыладыла, аны себепли айтымны членлеринден ала запятой бла айырыладыла: 1) *Насыпха, поезд терк келди.* 2) *Поезд, насыпха, терк келди.* 3) *Поезд терк келди, насыпха.*

Кийдирилген сёзлеча, айтымны къарамчылыгъын бир-бир сёз

бирлешле бла айтымла да кӛргюзтедиле. Кийдирилген сӛзле айтымда кӛаллай кӛуллукъну толтура эселе да, кийдирилген сӛз бирлешле бла айтымла да аллай кӛуллукъну толтурадыла. Юлгюле: 1) *Оллахий, тамбла тауда жауун жауарыкъды.* 2) *Радио билдиргенге кӛре, тамбла тауда жауун жауарыкъды.* 3) *Ким биледи, тамбла тауда жауун жауарыкъ болур.*

134-чю иш. Керекли интонация бла окъугъуз. Кийдирилген сӛзлени, сӛз бирлешлени эм айтымланы табыгъыз, аланы айтымлагъа магъана жаны бла кӛалай байланганларын, алагъа ол жаны бла не кӛошханларын айтыгъыз. Айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылатыгъыз.

1) Баям, Азиза бешинчи классда окъуйду. 2) Насыпха, ол математиканы иги биледи. 3) Ким биледи, бизни кӛыралда хар халкъны да кесини жазмасы болур. 4) Ант этеме, мен да, сенича, ата-аналаны айтханларын жерге тюшюрмезге. 5) Ы маржа, кӛартлагъа, кӛарыусузлагъа тохтамай болушуп турайыкъ. 6) Тейри, мени анга угъайым жокъду. 7) Биринчиден, дерслерибизни иги билирге, ариу кӛылыкълы болургъа керекбиз, экинчиден, юйде айтхан жумушларын да этерге борчлубуз. 8) Айхай, биз кеч келип кӛалдыкъ. 9) Тоба-тоба, алай нек болду? 10) Эшта-эшта, Ёзу анга тюбеялмаз. (Ш.).

§ 44. Кийдирилген сӛзлени бла сӛз бирлешлени кӛауумлары.

Женгенген

Онгенган

Сингенген

Кийдирилген сӛзле морфология жаны бла кӛарасанг, эки кӛауумгъа юлешинедиле. Аланы биринчи кӛауумуна киргенле жалаанда кийдирилген сӛзлени кӛуллукъларында жюрюйдюле: *баям, айхай, маржа* д. б. Аланы экинчи кӛауумуна кирген сӛзле уа тилни тюрлю-тюрлю кесеклерине кӛарайдыла. Ала айтымны члени болуп да жюрюйдюле, кийдирилген сӛзлени кӛуллукъларын да толтурадыла. Аны алайыгъын кӛюр ючюн, бу юлгюлени тенгледширигиз: 1) *Мен насыпха тюбедим. Насыпха, мен санга тюбедим.* (Мында *насыпха* деген атны бериучю болуш формасыды. 1-чи айтымда толтуруучу, 2-чи айтымда уа кийдирилген сӛз болады). 2) *Сен мен айтханнга ийнан. Ийнан, мен ары барлыкъма. Ийнан* деген этимни буйрукъчу формасыды; ол 1-чи айтымда халпарчыды, 2-чиде уа кийдирилген сӛздю). 3) *Биз сен айтханнга кӛре ишлейбиз. Сен айтханнга кӛре, ала заводда ишлейдиле.* (*Сен айтханнга кӛре* деген сӛз бирлеш 1-чи айтымда болумну кӛуллугъунда, 2-чи айтымда уа кийдирилген сӛз бирлешни кӛуллугъунда келеди.)

Кийдирилген сӛзле, сӛз бирлешле магъана жаны бла талай кӛауумгъа юлешинедиле:

1) Сӛлешген адамны айтымда айтылган ишни боллугъуна бла кӛаллыгъына ишеклигин, ишексизлигин кӛргюзтген кийди-

рилген сөзле: **Баям, Мурат иги окъуйду. Мурат, эшта, иги окъуйду.**

2) Адамны айтымда айтылган ишни боллугъуна ийнандырыр ючюн хайырланылган антчы кийдирилген сөзле, сөз бирлешле, айтымла: **Билляхий, таллахий, Мурат айырма окъуйду. Елейим, Мурат иги окъуйду. Къуран бла ант этеме, мен мындан ары айырма окъурукъма.**

3) Айтымда кёргюзтюлген ишни этиллигин бла этилмезлигин айтханда, адамны неге тыяннганын кёргюзтген сөз бирлешле: **Радио билдиргенге кёре, бизни къырал хар не жаны бла да жашнай барады.**

4) Тилекчи кийдирилген сөзле: **Афу, маржа, тауукъ балалагъа аш ат (К. ж.).**

5) Адамны айтымда кёрюнген иш бла байламлы къууанганын, жарсыгъанын, ачуланганын эм алай башха сезимлерин кёргюзтген кийдирилген сөзле бла сөз бирлешле: **Насыпха, бизни классыбызны окъуучулары ана тиллерин бек сюедиле. Ай ююнге, ары нек ётдюнг? Айхай, Мазан бери келирге унамайды.**

6) Айтымда кёргюзтюлген оюмлары бир бирлери бла байламлыкъларын тохташдырыр ючюн хайырланылган кийдирилген сөзле: **Биринчиден, биз ол хапарны эшитмегенбиз, экенчи жаны бла, эшитсек да, ыннадан эркинликсиз мындан кеталлыкъ туююл эдик.**

135-чи иш. Айтымлары жазыгъыз. Алада тюбеген кийдирилген сөзлени, сөз тутушланы эм айтымлары къаллай магъаналаны кёргюзтгенлерин ангылатыгъыз. Аланы айтымны членлеринден башхалыкълары неведи?

1) Тоба-тоба, сабий жыгъылып къалды да! 2) Ы-маржа, теркирек келигиз! Кеч къалсакъ, бир жаны бла, айыпды, экинчи жаны бла, сагъыш этигиз, артха къайталмай къаллыкъбыз. 3) Тейри, сен тюз айтаса. 4) Биз, насыпха, дырыныбызны жауун жетгинчи жыйган эдик. 5) Ол а, ийнан, бек иги болгъанды. 6) Ай таланган, алай айтма. Барыбыз да, мени оюмуна кёре, артыкъ бек къыйналмагъанбыз, баям, аны сиз да билесиз. 7) — Ант этеме, Майрус, Мухадин муну кёрюп болмайды.— Ким биледи, жаным. Манга атери айтмагъанды. 8) Мен ёлмейим, этме алай. 9) Аллах хакъына, мени жаныма тие тураса. 10) Оллахий, бош ёпкелейсе, мени акъылыма кёре, Адил тюз айтады (К. ж.).

136-чы иш. Бу кийдирилген сөзлени, сөз бирлешлени эм айтымлары хайырлана, кесигизни шухларыгъызны юсюнден къысха хапар жазыгъыз.

Мени сартын. Насыпха. Биринчиден. Баям. Эшта-эшта. Тейри. Белгилисича. Ант этеме. Сөз ючюн. Маржа. Айхай. Бизге хатагъа. Алагъа насыпха. Ким биледи. Антым.

137-чи иш. Айтымлары жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Кийдирилген сөзлени морфология эм магъана жаны бла къаллайла болганларын айтыгъыз.

1) Арабий бу Азаматны бригадасында ишлегенле артха къалып къачаннга дери турлукъдула? (К. ж.). 2) Ким биледи ала да

жангы чалгыла алыргъа кетген болурла. 3) Мени сартын ол аллай ишге устады (Л. б.). 4) Андан бери къошда туруп, баям къой кютерге юренип келесе (К. ж.). 5) Хапаргъа кёре мюлкню сабанчылары къыралгъа мирзеу сатып бошай турадыла (К. ж.). 6) Налжап бизге хатагъа эшикни ачып къойгъанды да, бузоула тышына чыгып кетгендиле (Л. б.). 7) Баям ол жашха ыразы туююл эди (Э. О.). 8) Ант этдир мен анга бир заманда да хорлатмам (Л. б.). 9) Аллах бирди мен сенден аллай зат алмагъанма (К. ж.). 10) Тобады къызны ары иймей къоймам (Ш.). 11) Айхай аны да не айтырыгъын билмейбиз (Э. О.). 12) Билмейме теири Хатыраны не айтырыгъын да мени акъылыма кёре ол да ишден къачып айланады (К. ж.).

138-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Кийдирилген сёзлени, сёз бирлешлени, айтымланы   деген белги бла белгилегиз, магъаналарын ачыкълагъыз. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылатыгъыз.

1) Жауур ат жауур атны къашыйды деп, баям, бош айтмадыла (Э. О.). 2) Къарайма да, сен да ала жанлыса (Э. О.). 3) Болур, теири, алай окъуна (З. Ж.). 4) Аллахчу, аны манга бир тюбет (Т. З.). 5) Хапаргъа кёре, Андрейни анда кишиси жокъду (К. ж.). 6) Председатель, движокга жан кийирлик кибик, тегерегине айланады, агрегатха тийип кёреди, чыпынлада чюйлеге тагъылып тургъан къыптыланы къолуна алады (К. Х.). 7) Хамит ол къагъытланы бир столгъа салады, бир окъуйду, бир а бир зат жазады (Ш.). 8) Кюлген, излеген тауушла, кюклю эм жарыкъ ауазла Барисбийни сагъышларын бёлдюрдюле (И. Г.). 9) Ахматха аланы къууанчларындан да, кюлкюлеринден да хайыр жокъ эди (Мт.). 10) Колхозубуз а, оллахий, асламысында бал туз чюгюндюр бла будай ёсдюрюучю эди (Б.).

§ 45. Къошакъ айтым.

<i>Жалынган</i>	<i>Жаннган</i>
<i>Билинген</i>	<i>Тыннган</i>

Бир-бирде айтымны ичине башха айтым къошулургъа болады. Аллай айтымгъа **къошакъ айтым** дейбиз. Юлгю: *Билмей тургъаныбызлай, Хамит аскерден келип къалгъан эди (Ол заманда мен бешинчи классда окъуй эдим). Аны эллилери — ала шахарда кеп эдиле — анга бек сейирсинген эдиле, нек десенг, жыйырма жылдан бери аланы Хамитден хапарлары болмай тургъанды.*

Бу юлгюледе кёрюнгенича, къошакъ айтым бирси айтымны ичинде неда ахырында келеди. Ол бирси айтымдан интонация бла айырылып айтылады, аны себепли андан скобкала бла неда тиреле бла айырылады.

Къошакъ айтымны адам айтхан затына бир башха оюмну къошар ючюн, аны бир затын тюрлендирир ючюн, ачыкъ этер ючюн хайырланады: 1) *Таулула (сёз малкъарлыланы юсюнден барады) Къабарты-Малкъарны тау жерлеринде жашайдыла.* 2) *Къойчула — ала оноулан эдиле — жыйылыуда ол затланы юсюнден тынгылы айтхан эдиле (К. ж.).*

139-чу иш. Айтымланы жетмеген тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз. Къошакъ айтымланы энчиликлерин ачыкълагъыз.

1) Муса ол Мазанны къарындашыды колхозгъа чалгъыла келтирирге айтханды. 2) Бизни классда окъугъан жашла ала оноулан боладыла тамбла футболдан эришиулеге къатышырыкъдыла. 3) Мазан Сагъынбай бла къыргъызча сёлешди къыргъыз тилни ол Къыргъызстанда жашагъанында билген эди. 4) Аны тор аты озгъан жыл ол эришиуледе биринчи жерни алгъан эди, арбазда чыпынга тагъылып тура эди. 5) Харунну жашлары бек гитчелерине окъуна жыйырма жыл болгъанды энди аны къаллай жумушун да жетишимли толтурадыла. 6) Мусабий, кесинг билгенликден, ол бек огъурлу адамды къатышмай элде юй ишленмегенди. 7) Далхат ишге кирирни аллында бизни чалгъыларыбызны тишеди ол аны адети эди. 8) Мени чанам аны къарт Ёзю ишлеген эди барысыдан да ариу эди. 9) Ийнан элде Къубулахажи башын сыламагъан сабий болмаз эди (Т. З.). 10) Къазакъ кече ундурукъгъа таянды (Т. З.).

140-чы иш. Жазыгъыз. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Къошакъ айтымланы бла кийдирилген сёзлени, сёз бирлешлени, айтымланы энчиликлерин кёргозтюгюз. Бирча формалада келген сёзлени табыгъыз, аланы синтаксис къулдукъларын кёргозтюгюз. Тыйгыч белгилени нек салынганларын ачыкълагъыз.

1) Бызынги элде — ол бийик тауланы къоюнларында орналылды — ожакъладан тютюн чыгъады. 2) Бери къайдан эсе да тютюн ийис урады. 3) Биз Солтанны жашын (ол врачды) сакълайбыз. 4) Муса Солтанны танымайды, нек десенг, бизни элге ол энди келгенди. 5) Ит арбазны аргъы мыйюшюнде кесини куркасына кетди (Г. Б.). 6) Налжюз арбазны сыйпадаы. 7) Къарт аппа, къолундагъы гулоч таяккъгъа таяна (аны анга мен келтирген эдим) орамны ёрге барады. 8) Школчу сабийле орамны ариулай эдиле. 9) Энди битеу ауур ишле механизмлени болушлукълары бла тамланадыла (К. ж.). 10) Не медет, Гелля онбиржыллыкъ жашчыгъына таянды да къалды (Т. З.). 11) Тап, Хатрасы, Байдуллахы да жашны эселемегенча, бурулуп да къарамай оздула (Т. З.).

§ 46. Айлануу ангылатуу.

Онбир
Онеки

Онюч
Онтёрт

Онбеш
Оналты

Айтымда адамны кимге айланып сөлөшгенин кёргюзтген сёзге **айлануу** дейдиле. Сөлөшгөн адам айлануу сёз нёгерини эсин кеси айтхан затха буруп ючюн хайырланады. Ю л г ю л е:

— *Къазакъ, Асланны иш кёрмедингеми?*

— *Кёрмегенге, Наны (Т. З.).*

Айлануу биреуню биреуге айланнганын кёргюзтюу бла чекленип къалмайды. Ол сөлөшгөн адамны кесини сёз нёгерине къаллай кёзден къарагъанын да билдиреди. Ол муратда сөлөшгөн адам **наным, жаным, кёзюм** деген сёзлени хайырланады.

— *Наным, къалайса? — Игиге.*

— *Тынчмыса, жаным? — Хау, багъалы анам.*

Кийдирилген сёзлеча, айлануула да айтымны членлерине къысылмайдыла, тагъылмайдыла, ала бла келишип да жүрүмөйдиле. Аны себепли ала айтымны членлери болмайдыла. Ала къуруда баш болушдагъы сёзле боладыла. Айланууланы къуллукъларында кёбюсюнде ат жүрүйдю. Бир-бирде уа айлануу затланган сьфатладан, этимсьфатладан, тюрлю-тюрлю сёз тутушладан да къуралады:

Сабийлиле эм сабийсизле, къарыулула эм къарыусузла, барыгъыз да ныгъышха чыгъыгъыз! (Л. б.).

— *Тели, не айланаса? (Э. О.).*

Бизни тилибизде адамла, бир бирге сөлөшгенде, **алан** деген сёзню кёп хайырланадыла:

— *Алан, бу Сапийна къайры кетди?*

Айлануула асламысында адамны кёргюзтедиле. Бир-бирде уа ала жаныуарланы, жаны жокъ затланы окъуна кёргюзтедиле: *Айт, жарлы чыпчыкъ, ким болушур санга сууукъ кюнледе? (Ш.). Мени сыйген тауларым, ёхтем тауларым, къайтып келдим мен сизге (Къ. К.).*

Бу юлгюледеча, айланууланы кеслерине бойсуннган сёзлери болургъа боладыла.

141-чи иш. Айтымланы керекли интонация бла окъугъуз. Алада айланчланы табып, неден къуралгъанларын айтыгъыз. Аланы тыйгъыч белгиле бла къалай айырылгъанларына эс буругъуз.

1) — Бек ачмы болгъанса, жашым? (Т. Ж.). 2) — Кичибатыр, сен муну аллынга сюр, сиз а, жашла, атны адежге алыгъыз (Э. О.). 3) — Аланла, мени кёлүме бир зат келеди,— деди Махмут, башын кырдыкдан кётюре (Э. О.). 4) — Сени кёрсем, ариу-

ум, уллу зауукъ этеме... (Ш.). 5) — Андан хаталы аскерни ёмюрде кёрмей, алай жаша, жылы шахарым! (Къ. К.). 6) — Суюген къарындашым, суюген тенгим, батыр нёгерим, мен ол итледен сени къанынгы жюз кере алырма,— деп, Аслан ант этди. 7) — Аннычыкъ, андан сора да биле болурса, энди бир сагъыш эт, не-е? (М.). 8) — Сау бол, алан (Т. З.). 9) — Саудат! — деди биягъы Нух, эшик таба айланып, келтирчи, Къазакъгъа бир суусап ичир, маржа (Т. З.). — А-а, келдингми, жашым,— деди Нух эфенди, арбазда Къазакъгъа жолугъуп (Т. З.).

§ 47. Айланулу айтымлада тыйгъыч белгиле.

Онжетти	Онсегиз	Онтогъуз
---------	---------	----------

Айлануу айтымны аллында, ортасында, ахырында келирге да болады.

1. Айлануу айтымны аллында келсе, андан сора запятой салынады: 1) *Тахир, жаным, сабыр бол, къылычынгы къынына сал* (М. К.). 2) *Хадижат, къайры тебирегенсе?* (К. ж.).

Айтымны аллында келген айлануу кючлю сезим бла айтылса, андан сора кётюртюучю белги салынады: 1) *Жашла! Турмагъыз! Барайыкъ ёрге!* (К. ж.). 2) *Аубекир! Ол дегенинг неди?!*

2. Айлануу айтымны ичинде келсе, аны эки жанына да запятой салынады: 1) — *Не этейим, Фатимат, Саным къызып кюеди, Ууахты болур, баям, Ёлюм жетип келеди* (М. К.). 2) — *Билеме, багъалы шуёхум, барысын да билеме* (Э. О.).

3. Айлануу айтымны ахырында келсе, айланууну аллында запятой, айтымны ахырында уа керекли тыйгъыч белги салынады: 1) *Къоркъмайма мен кишиден да, Солтан.* 2) *Къалай сюеме мен сени, туугъан жерим!* 3) *Сен менден не зат излейсе, къарындашым?* (Л. б.).

4. Айлануу айтымда, башха сёзледенча, междометияладан да айырылып айтылады. Аны себепли междометияланы бла айланууну арасында да запятой салынады: *Угъай, Майрус, автобус кетип къалады!* (К. ж.). *Хей, Жюнюс! Къымылда, маржа* (К. ж.).

Болсада, *къыз, жаш, киши* деген сёзледен къуралгъан айлануула *э, эй,* деген междометияладан айырылмай айтылгъа боладыла, ол кезиуде аланы бла бу междометияланы араларына запятой салынмайды: *Ай къыз, бери кел. Э жаш, не ишлейсиз?*

142-чи иш. Айтымланы тюз окъургъа, жазаргъа, керекли тыйгъыч белгилени салыргъа эм айлануулану неледен къуралгъанларын айтыргъа.

1) *Жашла мен былайда турайым, топну алып келигиз да, ойнайыкъ* (К. ж.). 2) *Жамауат терсни, тюзню арасын кесигиз айырыгъыз* (Э. О.). 3) *Оллахий-билляхий Мырзакъул биз андан эсе иги ишлейбиз, ийнан сен анга* (К. ж.). 4) *Ким биледи биченибиз Жалдуз маллагъа жетерик болур* (Ш.). 5) *Эл аллы таулагъа ай*

тийгенди балам... Жукъла энди балам! (М. К.). 6) Аллах. Мени таш окъуна эт, алай туугъан от жагъама къайтармай къойма (М. К.). 7) Жат акъ къозучугъум жарсыма, тынч жукъла (М. К.). 8) Локъман хажи сен эслисе сабырса, мен ёлсем да, таулагъа сау барырса (М. К.). 9) Жилияма кёз гинжим. Жукъла ариу балам (М. К.). 10) Ким биледи къойчу Идрисни орнуна да бир къара Исмайыл маржа (К. ж.). 11) Ай жаш ийнекни бери къууала, бузоуу жетип къалады (Ш.). 12) Ёрге тур хомух болма жашым (Т. З.).

143-чю иш. Айтымланы тюз окъугъуз, жетмеген тыйгъыч белгилерин сала, жазыгъыз. Айланууланы неледен къуралгъанларын айтыгъыз. Тыйгъыч белгилени нек салгъаныгъызны ангылатыгъыз.

1) Къор болайым туугъан жерим мен санга (Къ. К.). 2) Жокъду сенден багъалы бизге анам. 3) Не болса да тёзербиз, сиз аурумагъыз ансы, атала, анала. 4) Биз билгенликден, адамгъа Мустафир неден да намыс, сый багъалыды. 5) Алайды тейри Къаплангерий. 6) Ой мен тели не къадар безиредим кечир Назир (З. Ж.). 7) Айхай сёлешгенлей Ахман сени табарыгъымы билсем эди, арсарсыз сёлеширек эдим (Ж. З.). 8) Зоя Ивановна манга кёбюрек юйрете тур (Ш. М.). 9) Асият былай эте мени телелеге къошаса (Ш. М.). Сени ючюн мен къайры да барлыкъма, чыда жаным ашыкъма (Къ. Къ.). 10) Хорасан алтыным сен манга келсенг, мен сени жанымча кёрюме (Къ. Къ.).

144-чю иш. Айлануулары бу сёзледен куралгъан айтымла къурап, тыйгъыч белгилерин салып жазыгъыз.

Къарындашым. Багъалы шуёхум. Бийикде учхан къанатлыла. Эски юйюм. Тенгиздегиле. Сыйлы атала, анала. Тамата эгечле къарындашла.

145-чи иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Тамамлаучу эм иеликчи болушладагъы сёзлени табыгъыз, ала-ны юслеринден хапар айтыгъыз.

1) Бек узакъмыды жол жаным? (Тек. Ж.). 2) Этме маржа алай (Э. О.). 3) Тейри аны да биз а бек иги таныйбыз Харун (Ш.). 4) Аны атына мен нек минеме, мени атым жокъмуду? (Ш.). 5) Къой алан аны унут (З. Ж.). 6) Фермада аллай иш кёп болуучуду оллахий (К. ж.). 7) Бар алай Жетмез эди да ол а сизни (К. ж.). 8) Мустафир къой жаныуарланы кыйынама (Ш.). 9) Мухажир ол да бизни звенода ишлейди орден бла саугъаланнганды (Ж. Т.). 10) Баям Андрейге быйылгъы жыл аман бла Зашланнганды (Т. Ж.). 11) Бизни жарыкъ мамыр къууанчлы кюнлерибиз башланырла (Б. А.). 12) Председатель кружокга жан кийирлик кибибк тегерегине айланады агрегатха тийип кёреди чыпынлада чойлеге тагъылып тургъан кыштыланы къолуна алады (К. Х.). 13) Шахарны орамларында инглиз аскерлени бёлкюмлери эм полициячыла къараууллукъ этгендиле (К. ж.).

АЙТЫМНЫ АЙЫРЫЛГЪАН ЧЛЕНЛЕРИ.

§ 48. Айтымны айырылгъан членлерин ангылатыу.

*Эки жыйырма
Юч жюз*

*Беш минг
Эки миллион*

Кеслерини магъаналарына, къуллукъларына кёре, айтымны сансыз членлери анда бирси сёзледен интонацияны кючю бла айырылып айтыладыла. Айтымны аллай сансыз членлерине айтымны айырылгъан членлери дейдиле.

Айтымны сансыз членлерини айырылыулары тюрлю-тюрлю сылтаула бла байламлы болады. Сёз ючюн, айтымны бир-бир членлери, айтымда орунлары алышынса, айырылып айтыладыла. Аны алайлыгъын кёрюр ючюн, бу юлгюлени тенгleshдиригиз: 1) *Адамла юйлерине аз-аз къайтдыла* (К. Х.). 2) *Адамла, аз-аз, юйлерине къайтдыла*.

Биринчи айтымда **аз-аз** деген болумну бла хапарчыны араларында башха сёз жокъду. Аны себепли болум айырылмай айтылады. Экинчи айтымда уа ол болумну бла хапарчыны арасында **юйлерине** деген сёз барды. Мында **аз-аз** деген болумну, ол сёзге угъай, хапарчыгъа къарагъанын кёргюзтюр ючюн, айырып айтыргъа тошеди.

Ма энтда юлгюле: 1) *Къозула ырахат талада отлайдыла*. 2) *Къозула, ырахат, талада отлайдыла*.

Быланы биринчисинде **ырахат** деген сёз талада деген болумгъа къарайды, *к т а л л а й?* деген соруугъа жууап болуп, айгъакълаучуну къуллугъун толтурады. Экинчи юлгюде уа **ырахат** деген сёз *к т а л л а й? деген соруугъа жууап этеди, хапарчыгъа къарайды*, болумну къуллугъун толтурады. Ол болумну бла хапарчыны араларында башха сёз барды. Аны себепли **ырахат** деген болум айырылып айтылады.

Быллай юлгюлени тенгleshдирсенг, бу затланы кёресе: а) айтымны члени, оруну алышындырылса, айырылып айтылады; б) айырылмай айтылса уа, аны грамматика къуллугъу башха болургъа болады.

Башда кёргюзтюрлген айырылгъан членлени эки жанларында да запятой салынады.

Бир-бирде айтымны сансыз члени кесини ызындан келген сёзге байланалмайды, аны себепли андан интонацияны кючю бла айырылып айтылады. Аны алайлыгъын кёргюзтюр ючюн, ол членден сора запятой салабыз: *Нальчикде 1941-чи жыл*

туугъан, колхозну председатели Азимов орден бла сауғаланганды.

Малкъар тилде айтымны тюрю-тюрю членлери айырыладыла.

146-чы иш. Бу айтымланы керекли интонация бла окъугъуз, аланы къаллай членлери айырылгъанларын айтыгъыз.

1) Биз, лашкутачыла, бирсиледен аман ишлемейбиз. 2) Мында, колхозну биринчи бригадасында, алтмыш адам ишлейди. 3) Асланланы Къаплан, Мухтарны кичи жашы, къойчуду. 4) Биз элге жетерге, кюн батды. 5) Жашла къошха келгенде, Ахмат бла Далхат анда жокъ эдиле. 6) Къулийланы Къайсын, бизин алакат жазыучубуз, кѣп тыш къыралда болгъанды. 7) Арып, ёгюзле андан ары баралмайдыла. 8) Кеч болгъунчу, биченчиле ишден айырылмачудула. 9) Къойчу, акъырын, сюрюню ызындан тебиреди. 10) Ойнай-ойнай, сабийле школну арбазына кирдиле. 11) Шош, биз юйден чыгъып кетдик. 12) Анга къууаннгандан, къарт ауругъанын да унутду. 13) Биз кѣрюп, дырынчыла былайтын озмагъандыла. 14) Мухажир, элни сыйлы къарты, сабийлеге кѣп сейирлик хапар айтханды (К. ж.).

§ 49. Айырылгъан ачыкълаучу.

Экеулен

Ючеулен

Алтаулан

1. Бизни тилибизде ачыкълаучула, айырылып, кѣп жюрюйдюле. Ол зат бир ненча сылтау бла байламлыды. Сѣз ючюн, мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген бетлеучю эм ол, бу, ала, была деген кѣргюзтюучю алмашлагъа къарагъан ачыкълаучула айырылып айтыладыла, нек десегиз, ала кеслерини биргелерине келген сѣзлеге синтаксис жаны бла байланмайдыла. Ю л г ю л е: 1) *Сен, мени бек сюйген тенгим, айырма окъуйса.* 2) *Ала, бринчи эм экинчи классланы окъуучулары, дерслеге бек сюйюп келедиле.*

Бу юлгюледе айырылгъан ачыкълаучула кеслери къарагъан алмашланы ызларындан келедиле. Аланы эки жанларына да запятой салынады.

Айтымны жайылмагъан членлеринден эсе жайылгъан членлери тынч айырыладыла. Башда саналгъан алмашлагъа къарасала, жайылмагъан ачыкълаучула да айырыладыла: 1) *Биз, чегемлиле, анга кимден да бек къууанабыз.* 2) *Мынга, гѣжефге, барыбыз да ыспас этебиз.*

Жайылгъан ачыкълаучула кеслери къарагъан алмашланы алларында келирге да боладыла. Ала ол кезиуде да айырыладыла: 1) *Институтну алчы студенти, сен бизге окъууда юлгю кѣргюзтесе.* 2) *Бизни ахшы малчыларыбыз, сен бла Къазий эллилени район жыйылыуларына къатышыргъа керексиз.*

2. Айтымда энчи атны ызындан келген жайылгъан ачыкълаучула да айырылып айтыладыла. Аланы эки жанларында да запятой салынады: 1) *Зулкъарней, сени барыбыз да таныгъан къоншунг, ол ишде къуруда махтаулу урунуп турады.* 2) *Кязим Мечиев, малкъар поэзияны мурдорун салгъан адам, Быллымда кеп кере болгъанды.*

3. Жайылмагъан ачыкълаучула да, энчи атладан неда башда кёргюзтюлген алмашладан сора келселе, айырылып айтылыргъа боладыла: 1) *Къалаланы Мустафир, композитор, Ленинни ордени бла саугъаланганды.* 2) *Ала, къойчула, мюлкге уллу файда тюшюргендиле.*

Белгилисича, айтымда башчыны бла хапарчыны араларында хапарчылыкъ тохташдырылады. Башхача айтсакъ, хапарчыда не айтыла эсе да, ол башчыны юсюнден айтылады, аны юсюнден хапарланы. Айтымлада хапарчы тюрю-тюрю турушланы, бетлени, заманланы формаларында келеди эм башчы бла санда, бетде келишип жюрюйдю: 1) *Науруз къошдан келликди.* 2) *Науруз къошдан келгенди.* 3) *Науруз къошдан келе болур.* 4) *Науруз къошдан келсе эди.* 5) *Игисагъан, Науруз къошдан келсин.* 6) *Мен къошдан келсем.* 7) *Сен къошдан келгей эдинг* д. а. к.

Хапарчы айтымда башчыны юсюнден бир затны хапарлагъанча, айырылгъан ачыкълаучу да кеси къарагъан энчи атны, алмашны юсюнден бир затны хапарлайды. Сёз ючюн, *Биз, пионерле, иги окъуйбуз* деген айтымны алсакъ, аны бу затланы кёргюзтегин билебиз: 1) *Аны Биз иги окъуйбуз* деген кесеги толу айтымды, 2) *Аны Биз, пионерле...* деген кесегинде *пионерле* деген сёз «*къарыусуз хапарчыны*» къуллугъун толтурады, аны себепли айтымны бу кесеги *биз пионерлебиз* деген магъананы кёргюзтеди.

Аны эсге алып, айырылгъан ачыкълаучула кеслери къарагъан энчи атла бла эм алмашла бла жарым хапарчылыкъ халда байланадыла дейдиле.

Кеслери къарагъан сёзле (энчи атла, алмашла) къайсы болушланы формаларында келселе да, айырылгъан ачыкълаучула да ол болушланы формаларында келедиле: 1) *Ала, онунчу классны окъуучулары, ары барлыкъдыла.* 2) *Алагъа, онунчу классны окъуучуларына, школда бек ыразыдыла.* 3) *Аланы, онунчу классны окъуучуларын, экскурсиягъа элтирикдиле.* 4) *Алада, онунчу классны окъуучуларында, аллай китапла да бардыла.* 5) *Аладан, онунчу классны окъуучуларындан, сиз аллай китапланы алмагъыз.* 6) *Аланы, онунчу классны окъуучуларыны, китаплары юйдедиле.*

147-чи иш. Айтымланы керекли интонация бла окъуп, керекли тыйгъыч белгилени сала жазыгъыз, ачыкълаучуланы тюплерин ызагъыз, аланы нек айырылгъанларын, нек айырмагъанларын айтыгъыз.

1) Тамбла сагъат онекиде Нальчик шахарны «Спартак» стадионунда малкъар халкъны кечгюнчюлюкде ёлген адамларын эс-

гериуге аталган жыйылыу боллукъду (К. ж.). 2) Бизни Къулийланы Къайсынны жерлилерин аллай къыйынлыкъла бир заманда да къоркъуталлыкъ туюлдоле. 3) Минги таугъа биринчи чыкъганла таулула болганларын Тегенекли, Эльбрус, Огъары Басхан элдеде жашаганла бек иги биледиле. 4) Алапат уучула Тилланы Юсюп бла Хаджиланы Сейит Минги тауну башына кеп кере чыкъгандыла, ала ары кеплеге жол кёргюзтгендиле. 5) Мусос мени бек сюйген тенглеримден бири алапат къурулушчуду (К. ж.). 6) Бизни бригаданы штукатуру ол жигер ишлеую бла кесини атын къуруда махтау бла айтдырганлай турады (К. ж.). 7) Хабийбуллах Азретни кичи къарындашы анга тюбегенли, ай да болмайды (К. ж.). 8) Ала Минги тауну тийресинде ёмюрден бери жашаганла тауланы «жагъынларын» иги биледиле. 9) Сейит сени жерлинг уудан бир заманда да къурулай къайтмагъанды. 10) Къойчула Мухажир бла Мухарбек, нёгерлерин да болушдуруп, кеслерини малларына жетер чакълы бичен хазырлагъандыла (К. ж.).

148-чи иш. Айтымланы жетмеген тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз. Алада ачыкълаучуланы тюплерин ызлагъыз. Биринчи беш айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Муратланы Къаплан элни сыйлы къарты жыйылыуда пионерлеге бизни халкъыбызны алапат адетлерини юсюнден сейирлик хапарла айтды. 2) Биз таулула кесибизни ол адетлирибизни иги билирге керекбиз. 3) Ала тау элдеде жашамаган сабийле ана тиллерин иги билмейдиле. 4) Бизни ата-аналаны ол зат бек жарсытады. 5) Кеси тилин билмеген, халкъыны адетлерин сыйламаган адам жарлыды харипди. 6) Бизни заманны белгили гёжефи Солтан кеп къыралда болганды, кеп къарыулу адам бла туушханды. 7) Спортну чынтты устасы ол алыкъа кишиге жыкдырмагъанды. 8) Муталиф Солтанны къарт атасы кесини туудугъуну ол жетишимлерине бек къууанады. 9) Муталифни къоншулары басханчыла Мухтар бла Керим заводну алчы ишчилери шахарны футбол командасына къатышадыла. 10) Къарт болса да темирчи Муталиф аланы топ оюнларына къарамай къоймайды. 11) Футболчу жашла заводда да иги ишлейдиле.

149-чу иш. Айтымланы жазыгъыз. Алада ачыкълаучуланы тюплерин ызлагъыз. Аланы нек айырылганларын, айырылмаганларын айтыгъыз.

1) Хусейланы Ажат да бизни элде жашайды. 2) Сиз, аны тенглерини, къартха, къарыусузгъа къуруда хурмет эте, болуша билигиз. 3) Кесинден къарыусузгъа жараган адам насыпдан къурулай къалмайды. 4) Аны, къарыусузгъа, жарлыгъа жараганны, кёлю жарыкъ болады. 5) Ала, кёллери жарыкъла, къууанчлы жашайдыла. 6) Ол, жашау, сейирлик затды. 7) Юзейир, Хасанны тамата жашы, аны алапат иги биледи. 8) Ол, къарт Юзейир, жашын угъай, бирсилени да ариу къылыкъгъа, адепге юйретеди. 9) Ала, чегемлиле, къартны аны себепли сюедиле алай бек.

10) Биз, Юзейирни кьоншулары, анга бек ыразыбыз. 11) Элни сыйлы кьарты, ол аны иги биледи, аны бла ёхтемленеди. 12) Биз, булунгучула, анга кьууанабыз.

150-чи иш. Айтмланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Аланы нек салгъаныгъызны ангылатыгъыз.

1) Бизни тауларыбызда урушха дери кёп малкъар эл болгъанды. 2) Биз жаш тёлю аланы атларын унутуп барабыз. 3) Сёз ючюн Губасанты Басхан ауузну белгили эллеринден бири жаш адамланы эслеринде кьалмагъанды. 4) Болсада ол ауузда бизни эллерибиз Терскьол Байдаевка Эльбрус Огъары Бакъсан кенгерип жашнап барадыла. 5) Белгили жазыгучу Этезланы Омарны эли Гирхожан Тотур Камук болгъан жерледе шахар кьуралгъанды. 6) Магъданчыланы шахары Тырныаууз мени туугъан жеримди. 7) Мен Омарны кьарындашы аны бек сюеме. 8) Тырныауузчула мени жерлилерим мында кёп бийик юй башха мекамла ишлегендиле. 9) Ала жигер кьурулушчула батыр шахтачыла ахшы ишлери бла битеу кьыралгъа белгили болгъандыла. 10) Аны анда туугъан ёсген адамны жүреги анга бек кьууанады. 11) Белгили шахтёр ол жылдан жылгъа ахшыдан ахшы жетишимле болдура барады.

151-чи иш. Бу айтымланы, тюрлендирип, ачыкьлаучуларын айырып, жазыгъыз.

Ю л г ю: Колхозну алчы кьойчусу Адил быйыл хар кьойдан төрт килограмм жүн алгъанды.— Адил, колхозну алчы кьойчусу, быйыл хар кьойдан төрт килограмм жүн алгъанды.

1) Колхозну алчы кьойчусу Адил быйыл хар кьойдан төрт килограмм жүн алгъанды. 2) Экибизни кьоншуларыбыз Муса бла Азиз Минги таугъа кёп кере чыкьгъандыла. 3) Спортну устасы Мухажир тырныауузчуланы кесини жетишимлери бла энгда бир кере кьууандырды. 4) Зухураны кичи кьарындашы Хусей лётчикди. 5) Битеу халкь суйген поэт Къайсын быйыл Ленинчи саугъагъа ие болду. 6) Магъданчыланы шахары Тырныаууз Басхан тарында кенгерип барады.

АЙЫРЫЛГЪАН БОЛУМЛА.

§ 50. Айырылгъан айланч болумла.

*Таш макъа
Бал туз*

*Сабан агъач
Аякъ машина*

Бирси членленича, болумланы да жаланда бир кьаууму айырылады. Ол да болумланы неледен кьуралгъанларына, айтымны

къалайында келгенлеринде эм къаллай интонация бла айтылгъанларына кёре болады. Жангыз сёзден къуралгъан болумдан эсе айланч эм жайылгъан болумла тынч айырыладыла.

Бизни тилибизде, айырылып, айланч болумла кёп тюбейдиле.

Айланч болумланы бла ала бойсунган хапарчыланы араларында айтымны башха членлери болсала, айланч болумла айырылып айтыладыла. Сёз ючюн, *Харун бери атха минип келиучюдю* деген айтымда *атха минип* деген этимча айланчды. Ол мында халчы болумну къуллугъун толтурады. Бу болумну бла хапарчыны араларында айтымны башха члени жокъду, аны себепли болум айырылмай айтылады. Аланы аралрына башха сёз кийирсек, ол айырылып айтылады. Юлгю: *Атха минип, Харун терк-терк келиучюдю*.

Хапарчыны ызындан келсе да, айланч болум айырылып жүрүйдю: *Харун бери келиучюдю, атха минип*.

Этимни айтымда айланч къурап келген иесиз формасына да, айтымны хапарчысына да бирча къарап, баш болушда келген сёз болса, айланч ол сёзден запятой бла айырылады. Сёз ючюн, *Харун, атха минип, бери келиучюдю* деген айтымда *Харун* деген сёз баш болушдады. Айтымда ол башчыды, аны себепли *келиучюдю* деген хапарчыны кеси бла келишдирип жүрүйдю. Ол сёз, андан тышында, *атха минип* деген этимча айланч бла да байланыпды, болсада ол айланч бу сёзден айырылып айтылады, аны себепли башчыны бла аны араларында запятой салынады. Ма энтда аллай юлгюле: 1) *Абидат, бизге къууанып, жарып айлакады*. 2) *Хусей, къошдан келгениллей, къоншуларына тюбеди*. 3) *Хусей, ары кетгинчи. бизни бла иги кесек олтурду*.

Айырылгъан болумла магъана жаны бла бир ненча къауумгъа юлешиндиле.

1. Сёз ючюн, этимчаны *-гъынчы/-гинчи, -гъанлы/-генли, -гъанда/-генде, -гъанлай/-генлей, -й/ -е/ -а* деген формаларыны болушлукълары бла къуралгъан айланчла заманчы болумну къуллугъун толтурадыла. Юлгюле: 1) *Поезд элге жетгинчи, жолоучула бир бирлери бла шагъырей болдула. Сиз элден къайтхынчы, мен ынна бла тургъанма*. 2) *Мында къарангы болгъанлы, иги кесек заман озгъанды. Биз институтха киргенли, беш жыл озду*. 3) *Муса базардан келгенде, Мустафа ийнек сауа тура эди. Биз ары кетгенибизде, ынна юйде къалгъан эди*. 4) *Школдан келгенлей, Далхат ийнекни сууге сюрюучюдю. Бизни нёгерлерибиз школ арбазгъа киргенлей, жауун жаууп башлады*. 5) *Базардан келе, Абийхан Азретге тюбеди*.

Аллай айланчла айтымны бирси членлерини къуллукъларында келирге да боладыла. Сёз ючюн, *-й, -а, -е* жалгъаулу этимчаны болушлугъу бла къуралгъан айланчла халчы болумла боладыла:

1) *Жанчыкъны къоншусу, сол аягъындан акъсай, арбазгъа кирди*.
2) *Топ ойнай, сабийле заманларын стадионда ашырадыла*.

2. Этимни белгисиз формасыны болушлугъу бла къуралгъан айланчла да айтымда заманчы болумну къуллугъун толтурадыла:
1) *Кюн батаргъа, сюрюу элге кирди*. 2) *Анасы ишден къайтыргъа,*

жашчыкъ школдан келди. 3) *Мен институтну бошаргъа, атам аскерден къайтды.*

3. Этимсыфат айланч, башлаучу болушда келсе, айтымда сылтаучу болумну къуллугъун толтурады: 1) *Жашыны иги окъугъанына ассыры къууаннгандан, Муслим юй тюрюнде ары бла бери жюрюй эди.* 2) *Ол сабийлеге ассыры жарсыгъандан, Мисирхан жеринде туралмай эди.*

4. Ол болушда келген сыфат айланчла да, сылтаучу болумну къуллугъун толтурсала, башда айтылгъан жорукъгъа кёре, айырылып айтыладыла: 1) *Мюйюзлери ассыры уллудан, ол ёгюз орунну эшигинден кыйналып киреди.* 2) *Аякъ кийимим тардан, мен актасап бара эдим.*

5. Этимчаны *-ып/-ип* жалгъаулу формасыны болушлугъу бла къуралгъан айланчла айтымда сылтаучу эм халчы болумланы къуллукъларын тамамлайдыла: 1) *Сени сакълап, биз поездха кечикдик.* 2) *Къартла, атлагъа минип, къошха келдиле.*

6. Этимни *-лыкъгъа/-ликге* деген жалгъаулу формасыны болушлугъу бла къуралгъан айланчла сансызлаучу болумну къуллугъун толтурадыла: 1) *Жауун жаугъанлыкъгъа, кызыла биченчиле кетдиле.* 2) *Поезд кеч къалып келгенликге, биз къайгъырмадыкъ.*

7. Этимсыфат тенглеш айланч да, аны бла айтымны хапарчысыны араларында башха сёзле болсала, запятой бла айырылады: 1) *Мен мындан кетмей къаллыкъча, быллай бир нек жарсыйса?* 2) *Биз ёмюрге дери мында турлукъ кибики, сен бек къууанаса.*

Бирси айланчлача, бу айланчла да айтымда хапарчыны ызындан келирге боладыла. Ол кезиуде да ала айырылып жюрюйдюле: *Сен бек къууанаса, биз ёмюрге дери мында турлукъ кибики.*

152-чи иш. Текстни керекли интонация бла окъугъуз. Анда айланчланы къаллайла болгъанларын, къаллаи къуллукъну толтургъанларын, запятойла бла нек айырылгъанларын айтыгъыз.

Ингири жауун.

Кюнню кёзю къая артына ташайыргъа, къайдан эсе да келип, тау эли башында къара туман тохтады. Биз билмей тургъанлай, кёк кюкюреди. Огъартын сюрюучю, таягъына таяна, сюрююнню ызындан сыртдан ашыгъышлы энип келеди. Тёгерекни жарытып, къалайны эсе да элия урду. Алай бла кесин кыйынлыкъдан сакъларыкъча, Мухтар къатыны, эски сибиртгини башына тутуп, гурт тауукъну орунга суреди. Ол балалары бла бирге ары киргенлей, Ажат, орунну эшигин этип, артха къайтады. Гур-гур этип, ийнекле орамны энише барадыла. Ингир къарангысы кёз байлай туруп, жауун къыстау жаууп башлайды. «Ура, ура!»— деп къычыра, Ажатны туудукълары кенг арбазгъа чыгъадыла. Къарап-къарагъынчы, жауун аланы жибитип къояды. Жашчыкъланы ынналары да, аланы ызларындан къуууп, башындан аягъына дери жибиди. Бир бирлери бла чабышып, Жамал бла Камал юйге кире-

диле. Къарт Ажат алагъа урушады, кюллюгюн жаулукъ къыйыры бла жашыра. Баям, гитче заманында ол да жай жаууннга, алай этип, аз тубеген болмаз эди.

153-чю иш. Айтымланы тийишли интонация бла окъугъуз, алада айланчланы къаллайла болгъанларын, нек айырылгъанларын, нек айырылмагъанларын ангылатыгъыз.

1) Аслижан, билеги ауругъан этгенча, аны къолу бла ёрге тутуп тура эди. 2) Абука юйге неге эсе да къууана кирди. 3) Сени жетишимлеринге къууана, Абука юйге кирди. 4) Абука мындан мен келирге кетген эди. 5) Мен келирге, Абука дерслерин билип тура эди. 6) Абука сени кёргенлей къууанып башлады. 7) Танг ата, учула жолгъа чыкъдыла. 8) Жашла ише танг ата кетгендиле. 9) Ала андан къайтхан эдиле, танг ата. 10) Манга ачыуланып, Мисирхан кетип къалгъанды. 11) Мисирхан мындан манга ачыуланып кетгенди. 12) Къойчу къошла жайлыкъгъа чыкъгъанлы, ай болады. 13) Ай болады, къойчула жайлыкъгъа чыкъгъынчы. 14) Устаз аллай окъуучуланы сюеди, дерслерин иги билген. 15) Устаз дерслерин иги билген окъуучуланы сюеди.

154-чю иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Айланчланы, тюплерин ыслап, айтымланы къаллай членлери болгъанларын кёргюзтюгюз.

1) Сабан ызда иссиден хазыр бола жырларгъа алгъын заманда сабан сюре эди къарыусуз арыкъ алаша (С. Ф.). 2) Кюн тиерге ала сыртдан аугъан эдиле. 3) Шёндю совхозда гурала ёсдюрюрча комплекс ишлей турадыла. (К. ж.). 4) Машинагъа миндирип колхоз дырыннга элли адам жибергенди (К. ж.). 5) Мазаллы Махмут терен къарны жырып танг аласына айтылгъан жерге келди. 6) Жер жылынып башлагъынчы бригаданы адамлары тереклени бутакъларын кесгендиле (К. ж.). 7) Устаз классха киргенде окъуучула дерсге хазыр болуп тура эдиле. 8) Бир бирге лакъырда эте ала ёрге оздула (Э. О.). 9) Ариуба ол къагъытны кёргенде сейир-тамашагъа къалды (Ш.). 10) Арлакъда бир бирге неле эсе да айта экеулен сюеле эдиле (Э. О.). 11) Асият ишден келгенлей мен да кетерикме (Л. б.). 12) Эшикде уллу жауун жауа тургъанча Азаматчыкъ юсю да жибип юйге чабып кирди (Ш.). 13) Ол бу халарны анга айтханлы кёп заман озгъанды (Э. О.). 14) Кетербиз биз да ала келгенлей (З. Ж.).

155-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилерин салыгъыз. Айланчланы, тюплерин ыслап, айтымланы къаллай членлери болгъанларын кёргюзтюгюз.

1) Мазан не этерге билмей тургъанлай дунияны гюрюлдетип бир тое къуш аллына къонду (Х.). 2) Сен кетгенли элли жарлысына жаланда эки кийик ёлтюрюп юлешгенбиз (Б). 3) Колхозгъа урлукъ жыя туруп эллилеге артыкълыкъ этгенле болгъандыла (Г. Б.). 4) Хожа экинчи кюнден башлап ораза тутуп тебирегенди (Х.). 5) Кавказ таула эсиме тюшюп мудах болдум

(Ш. М.). 6) Жулдуз арбазны сыйпай аны юсюнден сагъыш этеди (Ш. С.). 7) Қъайыкъчыкъ кызыудан кызыу бара бир жанына бурулду да кынгыр кѣмюк ыз кюя тенгиз кенглигине жол салды (Ш.). 8) Окъ Мазанны онг кюлуна тийип жэнгил жара салды (З. Ж.). 9) Хамитни тютюн ичериги келип хуржунуна узалгъанлай атасы аллында тургъанын эслеп билдирмей сансыз этип кюл жаулугъун чыгъарды (Х. О.). 10) Қъызыл баллиле ийгенме акъ кюл жаулукъну толтуруп (Х.). 11) Насыра Хожа бу кюзланы юлешалмай даулаша турабыз (Х.). 12) Ары барып суу келтирирге орун жокъду (Ш. М.). 13) Кѣп турмай халкъ межгит аллына жыйылды (Т. А.). 14) Қъонакъ машинагъа мингенде ол ассыры ауурдан аны бир жаны базманни женнгенча эниште женгди. 15) Анда уа жашла кызыла Лейляны кѣргенде бек кыуандыла (К. Т.). 16) Атхан огъу жазмагъан Басханда бир киши барды. 17) Ол мюлке аллай малчыла бардыла хар кюйдан кюзу алгъан, тѣрт-беш килограмм жүн кырыкъгъан.

§ 51. Сонгуралы айырылгъан айланч болумла.

<i>Ючаякъ</i>	<i>Къаратор</i>	<i>Къашхатау</i>
<i>Айжаякъ</i>	<i>Къарачач</i>	<i>Жемтала</i>
<i>Итбурун</i>	<i>Терсакъыл</i>	<i>Солтан-Хамит</i>

Айланч болумланы бир-бирлерине сонгура кюшулуп келирге болады. Сонгурала кюшулсала да, айланч болумла башда кѣргюзтюлген жорукълагъа кѣре айырыладыла. Аны алайлыгъын бу юлгюле кѣргюзтедиле: 1) *Мазан биченин къалап бошагъандан сора, тѣбентин жел хыны уруп башлады (Ш.).* 2) *Эмилик атха минер ючюн, аны юйретирге керекди (Т. А.).* 3) *Витеу биченин жел элтип кетерик кибик, Мазан, аяз уруп тебирегенлей, къоркъуп башлайды (Ш.).* 4) *Аны эшитген бла, Жабалакъ аманны кебинден ѳрге кѣтюрюлдю (Г. Б.).* 5) *Къарт юйге кирген сайын, Фаризат ѳрге тура эди.* 6) *Анасына сормай, экскурсиягъа кетгени ючюн, жашла Жамалгъа тырман этдиле.* 7) *Поездни ызындан жетер ючюн, сиз женгил машина табаргъа керексиз.* 8) *Бизни, таматалагъа намыс эте билгенибиз ючюн, коллективде бек сыйлайдыла.* 9) *Жашла аны жанына тийгенден ары, биз да фермада къалалмадыкъ.* 10) *Ахмат мындан кетерден алгъа, бригаданы членлери ол затны ачыкъ этерге керекдиле (К. Ж.).* 11) *Аслан андан къайтхынчы дери, биз мында турайыкъ.*

156-чы иш. Айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылатыгъыз. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз, айырылгъан айланч болумла къайсыла болгъанларын айтыгъыз.

1) Фашистле, хар келгенлери сайын, къан ауузлу болуп къайта эдиле (Куд. Х.). 2) Дерсле бошалгъандан сора, классда жыйлыу башланды. 3) Жайгъы желчик къакъгъаны сайын, чапыракъ-

ла аз-аз шыбырдайдыла (Б. Х.). 4) Кесин кѣпдюрдени сайын, ол бешик бауун юзерге жетдире эди (Г. Б.). 5) Алай ол, Махмут жашыртын кетгени себепли, не этерге билмей, адыргыгъа къалды (З. Ж.). 6) Аны кѣрген бла, Афу ачыуланып тебиреди (Ш.). 7) Ол бичен тауусулгъунчу дери этге ѳтдюрюлген малла мында кечиндириледи (К. ж.). 8) Январь ай жетген бла, мында сууукъ болуп башланды (К. ж.). 9) Алай бла жауун жаудурлукъ кибик, адамла бир бирге суу чачыша эдиле (Ш.). 10) Сафиятны иши битгенден сора, ол кеси да, нѳгерлери да, чагаларын бир жанына салып, терек салкъынына кетдиле.

157-чи иш. Айтымланы керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Биринчи юч айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Зауурбек бла бий бир бирге сѳз айтмай элден чыкъдыла (Б.). 2) Къаншау бийге намыс этгенин билдире атдан тюшюп Шабатайны аллына алай келди (Т. А.). 3) Жаш алайдан кетгенлей Мустафа Харуннга жашырын сѳзлерин айтып тебиреди. 4) Сиз дау этген сайын, Бекмырза ат да арба да табып туралмаз (Ш.). 5) Ишни болуру болуп бошагъандан ары бизге даулашып турургъа керек туйюлдю. 6) Бир кюн Хашир устазланы жыйып сабийлени къылыкъларыны юсюнден сѳлешди (Х. О.). 7) Мен бюгече окъуна къошлагъа жайылып жашланы жыйып келейим (Б.). Таматала келгенлей стол артында олтургъанланы барысы да ѳрге турдула (Ш.). 8) Болсада Рамазан аны къулакъгъа алмай къызлагъа бети жибий къарады (Т. А.). 9) Биз арбазгъа кирирге Музафар да нѳгерлери бла алайгъа келди (К. ж.). 10) Жашла шахардан келип поезддан тюшгенден сора, биз перронда мычымадыкъ (К. ж.).

158-чи иш. Айтымланы керекли интонация бла окъугъуз. Алада сонгуралы айланч болумланы тюлерин ызлагъыз. Аланы нек айырылгъанларын, нек айырылмагъанларын ангылатыгъыз.

1) Бийиклеге къар тюшгенли бери, саулукъ ийнеклеге аш берилип турады. 2) Мухадин фермадан къайтхандан сора, бизникиле ары бармагъандыла. 3) Ала эшикге чыкъгъан сайын, аналары ызларындан къайгъы этип къарайдыла. 4) Ийнек сюрюуден келгинчи дери, бузоучукъ ѳкюргенлей турады. 5) Сен школдан келгенден бери, Махмут арбаздан чыкъмагъанды. 6) Таумырза ауур жаралы болса да, Нанашны кѣргенден сора, аурууу юсюнден кетгенча, жарыкъланган эди (Э. О.). 7) Жагъа элден чыгып, урушха киргенимден беричин, суйген тенглерим мени излегенча, мен да аланы излей эдим (Э. О.). 8) Кѣпюрге жууукъдан жууукъ къысыла баргъаныбыз сайын, сакълыкъны бекден бек кючлей келебиз (Э. О.). 9) Вася бла мен уллу муштухуллукъда кѣпюрню эки жанына да уллу кючлери болгъан миналаны салып, аланы жиплерин бирге къошханлай окъуна, къыйырын ашыгъышлы сидирете, артха айландыкъ (Э. О.). 10) Ол жазып бошагъандан сора уа, нѳгерлери да, кеси да бирси палатагъа кетдиле (Э. О.).

11) Госпитальда, полковник кетгенден сора, эки шапа къатын басычны алып кирдиле (Э. О.). 12) Нанаш ол затланы сагъынган сайын, Таумырзаны эсине туугъан эли тюше эди (Э. О.).

§ 52. Айтымгъа эм андагъы айланчха бирча къарагъан сёзлю айтымлада тыйгъыч белгиле.

*Бираз
Бюгече*

*Бусагъат
Бюрсюкюн*

Бир-бир айтымлада аны хапарчысына бла андагъы айланчха бирча къарагъан башчы эм толтуруучу болургъа болады. Айланч ол башчыдан бла толтуруучудан запятой бла айырылады. Сёз ючюн, *Окъ, Мазанны онг кёолуна тийип, женгил жара салды* (З. Ж). деген айтымда *оqx* деген сёз башчыды. Ол айтымны хапарчысына да, андагъы айланчны баш сёзюне — *тийип* деген этимчагъа да — къарайды. Болсада айланч ол башчыдан запятой бла айырылады. Ма энтда юёгюле: 1) *Элни бети да, тозурап, эллилени жашауларыча мутхуз болгъанды* (К. ж.). 2) *Асият, андан кзоркьуп, Махмутну билегине жабышды* (Ш. М.).

Бу юлгюледе уа айланчха да, айтымгъа да бирча къарагъан толтуруучула бардыла; айланчла аладан запятой бла айырылдыла: 1) *Аны, кёобузну да кёолуна алдырып, юйюнден зор бла чыгъардыла* (Т. Ж.). 2) *Душман аскерчиле бютюнда бек чамландыла, автоматларын, анга чыкъырдатып, жерледиле* (Т. Ж.).

§ 53. Бош эм кёош айырылгъан болумла.

Айтымны бош эм кёош членлери, аны айланч членлерича, тынч айырылмайдыла. Болсада, аллай болумланы бир къауумлары да айырылып жюрюйдюле.

1. Елчемчи болумну бла этим хапарчыны арасында айтымны башха членлери болсала, ол болум айырылып жюрюйдю: 1) *Бригаданы членлери, аз-аз, юйден тышына чыкъдыла* (К. ж.). 2) *Талай кере, кёойчула малларын карелинде жууундургъандыла* (К. ж.).

2. Сёзлеуден кёуралгъан халчы болумну бла этим хапарчыны араларында айтымны башха членлери келселе, халчы болум айырылып жюрюйдю. Аллай болум айтымны аллында келсе, запятой аны ызындан, айтымны ортасында келсе, аны эки жанында да, ахырында келсе уа, аны аллында салынады: 1) *Танг атаргъа, жулдузла, бирем-бирем, кёкню кёгюнде тумаланадыла* (Ш. М.). 2) *Мурат, аякълары уа, акъырын, столгъа жанлады* (Ш. М.). 3) *Жашла кирдиле кёпюр тюрюне, шош* (Э. О.).

Бу айтымлада халчы болумла кеслерини ызларындан келген сёзлеге жалгъанмайдыла, аны себепли айырылып келедиле.

3. Сыфатны эм этимсыфатны башлаучу болуш формасындан

кѳуралгъан сылтаучу болумла, айтымны ахырында келселе неда хапарчыны бла аланы араларында башха сѳезле болсала, запятой бла айырыладыла: 1) *Салимгерийни жабырмакъ буруну, ачыудан, мизча туруп кѳалды* (Б. Х.). 2) *Арыгъандан, Омар эфендини тили айланмай тохтады* (Х.).

4. *Манга ачыугъа, санга хатагъа* дегенча сѳез бирлешледен кѳуралгъан муратчы болумла, айтымда хапарчыны бла аланы араларында башха сѳезле болсала, айырылып жюрюйдюле: 1) *Сизге ачыугъа, мен бюгюн ол атха минерикме*. 2) *Бизге хатагъа, ол кюн жауун жауун кѳалгъан эди*.

5. Тюрлю-тюрлю сѳезлени *-ча* жалгъаулу формасындан кѳуралгъан болумла эм толтуруучула, хапарчыдан сора келселе неда аны бла хапарчыны арасында башха сѳезле болсала, айырылып жюрюйдюле: 1) *Желча, самолѳт бизни башыбызгъа бир такъыйкѳаны ичинде жетди*. 2) *Аны сабийлери хар ишни кѳадалып тамамлайдыла, гумулжуклача*.

159-чу иш. Айтымланы керекли интонация бла окѳугъуз. Алада болумланы нек айырылгъанларын айтыгъыз. Биринчи беш айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Кече асыры кѳарангъдан, ала ол адамны танылмагъандыла (Х.). 2) Сайхат, адыргъдан, хударчукъ кѳайнатып, Муратха берди (Ш. М.). 3) Ол сейир затны не болгъанын билирге, ашыгъышлы, кѳамичи бла кѳакъды ол терезени (Х.). 4) Бираздан тайчыкъ, кѳайдан хайыр чыгъарыгъын ангылап, жайрала, сакъ атламла этди (Ш.). 5) Шофѳр, тохтап, машинаны башына кѳалын акъ брезентни жайды (Б. Х.). 6) Хожа, эфендини бир бек суйген кѳамиш кѳаламын алып, белинден эки сындырып, хычинле келген табакъны юсюне салгъанды (Х.). 7) Баргъанымда, бузоула, бахчагъа да кирмей, берлакъда отлай тура эдиле (О. Т.). 8) Эфенди, абызырап, кѳым-тѳым этгенди, алай, ол абери айтхынчы, Хожа узайып кетгенди (Х.). 9) Партизанла, шыбырдашып, бир бирге неле эсе да айтып башладыла (Ш.) 10) Туура иегилерин санатыргъа да бир башлагъан эдим, алай, жийиргенип, кесими тыйып кѳойгъан эдим (Э. Х.). 11) Бизни, кѳолубуздан салкѳышылыкъларыбызны да алып, юйге кийирдиле.

160-чы иш. Айтымланы керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Тыйгъыч белгилени нек салгъаныгъызны ангылатыгъыз.

1) Насыра Хожа жаш болуп медирседе окѳугъан заманда бир кюн биреуден эфендиге табакъ бла хычинле алып келгенди (Х.). 2) Не излеп тѳегерегиме кѳарасам да сизнича жигитле кѳрмейме (Х.). 3) Экинчи кюн Омар эфенди межгитге тебиреп тургъанлай Хожа келгенди (Х.). 4) Бир-бирде ат сокъмакъ жолда абынады жол жапында куртха батады артха туракълайды (К. Х.). 5) Ала атхан окъла жазмай душманнга тийсинле. (Ш. М.). 6) Бир кюн Хожа барып орунну эшигин ачады (Х.). 7) Манга эки кѳанат бит-

гей эди учуп аны ызындан жетерге (К. ж.). 8) Ассыры ачудан ала бери да к'айтмадыла (Л. б.). 9) К'зууанып дырынчыла сыртаха ёрлеп тебиредиле (К. ж.). 10) К'варыусуздан ол кезиуде мен бутларыма ие болмай эдим (Ш.). 11) К'бойну башындан тартып мак'ырта к'варт базардан чык'ды.

161-чи иш. Айтымланы жетмеген тыйгыч белгилерин сала жазыг'ыз. Айырылган болумланы маг'ана жаны бла к'аллайла болганларын к'ергюзтюгюз. Биринчи юч айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Жашчык' ёпкелеп тобун жерге атды. 2) Анасы аны жапсара бохчасындан чыг'арып ууак' илляула к'ергюзтдю. 3) Муратчык' аланы к'ергенлей жарыды. 4) К'езчюклери жарый ол гитче к'юлчук'ларын илляулаг'а узатды. 5) Ыннасы Азиза аны эслеп к'зууанды. 6) Муратны тамата к'варындашчыг'ы Мазан анга эс бурмаг'анларын жаратмай терк-терк анасыны бла ыннасыны т'егереклерине айланады. 7) Аны сезип Азиза эрлай ич отоуг'а кирип кетеди. 8) Мазан Азизаны туудук'чуг'у ыннаны ызындан барады. 9) «Наным мени наным!» — дей Азиза сайлап Мазаннга к'ызыл ашык'ла береди. 10) Аланы да алып жашчык' к'варт анасыны к'ююнуна минеди. 11) Аны ёшонюне к'ыса Азиза ёрге турады: «Энди уа не берейим?»

162-чи иш. Башда берилген айтымлада ачык'лаучуланы табыг'ыз.

163-чю иш. Былайда берилген айланчла айырылмай келирча, айтымла к'урап жазыг'ыз.

1) К'юн тийгенлей. 2) К'юн бата. 3) К'юн батхынчы. 4) К'юн батхандан сора. 5) К'юн батханлык'г'а. 6) К'юн батханлы. 7) К'юн батхандан бери. 8) К'юн батханда.

164-чю иш. Башда берилген айланчланы хайырланып, ала айырылган болумланы к'уулук'ларында келирча, айтымла к'урап жазыг'ыз.

165-чи иш. Айтымланы жазыг'ыз. Алада к'айсы членлени айырылганларын, нек айырылганларын айтыг'ыз.

1) Биз, мюлкню алчы жылк'ычылары, атчылык'дан иги файда тюшюребиз. 2) Ассыры к'зууаннандан, биз арыг'аныбызны да унутдук'. 3) Биринчи к'вар жауг'анлы бери, малланы бичен берип кечиндиребиз. 4) Аппа туудук'ларындан к'зууана жашайды. 5) Афу, аны кичи к'ызы, Мухолг'а кетгенди. 6) Аз-аз, сабийле стадиондан чыгып кетдиле. 7) К'озула, ырахат, талада отлайдыла. 8) Жауун жаумай, тирлик иги болмайды. 9) К'вар тюшгюнчю, биченни к'юшха ташырг'а керекди. 10) Биз элден келгенде, фермада талай адам шашка ойнай тура эдиле. 11) Шош, биз аланы к'ватларына бардык'. 12) Спортсменле, чабышып, стадиондан чык'дыла. 13) Ачудан, Музафар алаг'а не айтырг'а билмей эди. 14) Асият, совхозну алчы ишчиси, мени к'оншумду. 15) Ас-

лан, бизни хурметли кьоншубуз, ол ишни эбине тюзелгенди. 16) Жангы Малкьар, ариу малкьар эл, жылдан жылгъа кенгерип барады.

§ 54. Айырылгъан толтуруучула.

*Чыртда
Жаланда*

*Арталлыда
Бютюнда*

*Артыкьда
Бегирекда*

Малкьар тилде, айырылып, толтуруучуланы жаланда бир кьаууму жюрюрге болады.

1. **-ча** жалгъаулу этимсыфат айланчладан кьуралгъан толтуруучула, айтымда хапарчыны бла аланы араларында башха сёзле болсала, айырылып келедиле: **Ол кьошда ишлегенлеча, биз да кьойларыбызгъа кеси кючюбюз бла бичен хазырлайбыз (К. ж.).** 2) **Бичен хазырларыкьлеча, сюрюню ызындан кьарарыкьла да ашхамда кьошда болсунла (К. ж.).**

2. Аллай толтуруучула, айтымда хапарчыны ызындан келселе да, айырылып жюрюйдюле: 1) **Биз да кьойларыбызгъа кеси кючюбюз бла бичен хазырлайбыз, ол кьошда ишлегенлеча.** 2) **Сюрюню ызындан кьарарыкьла да ашхамда кьошда болсунла, бичен хазырларыкьлеча.**

3. **-ча** жалгъаулу сёзден кьуралгъан толтуруучу, аны бла хапарчыны араларында айтымны башха членлери болсала, айырылып айтылады: 1) **Сизгеча, бизге да иги ишлерге керекди.** 2) **Майрусча, аны тенг кьызлары да иги окьургъа борчлудула.**

4. Аллай толтуруучу, айтымны хапарчысындан сора келсе да, айырылып жюрюйдю: 1) **Ол жашла да насыпдыла, бизнича.** 2) **Кесигизден таматалагъа иги болугъуз, Хусейча.**

5. **Тышында, бирге, башха, кирик, ушаш** деген сонгурала бла бирлешген толтуруучула, айтымда хапарчыдан сора келселе неда хапарчыны бла аланы араларында башха сёзле болсала, запятой бла айырыладыла: 1) **Пландан тышында, биз быйыл кьыралгъа жюз тонна мирзеу сатханбыз.** 2) **Сабанчыла бусагъатда тирлик жьядыла, аны бла бирге, жер сюредиле, урлукъ себедиле.** 3) **Сафиятдан башха, мында дырынчы кьыз кьалмагъанды.** 4) **Кьартлагъа бюгюн киши болушмагъанды, Зухурадан сора.** 5) **Анга ушаш, анам манга уруша эди.** 6) **Иги ишлегиз, ата-аналарыгъыз кирик.**

166-чы иш. Бу айтымланы окьугъуз. Алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын, ала бла айтымланы кьаллай членлери айырылгъанларын айтыгъыз.

1) **Сизнича, биз да заводда ишлейбиз.** 2) **Иги ишлегиз, Хамзатларыча.** 3) **Бизни жашла, лячинлеча, алгъа муштухул тебиредиле (Ш.).** 4) **Быйыл, бешжыллыкьны ахыр жылында, элни комсомолчулары ара мюлкню айнытыугъа кеслерини тийишли юлюшлерин кьошхандыла (К. ж.).** 5) **Не излеп, тегерегиме кьарасам**

да, сизнича жигитле кёрмейме (Х.). 6) Устаз келгенде, классда киши жокъ эди, менден сора. 7) Окъу атангча, тели болма. 8) Окъу, аныча тели болма. 9) Қъарт адамлагъа ушаш, Адил турникде норманы толтуралмайды. 10) Сизни кибики, биз да окъургъа сюебиз. 11) Ала да, огъартын келген атлылача, атларын жортдуруп келе эдиле (Э. О.). 12) Алай бла, жашла институтну бирге окъуп бошадыла. 13) Баям, ала чегемлиле болур эдиле. 14) Ары бар, Азизча, сен да. 15) Андан тышында, Мустафир кюн сайын ийнеклерин да саууучу эди (К. Ж.).

167-чи иш. Бу айтымланы керекли интонация бла окъугъуз, алада бирча затладан къуралган болумланы бла толтуруучуланы нек айырылганларын эм нек айырылмаганларын айтыгъыз.

1) Қъарангы кёз байлай, биз элге кирдик. 2) Малчылыкъда ишлегенлеча, сабанчыла да быйыл кеслерини планларын артыгъы бла толтургъандыла. 3) Планларындан тышында, ала быйыл жерлеринден иги кесек файда алгъандыла. 4) Жигер урунуу, малчылагъача, алагъа да уллу махтау келтиргенди. 5) Сизден сора, бизни элден анда киши ишлей болмаз. 6) Алагъа ушаш, биз да жетишимлерибизге къууана жашайбыз. 7) Жетишимлерибизге къууана, биз зауукълу жашайбыз. 8) Биз ишден сизден сора кетген эдик. 9) Аллай бир файданы жерден сабанчыла пландан тышында алгъандыла. 10) Биз да сизнича ишлейбиз. 11) Кюн тийгенлей, жер жылынып тебиреди. 12) Ала андан сен келгенлей кетген эдиле. 13) Бир-бир бригадалада ол заманда, тракторла бла автомашиналадан башха, бир тюрлю техника жокъ эди. 14) Сенден башха адамла къоншуларына хурмет этмеген сунма. 15) Ол, китап окъуй, арбазда олтура эди. 16) Ол автобусда китап окъуй келе эди.

168-чи иш. Айтымланы керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Тыйгъыч белгилени нек салгъаныгъызны ангылатыгъыз.

1) Ахлузат урчукъ ийире аягъы бла бешик тебирете эди. 2) Сабийчик а-а, а-а эте жукъугъа тартдыра эди. 3) Анга ушаш анасы да неле эсе да айтып мурулдай эди. 4) Забидача ол да бешик жырланы бек сюе эди. 5) Бирси сабийлеча Муратчыкъ да аны баям бек жарата болур эди. 6) Бешик жыр айтылып башлагъанлай ол тынчайып жукълал тебирей эди. 7) Ахлузат анга бизнича бек къууана эди. 8) Ол кёлден кёп затны айтычу эди бешик жырладан сора да. 9) Алай манга ушаш тыш адам болган жерде аланы айтыргъа уялган этиучю эди. 10) Аны кибики тигиу ише да ол жаш тишируу бек уста эди. 11) Андан тышында юй жыйыу аш-азыкъ этиу жаны бла да Забида кишиге хорлатмай эди. 12) Аны бла бирге Масхутну желини намысха да бек иги эди аны себепли элде аны сыйы бек бийикде эди.

169-чу иш. Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Айырылган членлерини тюплерин ызлагъыз. Аланы нек айырылганларын ангылатыгъыз.

1) Муса кимден эсе да къоркъуп андан ары бармай тохтады. 2) Асланбий ишден келгенде Хафисат тылы ийлей тура эди.

3) Ала да сизнича мында кьалыргъа ыразыдыла. 4) Тамбла стадионда топ ойнарыкълача бизни классны окъуучулары да эришиу-леге кьараргъа бек сюедила. 5) Алайда Зулкьайны гебенини кьа-тында ючеулен чалгъы тишейдиле. 6) Баям ала Зулкьайны жый-ынында ишлеген адамла болурла. 7) Анда жан да жокъду кьарт Мажирден сора. 8) Дерсен сора биз кьозуларыбызгъа кырдык жыртабыз дерсибизни этип бошасагъ' а ийнеклерибизни суугъа сюребиз аны бла бирге кьоншуда кьартлагъа болушабыз. 9) Келтирчи жашчыкъ ол ат жерни былайгъа. 10) Ол да келир Мухам-мат жауун тохтагъынчы. 11) Оллахий билмейме жашла аны уа, алай ийнекле келгинчи бузоуланы орунга жыйгъызыз маржа. 12) Тейри сиз да артха кьала турасыз Далхатча. 13) Сизден со-ра анда киши боллукъ туююлдо. 14) Мустафа келгинчи кюн ба-тарыкьды, ашыкьгъан этигиз маржа. 15) Анга кьууанып сабийле чабып спорт площадкагъа чыкьдыла (К. ж.).

§ 55. Айырылгъан айгъакълаучу.

Къуруда

Дагъыда

Айгъакълаучу кьбюсюнде айырылмай жюрюйдю. Ол кеси ачыкъллагъан сьзге кьысылып келеди. Айгъакълаучуну бла ол сьз-ню араларына айтымны башха члени салынмайды. Айтымда ай-гъакълаучуну кьбюсюнде кеси ачыкъллагъан сьзден сора салыргъа хазна жарамайды. Айгъакълаучуну айырылмай жюрюгени бу зат-ла ючюндю.

Кертиди, этимсыфат айланчдан кьуралгъан айгъакълаучу ай-тымда кеси ачыкъллагъан сьзден сора келирге, аны себепли айы-рылып айтылыргъа болады: *Мен инженерме, сахарлада кьп кьатлы юйле ишлерик.*

Кеси ачыкъллагъан сьзню аллында келсе, быллай айгъакълаучу да айырылмайды: *Мен сахарлада кьп кьатлы юйле ишлерик ин-женерме.*

170-чи иш. Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз.

1) Биз малчылабыз планларын жыл сайын артыгъы бла тол-тургъан. 2) Сенича биз иги окъуйбуз. 3) Аминат бла Халиймат ариу кьылыкълыладыла аны бла бирге иги окъуйдула. 4) Зухура-дан сора анда адам кьалмагъанды. 5) Мен аллай адам боллукъ-ма хар ишин да тынгылы этген кесин хар кимге ариу кьргюзтген. 6) Жашларыбыз кьартларыбызча мында бек иги ишлейдиле. 7) Ол уучуду бир заманда да огъу жазмагъан. 8) Дырынга чыкь-гъанлача сиз да элге тамбла энериксиз. 9) Мен аллай адамланы сюеме не болса да ётюрюк айтмагъан. 10) Ала кьойланы кюте-диле аны бла бирге биченчилеге болушадыла.

171-чи иш. Бу айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

Сизнича, Асланлары да туугъан эллерин бек суюдиле. Аны теңгери быйыл, бу къууанчлы жыл, мында, ким да суюген Чегемде, талай жангы мекам ишлегендиле. Ала, Аслан кесини нёгерлери бла ишлеген юле, элни бетин тюрлендиргендиле. Бизге, чегемлилеге, ол къууанчлы ишди.

Элде культура юй, ариу школ, больница, чач, сакъал жюлюген мекам, уллу тюкенле бардыла. Аланы да бизни Асланны къурулушчу бригадасы ишлегенди. Аны аты райондан тышында да белгиледи, нек десенг, ол кесини ишин тынгылы этеди.

Бригадада адам кёп туююлдо, онду, болсада бригада техника бла иги жалчытылгъанды. Ол алагъа, чегемли жашлагъа, ишни хайырлылыгъын кётюрюрге болушады.

Элде алагъа бек ырадыдыла, аны себепли жашла кеслерин насыплыгъа санайдыла.

§ 56. Айтымны белгилеучю членлерини айырылыулары.

Белгилисича, айтымны баш эм сансыз членлери боладыла. Анга, аладан сора да, тюрлю-тюрлю сёзле кирирге боладыла. Аланы арасында айтымны бирси членлерин ачыкълап, белгилеп, айырттып, айтымгъа магъана жаны бла къошакълыкъ этип жюрюген сёзле бардыла. Аланы бир ненча къауумгъа юлешедиле.

1. **Айтымны белгилеучю членлери.** Айтымны бир-бир членлерини ызларындаи аланы магъаналарын чеклендирип, белгиле этип келген сёзле боладыла. Ол сёзлеге айтымны **белгилеучю членлери** дейдиле.

Белгилеучю членле кёбюсюнде орунчу, заманчы болумланы эм бир-бир айгъакълаучуланы боладыла. Сёз ючюн: *Биз анда, Чегемде, жашайбыз* деген айтымда ишни орунун эки сёз кёргюзтедиле: 1) *анда*, 2) *Чегемде*. Ала экиси да бир орунну белгилейдиле. Аланы экинчиси биринчисини магъанасын белгиле этеди. Башхача айтсакъ, бу айтымны *анда* деген болумуну *Чегемде* деген белгилеучю члени барды. Ол член айтымны башха сёзлеринден сёлешиуде интонация бла, жазгъанда уа запятой бла айырылады.

Бир-бирде айтымны аллай белгилеучю члени интонация бла айырылмай айтылады, аны себепли айтымны бирси членлеринден запятой бла да айырылмайды. Аны алайлыгъын бу эки юлгюде кёрюрге болады: 1) *Арбазда, от жагъаны аллында экеулен олтура эдиле*. 2) *Арбазда от жагъаны аллында, экеулен олтура эдиле*.

Белгилеучю сёзю заманчы болумну да болады. Интонация бла айырылып айтылса, ол сёз айтымны бирси членлеринден запятой бла айырылады (*Эрттенликде, сагъат бешде, мен заводда боллукъма*), интонация бла айырылмай айтылса уа, запятойла бла да айырылмайды. (*Эрттенликде сагъат бешде мен заводда боллукъма*).

Белгилеучю сёзлери затны формасын, ёлчегин кёргюзтген айгъакълаучуланы да боладыла. Ол сёзле айырылып айтыладыла,

аны себепли айтымны бирси членлеринден запятой бла айырыладыла: *Ала узакъ, жюзкилометрлик, жолну жаяу бардыла.*

Бу айтымда *узакъ* деген сёз айгъакълаучуду. Ол *жолну* деген болумну айгъакълайды. *Жюзкилометрлик* деген айгъакълаучу уа *узакъ* деген айгъакълаучуну магъанасын белгили этеди, аны себепли анга *белгилеучю член* дейбиз.

Къошну арбазында уллу, он челек суу сыйынган, къазан отха асылып тура эди деген айтымда уа *уллу* деген айгъакълаучуну белгилеучю членини къуллугъун *он челек суу сыйынган* деген этимсыфат айланч толтурады, аны себепли ол да айырылып айтылады.

Башда келтирилген юлгюле кёргюзтгеннге кёре, айтымда белгиленген сёз аны къайсы члени болса да, аны белгилеген сёз да аллай члени болады. Башхача айтсакъ, болумну белгилеген член болум болады, айгъакълаучуну белгилеген член а *айгъакълаучу* болады.

Белгилеучю болумла бла айгъакълаучула айтымны бирси членлеринден интонация бла айырылып айтыладыла, аны себепли аладан запятой бла айырыладыла.

172-чи иш. Айтымланы окъугъуз, алада запятойланы нек салынганларын ангылатыгъыз.

1) Аз-аз, сабанладан механизаторла кетип тебиредиле. 2) Алайда—шаудан къатында, бизден сора, он адам бичеп чала эди (К. ж.). 3) Аланы бир-бирлери, сёз ючюн, Далхат бла Музафар, яникойчула эдиле (К. ж.). 4) Харун ол ишни тынч, ёмюрден бери анга юйренип тургъанча, тамамлай эди. 5) Сиздеча, бизде да дерсле эрттенликде, сагъат сегизде, башланадыла. 6) Экиндиве, кюн бата, биз элге жетдик. 7) Отоуда стол юсюнде китап къалау бар эди. 8) Арлакъда, тамам гебенни къатында, биз юч балта къойгъанбыз. 9) Алгъын, сен гитче заманда, атанг урушха кетген эди. 10) Жашла ары, школ таба, кетгендиле. 11) Ол кезиуде мени гитче, сени тенгли, жашчыгъым болуучу эди.

173-чю иш. Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин, сёзлени уа жетмеген харфларын сала жазыгъыз.

1) Бусагъатда хар адамны миллет сезими ёс...ен кезиуде халкъланы шуёхлукъларын кючлеуге энчи эс буругъа керекди. 2) Аны бизни бек суйген адамыбызны ишлери бусагъатда иги барадыла. 3) Алайда уллу акътерекни къатында эки балта, бычхы къалгъандыла (К. ж.). 4) Ала да ары дорбун таба теб...редиле (Э. О.). 5) Бакъсан ау...зунда Быллымда хобустаны иги ёсдюредиле. 6) Мухажир заводда иги биз суйгенча ишлейди (К. ж.). 7) Берлакъда билеу ташны къатында Мажитни гитче бешжыллыкъ жашчыгъы бла бешташ ойнай эди Аси...т. 8) Ол кюн жолоучула узакъ экижюзкилометрлик жолну къоратдыла.

§ 57. Айыртыучу членли айтымлада тыйгыч белгиле.

2. **Айтымны айыртыучу членлери.** Сөлешкенде, жазганда да, жангылып, адам керекли сёзю орунуна керексиз сёзю хайырланьргъа болады. Жангылгъанын сезсе, ол *угъай, эсе да, тьююл* деген сёзлени хайырланады, сора аланы ызларындан керекли сёзю айтады, жазады. Ол сёзге айтымны **айыртыучу члени** дейбиз, нек десенг, ол адамны жангылгъанын айыртады, тюзетеди. Ол сёзю аллында *угъай, тьююл* неда *эсе да* деген сёзлени бири келеди. Ол сёзле айтымны бирси членлеринден интонация бла айырылып айтыладыла, аны себепли жазыуда аладан запятой бла айырыладыла.

Айыртыучу член болуп, айтымны баш, сансыз членлери да жюрюйдюле: 1) *Быйыл ол къышлыкъда тууарла, угъай, къойла кечинирикдиле* (айыртыучу башчысы барды). 2) *Иса муну окъугъан, эсе да, жазгъан этерикди* (айыртыучу хапарчысы барды). 3) *Бизни школубузда бусагъатда минг, угъай, эки минг окъуучу барды* (айыртыучу айгъакълаучусу барды). 4) *Быллымчыладан мен Харунну, угъай, Муратны танийма* (айыртыучу толтуруучусу барды). 5) *Поезд ара шахардан бери тамбла, тьююл, бюрсюкюн келликди* (айыртыучу болуму барды).

Бир-бирде айыртыучу сёзле жангылып айтылынган сёзю болмагъан айтымлада да тубейдиле. Юлгюге *Быллымчыладан сен жаланда биреуню танийса — Ахматны* деген айтымны алайыкъ. Мында толтуруучу *биреу* деген сёзден къуралгъанды. Аны магъанасы белгисизди. Аны ачыкъ этген, айыртып келген *Ахмат* деген сёздю. Ол да толтуруучуну кьуллугъун тамамлайды, кеси да айтымны ахырында хапарчыдан сора келеди эм андан тире бла айырылады.

Быллай айыртыучу член айтымны ортасында келирге да болады. Ол кезиуде тире аны эки жанында да салынады: *Сен быллымчыладан жангыз биреуню — Ахматны — танийса.*

Быллай айтымлада айыртыучу членлени алларында *ол да неди десенг, ол да кимди десенг, ол да къайсыды десенг* дегенча айтымла келирге боладыла. Ол айтымланы эки жанларында запятойла салынадыла, айыртыучу членни аллында уа, аны хапарчы жалгъауу болмаса, тире салынады: *Сабийле библиотекадан Къайсынны сейирлик китабын алгъандыла, ол да къайсыды десегиз, — «Таула».*

Быллай айтымлада айыртыучу членни хапарчы жалгъауу болса, аны аллында тире салынмайды: *Сабийле библиотекадан Къайсынны сейирлик китабын алгъандыла, ол да къайсыды десегиз, «Хорлауду».*

174-чю иш. Айтымланы керекли интонация бла окъугъуз, алада тыйгыч белгилени нек салынганларын ангылатыгъыз.

1) Школда мени да барды бек суйген адамым — Далхат Харунович. 2) Ол кеп ишге — къой кютюуге, юй ишлеуге — устады. 3) Биз тамбла Азизге, эсе да, Мухажирге изеуге барлыкъбыз.

4) Мухтар, угъай, Муталиф Мустафаны жашыды. 5) Мында, биз тургъан жерледе, кѣп миллетни адамлары жашайдыла. 6) Сабанчыла аллай ишлеринден — жер сюрююню — къолгъа алгъандыла. 7) Ары поезд, угъай, самолѣт барады. 8) Хусей сени, туююл, Даутну кѣрюрге сюеди. 9) Адамгъа неден да бир зат игиди — саулукъ. 10) Биз анда табарыкъ бир зат барды, ол неди десенг, — билим. 11) Бизни алаамат адетибиз барды, ол неди десенг, къарыусузгъа болушуу. 12) Бир-бирлени алаамат шартлары барды, ол да неди десенг, къоншуларына бек иги боладыла.

175-чи иш. Айтымланы алгъа керекли интонация бла окъугъуз, ызы бла тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз.

1) Аланы таматаларын Хажимусаны мен да таныйма. 2) Сен да анда жаланда биреу бла шагъырейсе Рустам бла. 3) Рустамны мында жангыз бир жерлеши барды ол да кимди десенг Мурат. 4) Мюлкде юч угъай тѣрт къой ферма барды. 5) Фатиматны эсе да Майрусну эгечи да ол заводда ишлейди. 6) Хар кимни да кесини бек суйген, бек татлы адамлары боладыла ала кимледиле десенг атасы анасы къарындашлары эгечлери. 7) Бююн угъай тамбла Къырда дырын жыйып башларыкъдыла. 8) Анда Къапланны бригадасында отуз адам ишлейди. 9) Биз да тюкенде бек керекли затла тапхан эдик, алада неледиле десегиз сенекле чѣгючле тѣшле чюйле чалгъыла. 10) Сен да анда кесинг жаратхан биреуню Мухамматны кѣрлюксе.

§ 58. Айтымны къошулуучу членлерини айырылыулары.

Айтымны бир-бир членлери анда башха сѣзлеге *ол санда*, *артыгъыракъда*, *бютюнда*, *ол угъай* деген сѣзлени болушлукълары бла кийириледиле. Ала, сѣлешгенде, интонация бла айырылып айтыладыла, аны себебли аланы эки жанларына да запятой салынады: 1) *Жашла, ол санда Хадис да, иги окъуйдула.* 2) *Жашла, артыкъда Хадис, иги окъуйдула.* 3) *Жашланы районда, бютюнда кесибизни элде, бек жаратадыла.* 4) *Жашла кеслерини жумушлары, бютюнда дерслерин, кѣллери бла тамамлайдыла.* 5) *Хар ким, ол угъай Хасан окъуна, мында кеслерине жумуш табадыла, таматаланы ыразы этедиле.*

Айтымны къошулуучу членлери анга магъана жаны бла къошумчулукъ этедиле, болсада аланы кетергенликге, айтымны магъанасы бузулмайды. Аны алайлыгъын кѣрюр ючюн, бу эки айтымны тенгleshдирип кѣрююз: 1) *Жашла, ол санда Хадис да, иги окъуйдула.* 2) *Жашла иги окъуйдула.*

176-чы иш. Айтымланы керекли интонация бла окъугъуз, жетмеген тыйгъыч белгилерин сала, жазыгъыз. Сѣзлени жетмеген харфларын салыгъыз.

1) Биз аланы Жарахматны бла Хасанны эрт..еден бери танийбыз. 2) Бизни классны окъуучулары бютюнда Зулкъарней, ата-

аналаны айтханларын этип, айырма окъуйдула. 3) Эллиле, артыгыракъда Ачемез чалгыгъа устадыла. 4) Хар классда бютюнда онунчу классда иги окъугъанла кѣпдюле. 5) Ала артыкъда Науруз малчылыкъны бек сюедиле. 6) Библиотекадан эсе да тюкенден биз кѣп китап келтиргенбиз. 7) Анда къанатлы фермада бизни элден он къыз ишлейди. 8) Эллиле ол санда сабийле да колхозгъа къолларындан келгенча болушадыла. 9) Орденле бла саугъалан...анланы арасында Маратны бригадасында ишлегенледен тышында бизден онбеш адам барды. 10) Тюнене устазыбыз аны бизге эс...ертген кезинде барыбыз да классда эдик. 11) Къартла бла бирге Муслим да Рашитча, битеу кючлерин салып, иги ишлейдиле. 12) Алайда аш юйню арбазында беш уллу бешишер пуд сыйын...ан машок сюеле эди.

177-чи иш. Айтымланы тюз окъуп, алада тыйгъыч белгилени нек салыннганларын ангылатыгъыз.

1) Ингир ала, сагъат алтыда, эл клубну арбазы адамдан толду. 2) Клубда уллу, минг чакълы адам сыйыннган, зал барды. 3) Бери, бу залгъа, сабанчыладан, малчыладан тышында, терек бахчада, тахта кѣгетчиликде ишлегенле да келгендиле. 4) Жыйылыуда коллективни бусагъатдагъы баш ишлерини бирине — къышха мал ашла хазырлаугъа — къаралады. 5) Мени бек жаратхан адамларымдан бири мында, колхозчуланы жыйылыуларында, сагъышланып олтурады, ол да кимди десегиз, — мюлкню алчы къойчусу Батокъа. 6) Ише алчылагъа, ол санда Батокъагъа да, жыйылыуда кѣп ыспас сѣз айтылды. 7) Жыйылыу кѣп, тѣрт-беш сагъат, барды. 8) Анда кѣп, он-онбеш, адам сѣлешедиле. 9) Аланы бир-бирлери, артыкъда Батокъа, туйюл, Исмайыл ише болгъан кемчиликлени юсюнден кѣбюрек айтдыла. 10) Жыйылыу кеч, сагъат он бола, бошалды.

178-чи иш. Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Ала-ны нек салгъаныгъызны ангылатыгъыз.

1) Сангача бирсилеге да терен билим керекди. 2) Биз аллай адамлагъа тюбегенбиз хар не тюрлю ишни да уста тамамлай билген. 3) Кюн батаргъа жауун жаууп башлады. 4) Сабийле ѳкелеп топ ойнаргъа унамай тохтадыла. 5) Сен бизни классны мажал окъуучусу аланы ангыларгъа керексе. 6) Ингирде ийнекле сюрюуден келгенлей Дауум Къаракъашны шорх-шорх этдирип сауду, олсагъатдан аны кенг арбазына экеулен Хутай бла Мутай кирдиле. 7) Мында бизни заводда он минг адам ишлейди. 8) Эртте аппа жаш заманда Басхан ауузунда къойла бек кѣп болгъандыла. 9) Асланны, туйюл, Мазанны къызы Москвада институтну бошай турады. 10) Сен таугъа иги чынтты къаячыча ѳрлейсе (К. ж.).

ОКЪУЛГЪАН МАТЕРИАЛНЫ КЪАЙТАРЫРГЪА БЕРИЛГЕН ИШЛЕ.

179-чу иш. Алгъа ат сѣз тутушланы, ызы бла этим сѣз тутушланы бойсунган сѣзлери баш сѣзлерине къалай байланганларын кѣргюзте, жазыгъыз.

I

Бийик юй. Андагъы китап. Терек чапырагъы. Аны билирге. Юй таба кетерге. Ары озаргъа. Муну юйю. Азиз къатыны. Аны аты. Юйде турургъа. Ингирге дери ишле. Беш къойчу. Китап жаз. Къоншуму тайы. Атха мин.

II

Анда жашаргъа. Берги юйле. Къочхар мюйюзю. Бу адамла. Ишлеген жашла. Арбазны сыйпаргъа. Юйден чыгъаргъа. Къачып къутулургъа. Муратны таныргъа. Муратны китабы. Мени къоншуларым. Тау этеги. Тау таба озаргъа. Кечге дери турургъа. Балта бла жарыргъа. Анча мал.

180-чи иш. Алгъа бойсунган кесеклери къысылып келген сѣз тутушланы, ызы бла бойсунган сѣзлери тагъылып келген сѣз тутушланы, бек ахырында уа бойсунган кесеклери бла баш кесеклери бир бирлери бла келишип келген сѣз тутушланы жазыгъыз.

I

Къууанчлы жашау. Маратны юйдегиси. Къошда ишлерге. Мажитни сыйларгъа. Къоян териси. Минг тууар. Тууарчыны ишлери. Базыкъ терекле. Узакъ жол. Школгъа болушургъа. Мени муратым. Терк окъургъа. Элден чыгъаргъа. Быйыл кетерге. Чабып бар. Окъургъа кел.

II

Андагъы иш. Къой башы. Къойну къозусу. Къозу териси. Аны юсюнден сѣлеш. Ёрге чап. Таудан энерге. Музей таба кетерге. Дерсинги билирге. Иги билирге. Азинатны къарындашы. Юй ишлерге. Юйню къатында тур. Сени къозунг. Мени насыбым. Сыртха ёрлерге. Ферма таба атланыргъа.

181-чи иш. Бу айтымладан къаллай сѣз тутушла чыгъарыргъа боллукъду? Ол сѣз тутушла къаллайладыла?

Бизни малчыларыбыз быйыл кеслерини планларын артыгъы бла толтурлукъдула. 2) Абдуллах бла Абдулманаф колхозну сабанларында кѣп хайыр тюшюредила.

182-чи иш. Бу хапарчыкъны жазыгъыз. Анда болгъан айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Келир дерге кеслеригизни аналарыгъызны юслеринден толу хапар жазып келигиз.

Мени анам.

Мени анам устазды. Ол оналты жылдан бери школда сабийчиклени окъутады. Анам мени да биринчи устазымды. Ол сабийлеге терен билим берирге кюрешеди.

Быйыл да анам школгъа биринчи келген сабийлени окъутады. Сабийлени бек суйгени ючюн, ол ала бла арымай-талмай ишлейди. Аланы бир-бирлерини иги окъумагъанларына анам юйде да кѐп жарсыйды. Ол ишге ана жюрек бек ауруйду.

Анам юйде да къадалып ишлейди. Хар заманда къыйын ишде анам болады. Биз барыбыз да анабызгъа болушургъа, анга ушаргъа кюрешебиз.

Мени анам эки къыз бла эки жашны ёсдюреди. Ол бизни ариу къылыкълы, ишни суйген сабийле болурубузну излейди. Къарыусузгъа болушургъа, уллугъа намыс берирге, иги окъургъа юйретеди. Аны себепли, биз анабызны жюректен сюебиз. Ананы юсюнден жазылгъан жырны биз кѐп кере жырлаучубуз. Ол жырда быллай керти сѐзле бардыла: «Ана деген бек татлыды билгеннге. Къыйын кюнде ананг болур биргенге». Биз ол жырны жырлагъанда, анабыз бек къууанычуду.

(«Нюр» журналдан.)

183-чю иш. Бу сѐз тутушланы, тюрю-тюрю шартлагъа кѐре къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

I

Жарыкъ кѐллю адам, чабып кел, кюндюз ишле, аныча ишле, Асланда къал, гюрбежиде ишле, тенглеринги суй, алагъа хурмет эт, аны эгечи, андан юйрен, биз адамла, жауун жауады. Ленин орамы, Къайсын атлы школ, ингирге дери окъу, ары къара, дерсинги бил, ахшы адам, сени тенгли жашла, жюз чакълы эл, тѐртге юлеш, китап жаз, къойланы кют, атынгы айт, сюрюулерин сакъла, бизни ишибиз, аланы сѐзлери, таланы рахатлыгъы, андан ала-мат, поезд келеди, таш макъа, сют баш, аякъ машина.

II

Насыплы жашау, терк бар, аны бил, юйде тур, сахарда ишле, анга болуш, мени насыбым, бизни университет, китап окъу, иги иш, окъууну суй, миллетле шуѐхлугъу, кишмир костюм, аны китабы, кесин кѐр, кесими таны, университетде окъу, муну келтир, къара къой, къой жюню, чалгъыгъа уста, сенден тамата, жукъугъа ёч, менде бар, школ таба бар, жюз адам, бу класс, аны иши, санга ушагъан, сен студентсе, аны билген, мындан алыннган, алчылагъа жораланнган, сени айтханынг, мен билген, Азиз келгенде, анча кюн, къарангы кече, студентлеге махтау.

184-чю иш. Жазыгъыз. Синтаксис жаны бла тинтигиз. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

1) Жашил кырдык кюнлюмлени жасай башлагъанды (Б. Г.). 2) Эрттенликде кюнню таякълары элни жарыкъ этдиле (К. Ж.). 3) Бир-бирде не къаты адам да женгиллик этеди (Г. Э.). 4) Къара алашаны жауурлары оюладан оюла бара эдиле (С. А.). 5) Осал малчыны жекген малы жауур болур, этген иши дауур болур (Н. с.). 6) Зурият къазандан жаулу картоф шорпаны къуюп тебиреди (Б. Х.). 7) Бир заманда Элдар бир нѳгери бла жалан башлай орамгъа чыкъды (К. Х.). 8) Юйдегиле барыбыз да сѳлеше, ушакъ эте, жассы артына дери турдукъ (Б. Х.). 9) Мындан алда Нефтекум районну тиширыу трактористлерини жыйылыуу Ставрополь крайны битеу тиширыуларына чакъырыу алгъанды (Л. б.). 10) Къызылкѳз къатын Къыяматлагъа жарашыу хапар айтды (А. Х.). 11) Жангылыкъны жолун кесиуню юсюнден юч адамны арасында ушакъ барады (Э. О.).

185-чи иш. Хапарчыкъны жазыгъыз. Анда болгъан айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылатыгъыз. Хапарчыкъда белгили иели бир баш членли айтымны табыгъыз.

Мени ыннам.

Мен къарт ыннамы юсюнден айтыргъа сюеме. Аны аты Зайнафды. Аты ариуча, кеси да бек ариуду. Дунияда андан халал адам болмаз.

Мени ыннам тѳрт жаш бла бир къыз ѳсдюргенди. Мен къызындан туугъанма. Анамдан эсе да мен ыннамы бек сюеме. Ол да: «Жангыз къызымдан эсе сени бек сюеме»,— деучюдю. Мен анга бек тансыкъ болама. Аны жылыу берген кѳзлерин кѳрлюгюм келип къалады. Ыннам, жумушакъ къоллары бла башымы сылап, кѳкюрегине къысса, менден насыплы адам болмагъан сунама дуняда.

Жай каникуллада мен ыннам бла туруучума. Ол заманда мени тюрлю-тюрлю ишлеге юйретеди, жашаудан хапар айтады. Аны айтыуна кѳре, ыннаны жашауу къыйын болса да, ол кесин насыплы адамгъа санайды. «Бек уллу насыбым сизсиз, къызымдан, жашларымдан туугъанла»,— деучюдю.

Биз да, аны туудукълары, аны жюрегин къыйнамазгъа, айтхан жумушун болжалгъа салмай этерге кюрешиучюбюз. Аны узакъ ѳмюрлю болурун сюебиз.

(«Нюр» журналдан.)

186-чы иш. Хапарны окъугъыз. Андан тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылатыгъыз. Сизни элде Хамзатча огъурлу адамла кимледиле? Аланы юслеринден хапар айтыгъыз.

Басханчы Хамзат.

Хамзатны къадары къыйын болса да, ол анга ыразы эди. Хамзат фин урушха къатышханды. Уллу Ата журт урушда уа Ленинградны къоруулагъанды. Жаралы болгъанында, аны уруш барма-

гъан жерге жиберирге дегенлеринде да, кетмегенди ол Ленинни атын жюрютген шахардан. Уруш жоллада этген жигитлиги ючюн Хамзат кѣп аскер саугъалагъа тийишли болгъанды. Ол аскерден 1948 жылда къайтханды.

Кѣчгюнчюлюкню кезиуюнде, бирси таулулача, ол да кѣп къысуулукъгъа, артыкълыкъгъа чыдагъанды. Алай Хамзат кѣлсюзлюкге бир заманда хорлатмагъанды, эртте-кеч болса да, тюзлюк тохташдырыллыгъына эм миллети жаз башы гюлге ушаш чагъарыгъына да ийнанып тургъанды.

Малкъарлылагъа туугъан жерлерине къайтыргъа эркинлик берилгендинде, Хамзат да юйюрю бла, кѣчюп, Бахсан аузуна келгенди. Ол, ууакъ булутланы башындан къарагъан акъ тѣппели тауларындан тансыгъын алалмай, хар жарыкъ тангына шукур этип, аз къарамагъанды. Сабийликден урунуугъа юйреннген адам юйге кирип туралмайды: ишге тохташады. Хамзат туугъан элини табийгъатын къоруулауну къолгъа алады. Хар ишге къолу жарашхан Хамзатны бирде хуна къалай, бирде къанга сюрмелей, бирде уа юй башын жаба тургънын да кѣрюрге боллукъ эди. Ол Губасантыда бал чибинлеге къарагъанды, Терскъолда мал да кютгенди. Атылып къалгъан мюлкню эм юйюрню да аякъ юсюне этерге керек эди.

Аны юч сабийи болгъанды: жашы Магомет эм къызлары Люля бла Лиза. Сабийлеге ата жылыуу, ийнагъы керек болгъанын да ол бек иги билгенди. Терскъолчу сабийчикле ол халал, жигит адамны бек суйгендиле. Жашчыкъла ата-аналарына айтыргъа базынмагъан сѣзлерин анга айтхандыла. Ол а аланы хар бирине да уллу эс бѣлюп тынгылагъанды, акъыл, жапсарыу сѣз тапханды. Сабийледен бири мина тапханында, юйюне, атасына-анасына угъай, Хамзатха айтыргъа ашыкъгъан эди. Ол минаны атылмазча этген эди.

Хамзат кѣп жашамагъанды, жалан 50 жыл. Жашау кѣллю, огъурлу адамны уруш жаралары замансыз жашаудан алып кетгендиле. Алай ол адамланы эслеринден кетмезлик, белгили иш этгенди. Эм алгъа алайгъа Состар таш деп болгъандыла, бусыгъатда уа Ачы суу дейдиле. Шауданны Хамзат къазгъанын а адамланы кѣбюсю билмейди. Ол оюлгъан къая ташланы кесини хакъына бульдозерни тутуп, алайны тазалатады, тюзетеди эм суучукъну быргы бла келип турурча тап этеди. Адамла жюрюген жолчукъна да ишлетеди.

Жылла оздула. Тишлени къаматхан шаудан кѣп жолоучуну суусабын къандыргъанды, бюгюн да ол, къая тюбюнден адам жюрегинча ура, шорхулдап чыгъады. Алай иесиз къалгъан ариу шауданны тѣгерегинде кир-кипчикни тазаларгъа, аны тизгинли этерге бир адам табылмагъанына жюрегинг бек къыйналады.

Кертиди, бардыла бизде иги тѣреле. Сѣз ючюн, орамны аты жазылгъан табличканы къатында ол кимге, не ючюн аталгъаныны юсюнден къысха билдириу тагъылып болады. Мени акъылыма кѣре, Хамзатны шауданыны къатында да аллай бир эсгерме салынса, аман болмаз эди. Терскъолчула, туризм эм экскурсияла жаны

бла Эльбрус совет шауданны къатында да аллай бир таш орна-
тыр деп бек ийнанадыла (К. ж.).

187-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Тыйгъыч
белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

1) Бийлеге баш ийгенден хайыр жокъду (Х. С.). 2) Аны ата-
сы Эльбаны ары жанында асыралгъанды (Т. А.). 3) Бир атлы
арбазгъа келди (К. Х.). 4) Халкъгъа урушдан ауур жюк болмай-
ды дуняда. (М. И.). 5) Бир кюн мени эрттенликде арбазда ул-
лу дауур уятды (Ж. З.). 6) Эл башында кёк гюрюлдейди...
(Кѳ. К.). 7) Тапанчала атылгъанлары сайын, таула, къаяла гю-
рюлдейдиле (Ш. С.). 8) Тюрмени төрт мюйюшюнде жасауайла
сюелип турадыла (А. Х.). 9) Биреу ашап къутулур, биреу жалап
тутулур (Н. с.). 10) Орта бойлу, сары шинли, назик тиширыу
парталаны аралары 'бла ары-бери атлайды (К. ж.). 11) Мен, Со-
вет Аскерни офицери, тамата лейтенант Василенко, гелляны сау-
лагъа аманат этеме (Т. А.).

188-чи иш. Бир бирлери бла келишип, айтымны къайсы членлери жюрюй-
дюле?

189-чу иш. Алгъа бойсунган кесеги баш кесегине кысылып келген, ызы бла
тагъылып келген сёз тутушланы, бек артда уа кесеклери бир бирлери бла кели-
шип келген сёз тутушланы жазыгъыз.

Адамны насыбы, юч китап, мен келгенде, аны кызы, бичен
чалыу, билим ал, къочхар мюйюзю, ары кет, мында къал, юйде
тур, анга ышан, дерсинги эт, юй ишле, бийик бойлу, дум кызыл
жыйрыкъ, башы темир болгъан юй, бизни орта школубуз, Азизни
санга бергени, школда окъургъа, аны кичи жашы; беш бутакълы
сенек, кесингден кичиге болуш, аны депутатха айырдыла, жашха
дерс этдир, аны кёре туруучума, Асланны кызыны жашыны юйю,
аны санга тюбетиу, устаздан китап ал, ингирге дери ишле, аны
жаны кетди, къартха болушлукъ этерге, Ленин орамы, кюнню
таякълары, жаныма тийди, кёзю къарады, къулакъ салдыкъ, эс
бурургъа.

190-чы иш. Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, син-
таксис жаны бла тинтигиз.

1) Ирландияны правительствосу Ольстерде болгъан къанлы
ишлени къаты терслегенди (Л. б.). 2) Тёгерекни жауун жауун
жангыртханды (К. Х.). 3) Мухажир Алийни бетине тюрслеп къа-
рады (К. Х.). 4) Ханс басхан жолланы жангырта, бизни туугъан
жерге къайтарды тюзлюк (О. К.). 5) Пристопланы бийлени да
ауруулары бирди (Б. И.). 6) Февральны онючюнде областны проф-
союз активини жыйылыуу болду (Л. б.). 7) Жазгъы сабан ишле-
ге хазырлануу областны хар бир районунда къурамлы барады
8) Площадда «Интернациональны» макъамы эшитиледи (Л. б.).
9) Иш хакъгъа сексенден аслам минг сом ахча берилгенди (К. ж.).

10) — Аны (Хамзатны) жанында гелляны да ортагъа салып Муса бла сен олтурлукъ эдигиз. Апланы онг жанында уа — Мухтар (Т. А.). 11) Чууакъ эрттенни газалыгъы бише башлагъан кегетлени ийислери бизни бир жарыкъ этгендиле (Б. Х.). 12) Алаша юйчюклени арбазларыны къабакъ эшиклерини артларындан маскеле къыстау юрюп башладыла (Г. Б.). 13) Душман огъу жыкыгъан эди аны тер басхан атдан. 14) Кюн бата уллу базманны къатына жюк арбасы болгъан трактор келип тохтады (Л. б.).

191-чи иш. Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, айланч членлерин $\underbrace{\hspace{10em}}$ деген белги бла, къош членлерин а $\underbrace{\hspace{10em}}$ деген белги бла белгилегиз

1) Мотоцикл сууну сол жанында жарны башында уллу тёртгюл акъ юйню арбазында тохтады (Н. К.). 2) Ёзенни арасы бла суу шууулдан бара эди (С. А.). 3) Талай вагонну теберип келген паравозну быргысындан къалын тылпыу бурулуп чыгъады (Л. б.). 4) Биченчиле тёртюсю да ташыуулдан бошадыла (Г. Б.). 5) Бирсини имбашында аркъасына кенделен тагъылгъан автоматны къалагъы кёрюне эди (Г. Э.). 6) Мен андан ары не боллугъун сакъламай уллу орам таба чапдым тийрени сабийлери да мени ызымдан болдула (Г. Б.). 7) Окъуу тереклени устаз кадрланы азлыгъындан сабийлеге да тынч туйюл эди олсагъатда билим алыргъа (Л. б.). 8) Бираздан Солтан-Хамит атасыны бойнундан айырылды ючаякъ жантакъ шинтикни алды аны аллында олтурду (Ш. С.). 9) Жаз башы сабан ишлеге ахшы хазырланып тюбер ючюн эл мюлк техникагъа ремонт этиу ишле да къуралыулу барадыла (К. ж.). 10) Детдомда Бекболат тюбеген абадан адамла анга кеси ахлуларындан эсе да сакъ къарайдыла (Г. Б.).

192-чи иш. Текстини окъугъуз. Анда тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз. 191-чи ишни къалай тамамлагъан эсегиз да, муну да алай тамамлагъыз.

Дунияда ненча тил болгъаны.

Адамны жашауу сейирлик затды. Аны алай этген адам кесиди. Аны къолу жетген жер тюрлене барады, аллай тюрлениуле кезню къууандырадыла. Кезю къууанса, адамны келю кетюрюледи. Биреуню келю кетюрюу а кимге да къууанч келтиреди. Алай бла, хар ишлеген адам, бирлени къууандыра, кеси да анга къууана жашайды.

Аллай жашауу этгенлени хайырындан, жер юсюнде жангы жолла, кепюрле, элле, сахарла ишленедиле, тирлик ёсдюредиле. Алай адамны башха затладан айыргъан дагъыда кеп зат барды. Сёз ючюн, кеслерини билимлерин бир бирге береди. Ол иште уа устазны къуллугъу бютюнда уллуду. Билимден багъалы зат дуняда жокъду. Аны сезиу, анга къууана билиу окъуучуланы келлерин кетюреди. Французлу алиMLE айтханнга кере, битеу адам улу 5651 тилде селешеди. Ол тиллени жаланда беш жюзюсю иги

тинтиледи, окъулады. Къалгъанларыны юсюнден алай айталлыкъ туююлсе. Тиллени ючден экисинде жазыу жокъду. Тиллени бек кеп тюрлюлери болгъан жерлеге битеу дунияда Гималайла, Африка эм Жангы Гвинея саналадыла. Бизни халкъыбыз азды, болсада аны тили иги окъулады, тинтиледи, жылдан жылгъа айный барады. Ол да бек уллу къууанчларыбыздан бириди.

193-чю иш. Бу сёзлени жетмеген харфларын сала жазыгъыз.

Кешен..., ..ерекет, ..ыраф, ..уппукъ, т...рел, ...аймёз, ...утхуз, ...оншу, ...ымарлан, ...улоч, ...стауат, ...спас, ...схарла, та...ка, эрт...е, чынт...ы, хурт...ак, дуп...ур, типис...и, сып...ырыл, ги...че, те...из, то...уз, ёзе...и, жа...ыл, эн...шге, кенг...е тур, то...лукъ, оту...ла.

194-чю иш. Айтымланы жазыгъыз, тыйгъыч белгилерин салыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Айтымланы бир туудукъ членлерин бла айланч членлерин кёрюзтюгюз.

1) Антон бла Малжей эл ичи бла угъай аны къыйыры бла жашырын барадыла (Г. Б.). 2) Биз башда атларын сагъынган ийнек саууучула тууарчыла ары жангыдан келген жаш адамлагъа болушадыла (К. ж.). 3) Кимни жаш заманында къыз къачыргъанын кимни да ууда айыу бла жагъалашханын аны боюнун буугъанын айтады ол (К. Х.). 4) Терк окъуна Ибрахим ич кийимледен сора да жангы шалбар эски ышымла гюрбю къаптал алаша къыйырлы тери бёрк да кийди (Г. Б.). 5) Ары сиз бери биз барайыкъ къартлагъа болушайыкъ. 6) Арлакъда да берлакъда да кенгеше тургъанла кёрюнедиле (Г. Б.). 7) Мени асмакъ жипден тегюлюп тургъан чачымы бир тюгю сайын бир даучу сюелир сизге алагъа да (Т. А.). 8) Шаха бла ол колхозда жангылыкъланы бирсиледен алгъа билгенлерине ёхтемлендиле (Т. З.). 9) Бир-бир организацинала алчы башламчылыкъланы жакълау заман излеген даражгъа кетюрюлгенди (Л. б.). 10) Хауаны жетишмей башлагъаны себепли терезени ахыргъа дери ачдым (Э. Г.).

195-чи иш. Алгъа бир туудукъ членли айтымланы, ызы бла бирси юлгюлен жазыгъыз. Аланы барысын да синтаксис жаны бла тинтигиз, бир туудукъ членлени къаллайла болгъанларын айтыгъыз; айланч членлени белгилегиз.

1) Областны сабан тюзлеринде комбайнала жаткала жюк ташыгъан машинала мирзеуню зырафсыз жыяр ючюн кюрешедиле (Л. б.). 2) Бизни жангылыч оноубуз да мында кесини ызын кыйгъанды (Ш. М.). 3) Жалчыда жалда чалгъыда айлангучу таулу уланла кеслерине сенек басха чалгъы оракъ жарашдырадыла (Ш. С.). 4) Шаха асыры къартдан бла азгъандан бёрк агъачдан хазна уллу туююлдю (Т. З.). 5) Къызыу кюрешни отун ёчюрюу энди тынч туююлдю (Г. Б.). 6) Иш этип чыкъмагъан адам ол дорбунну юсюне бир заманда да келлик туююлдю (Т. А.). 7) Сафар Жарахматович уллу сагъышда болгъанын кёрдюк (Т. А.). 8) Аны

аллындан Чоллай чыккыды (Г. Б.). 9) Солтан айып тапмагъан жангыз Аминатды (Х. О.).

196-чы иш. Башда берилген айтымланы биринчи ючюсюню членлерини тилни къайсы кесеклеринден, аланы къаллай формаларындан къуралгъанларын къргозтюгюз.

197-чи иш. Алгъа бир туудукъ членли айтымланы, ызы бла къалгъанланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз; айтымланы членлерини къуралы жаны бла къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

I

1) Жаз башы жабалакъ кълону сыртны ташны акъ жабыугъа бѐлегенди (Ш. М.). 2) Юйдегиге борчуму ангыласам да мындан ары кеси кесими алдап туралмайма дединг (Б. Х.). 3) Тѐгерекде арып жатхан малланы ауур солуулары эштиледн (Ш.). 4) Бираздан сахнагъа суйдюмлю ариу къызчыкъ чыгъады (К. ж.). 5) Жашла оюн кюнде ханны арбазына баргъандыла (Т. С.). 6) Зауурбек жылкыны кюнлюм бетге жайып къара тѐбени башына чыккыды (Г. Б.). 7) Бусагъатлада крайда нартюхню балтуз чюгюндюрню тахта кѐгетлени кѐпжыллыкъ кырдыкланы сабанларын сугъарыу ишле къыстау барадыла (К. ж.). 8) Къагъытха къл салгъан адам белгили туюлюдю (Х. О.). 9) Совхозну дирекциясы партком ишчи комитет цехни коллективин грамота бла сау-гъалагъандыла (Л. б.).

II

1) Пулемѐт аскерчилени кълларын аякъларын да берч этген эди (Э. О.). 2) Саулукъ ийнеклеге кюн сайын онбешишер килограмм силос эм онушар килограмм бал туз чюгюндюр бериледи (Г. М.). 3) Эшик юсюнде сюелген къарамыйыкъ узун арыкъ киши къызчыкыны атасы болгъанын сормай таныдым (Б.). 4) 1941 жылны июнь айыны ал кюнлеринде кюнбатыш табагъа тебирейсиз (К. ж.). 5) Жыйырма бла тогъузунчу кюнню ингиринде жолоучула Хийсар ханны арбазына жетдиле кълнакъ болдула (Т. С.). 6) Кюзгю кибики бал таракъла жигер колхозчу да барды (Г. Б.). 7) Мен жангылыч сѐзге ийнанып байлагъа тынгылагъан эдим (Э. О.). 8) Халиматны сары жау сюртюлген исси хычинлерини ариу ийнелери арбазда да тѐздюрмейдиле (Г. Б.). 9) Ариу сюртюлюп кирсиз арбазлары бла кълшунбаш юйле сюеледиле (Х. О.).

198-чи иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, айланчларын белгилегиз, членлерини тюплерин кереклисича ызлагъыз, айырылгъан членлени къллайла болгъанарын скобкаланы ичлеринде къргозтюгюз.

1) Ким биледи аны университетде табаргъа боллукъса. 2) Тюшде сагъат бирде биз жолгъа чыгъаргъа керекбиз. 3) Ибрахим бла бир алаша къартчыкъ суугъа кетген тауукъла кибики жибип жыйырылып жунчугъанларын арыгъанларын сездиредиле

(Т. А.). 4) Қўйла ырахат талада отлайдыла. 5) Аны гитче беш-жыллыкъ жашчыгы окъуй биледи. 6) Орамны ётюп баргъанла Абушну кычырыгынын эшитип арбазгъа къайтдыла (Ш.). 7) Бу-сагъатда цехде эки бригада биринчи эм тёртюнчю бригадала коммунист урунуу коллективи деген атха иедиле. 8) Адик анасы бла бирге Огъары Басхандап Тёбен Чегемге кёчюп келгенде анга жаландан он жыл бола эди (К. ж.). 9) Анасы жашыны ун-дургъуну къатына шош келди да аны уятыргъа кёзю кыймай да-гыда тынгылагъанлай сюелип бираз турду (Къ. К.). 10) Ызы-быздан бир ат арба жетди. Арбачы бизни танышыбыз Матвей Си-дорович элде совхозда ишлей эди (С. А.). 11) Жаз башы эди ду-ния къозгъалгъан заман. 12) Жаш жукъусурап ары-бери кымыл-дагъан кибик этди (Къ. К.).

199-чу иш. Айтымланы тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз. Алада айы-рылгъан членлени къайсыла болгъанларын, нек айырылгъанларын айтыгъыз.

1) Анасы Халимат анга къркыгъанлай жашай эди (Къ. К.). 2) Эки кюлу бла адамланы ары-бери тюрте стражник юйге кир-ди (Г. Б.). 3) Жашай баргъаныкъда биз да кёрдюк тюшюбюзде кёрмегенибизни тюнубюзде (Л. б.). 4) Ала келирге кюбуп жол-гъа хазыр болургъа керексе (Къ. К.). 5) Тау тарларына туманла келдиле аскер атакагъа чыгып баргъанча (Б. И.). 6) Кюллары да артына байланып желнегей Мырзабек тёрпеси бла къарай тынч атлай келеди (Г. Б.). 8) Мурат мени эрттегили кюншум бек жа-рашыулу адамды. 9) Устаз классха кирир кирмез окъуучула шум болдула. 10) Къызла артыкъ да Роза бла Халимат айырма окъуй-дула. 12) Ибрахим чабыр кийип бетин-кюлуи жуууп челекни кюлуна алып арбазгъа чыкъды (Г. Б.).

200-чю иш. Алгъа бир туудукъ членли, ызы бла айырылгъан членли айтымла-ны тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз. Айтымланы алда келген бешисин син-таксис жаны бла тинтигиз.

1) Бирле жума намазгъа абидез ала турадыла бирле уа ёре-тинлей кюл булгъай баш ойната кызыу сёлешедиле (Г. Б.). 2) Булугъаны арасында боранбилгич элияча къарагъанлай къа-тып турады («Жюрек жырлайды»). 3) Артмагъымы ары салып къайтайым да деп жатма тюбене киргенлей Николай столда къагъыт кесекчикни эследи да кюлуна алды (З. Ж.). 4) Сенича мен да иги окъургъа терен билим алыргъа сюеме. 5) Бизни кур-субузну онбеш студенти ол санда Светлана да алаамат окъуйдула. 6) Ол аллай жашды кюруда иги ишлеп иги окъуп тургъан. 7) Балдан энди кеси арбазында къатынла бла сёлешгенча эркин сёлешеди (Ш.). 8) Хамбий кюлу квалтырай артмагъына эки-юч кере узалды (Т. Ж.). 9) Кюн бата колхоз ийнекле ферма таба те-биредиле. 10) Мариям энишге ийилип жашыны жангы дырын ийис этген чачындан уппа этди жаягып жаягына салды (Къ. К.). 11) Анга асыры кюуангандан къарт киши жиямсырагъан окъуна этди. 12) Бир жолда тёрбентин келген тенгим бла мен бир

жаш адамны жылы келген тиширууну кьойнуна алып больницагъа жууукълашып баргъанын кёрдюк (Л. б.). 13) Биз филология факультетни студентлери иште окъууда да юлгюлюбюз. 14) Жер комис сюрдю жерлени ёнчелеп бошагъанлай бир-бир эки-эки андан мындан адамла келип тебиредиле (Г. Б.).

201-чи иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Тыйгъыч белгилени нек салгъаныгъызны ангылатыгъыз.

1) Анга къарап тургъанча тюз ол кезинде чачыла темир кесекле Айтекни башына тийдиле (С. А.). 2) Кюн орта бола биз сыртлыгъдан бир ариу жашил тюзге къарадыкъ (Ч. М.). 3) Таулан артына къарагъанда ханны аскери бир бирден узакъ тизилип аны къуууп келе эди (Х.). 4) Барды бизде инженер къарап-къарагъынчы юйле ишлеп жерни бетин тюрлендирип баргъан. 5) Кёз туурадан ташайып кетгинчи Фердау атлыланы ызларындан къарап турду (К. Х.). 6) Бригадада эм мажал атны жерледиле жашла туягъында гитче кыяучугъу болгъаны себепли аскерге къорамай квалгъан къаратор хораны (Л. С.). 7) Къарашауай эрлай ары атланыр къайгъыгъа кирди жол кёллю болду (Х.). 8) Урушну биринчи кюнлеринде бизни аскерчелеге артыкъда чечилеге адам айтып эштмеген кыйын болумлада сермеширге тюшгенди (К. ж.). 9) Ол Чалны тишируларыны кёбюсюча, танг бла бирге кьобуучуду (Къ. К.). 10) Тиймегенге тиймейбиз Биз мамырлыкъ аскери Уруш этип киргенни Уруп кыстарбыз кери. (Г. Б.). 11) Кюн бартаргъа къарангы болуп башлайды тауда (Л. б.). 12) Жауун жауар-жаумаз атлы атын кыстау уруп тебиреди (Т. З.).

202-чи иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, къуралуу жаны бла кваллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Ол амалгъа кёре ачыкъ кюлдеде кьойланы жайлыкълада кютедиле, осал кюлдеде уа орунлада аш берип тутадыла (К. ж.). 2) Аны ючюн кёбюсюне полиэтилен плёнканы хайырландырыргъа боллукъду (Л. б.). 3) Къобан совхозну бир бёлюмюнде ветфельдшер болуп ишлеген Ахматны кьонакъныча сыйлайдыла намысын кёредиле (Л. б.). 4) Анда адамланы Пленумну бегими бла шагъырей этгендиле (Л. б.). 5) Арбазыма кьоннган чорбат чыпчыгъы, Санга къарап турама юйден чыгып (М. К.). 6) Аны алай аугъанына уллу аперимлик ишни тындыргъанча къууанадыла (Т. С.). 7) Жангы властны сабийлени окъутуп адам этип бизге берлиги жокъду (Б. Х.). 8) — Къайрыса? — Школгъа. 9) Айны кьол аязынг бла жапмазса (Н. с.). 10) — Чап, ийнеклени бери тый! 11) Кетдик! Кеч болабыз. 12) Эки шахарны арасында поезд жюрюрюкдю дейдиле. 13) Жыйылыуда малчылыкъны юсюнден да айтхандыла. 14) — Юйге барамысыз? — Хы. 16) Алтынны алма да актылны ал (Н. с.).

203-чю иш. Бош айтымланы къуралууларына кёре тюрлюлерин къайтарыгъыз, сора бу юлгюлени жазыгъыз, аланы кваллай айтымла болгъанларын, хартыларыны неледен къуралгъанларын, нелляй формалада келгенлерин белгилегиз.

I

1) Қъартха мында къарангы кӅрюнеди. 2) 1942 жыл. Сууукъ-лукъ. Қъыйын жолла. Солдатла тохтаусуз алгъа барадыла. 3) Қъартны бурнун сюрт да оноугъа тут (*Н. с.*). 4) Школда сабийлени каникулгъа чыгъаргъандыла. 5) — Сау болугъуз. Сизни сабийлеригиз да баргъан жерлеринден сау къайтсынла. 6) — Кетейим.—Къалай кетерсе? Алыкъа эрттеди. Бир кесек тур, бирге кетербиз. 7) Партбюроуу заседаниясында ол бригаданы юсюнден да кӅп айтылгъанды. 8) Жаш адамгъа ишден къачаргъа жарамайды. 9) Мында игиди. 10) Ол жомгъа аммиак суу къошуп силосха салсала, кӅп малны багъаргъа боллукъду (*Л. б.*). 11) Мени ары барлыгъым жокъду.

II

1) Исси кюн. Бийик кӅк. Чыпчыкъла жарыкъ жырлайдыла. 2) Эки харбузну бир ууучха сыйындыралмазса (*Н. с.*). 3) Аны юсюнден шахардан бизге къууанчлы хапар билдиргендиле. 4) — Қъартларыгъыз бир заманда да къыйынлыкъ кӅрмесинле! 5) — Къайрыса? — Юйгеме. Сен а? 6) Колхозда аны юсюнден да сагъыш этгендиле. 7) Анда санга бек иги боллукъду. 8) Анга кӅре тюзелмеген ичгичилени зор бла бакъдырыргъа эмда ишлетирге боллукъду (*Л. б.*). 9) Ингир кезиу болгъанды (*Б. А.*). 10) Маллагъа жӅтел тийгенди. 11) Қъапланны жашчыгъына беш жыл болгъанды. 12) КӅз байланды.

204-чю иш. Айтымланы быллай къауумлагъа юлешип жазыгъыз: 1) иесиз айтымла; 2) иели айтымла; а) белгили иели айтымла, б) белгисиз иели айтымла, в) ортакъ иели айтымла; 3) аталгъан айтымла; 4) членленмеген айтымла. Айтымлада иелени не бла берилгенлерин, хапарчылары неден къуралгъанларын айтыгъыз.

I

1) Қъошчу къойну арбазы. Қъазанны боркъулдата тургъан от Ӆрге алып жанады. 2) Уллу сӅлешме да, уллу къап (*Н. с.*). 3) Алай болса, къайда да бек къууанадыла. 4) Ой, не медет, ары бир барыр эди! 5) Териден тон этедиле. 6) — Жашла, къартлагъа болушайыкъ, айыпды. 7) Бусагъатда ары вертолӅт бла учулады. 8) Манга иги окъургъа керекди. 9) Былайдан алайгъа дери отуз метрди. 10) Ингирден жауунсурап башлагъанды. 11) Мени санга аны юсюнден иги хапар айтырыгъым келеди. 12) — Қъошхамыса? 13) — Хау. 14) — Кетди да жаш? — Хы. 15) Майна бийик юле. Аланы кенг арбазлары. Анда той болады. 16) Суу бла ойнасанг, батарса, от бла ойнасанг, жанарса (*Н. с.*). 17) КӅп сабийли аналагъа бизде уллу ыспас этедиле. 18) — Иги окъугъуз, билим алыгъыз. 19) Элден шахаргъа былайтын барылады. 20) Қъызлагъа алай Ӆтерге айыпды. 21) Мындан къошха дери узакъды. 22) Муратны ары барлыгъы жокъду. 23) Сабийге кӅз

тийгенди. 24) Сенден кьоркьуп, аны жаны кетди. 25) Санга иги окьургъа кьыйын туююлдо.

II

1) Тауда жарып башлагъанды. 2) Жай. Иссилик. Сабанланы сугъарыу барады. 3) Аины кьол аязынг бла жапмазса (Н. с.). 4) Анда малланы быйыл жазгъа иги чыгъарлыкьдыла. 5) — Кьор болайым, туугъан жерим санга. 6) Юйге мындан жаяулай барылады. 7) Жашла мында аспирантурагъа кирирге да боллукьдула. 8) Эшикде кюн жылтырайды. 9) Ол отоулада кимге да бек эркинди. 10) Ахматны аллай ишле бла кюрешириги жокьду. 11) Биз элге жетерге кез байланды. 12) — Хау, тейри. 13) Аны келтир. 14) — Охо. 15) — Бу сеникиди да? 16) — Хы. 17) Кенг будай сабанла. Мотор тауушла. Жарыкь ауазла. 18) Кюлме жашха — келир башха (Н. с.). 19) Кертисин айтханда, анда лётчиклеге да алгъынча бакьмай эдиле (К. ж.). 20) Сени этген ишлеринги юсюнден не айтыргъа да билмейме. 21) Школда Азизге да урушулгъанды. 22) Бизге жолгъа чыгъаргъа алыкьа эрттеди. 23) Асланны кырларыгъы келе болур. 24) Рашитни мындан кетерге кезю кьыймайды. 25) Санга кьошда тынчды. 26) Сен окьуудан кьайтханлы, юч жыл болады. 27) Аланла! Не да этигиз, планны толтурмай кьоймайыкь!

205-чи иш. Бош айтымланы кьуллукьларына кёре тюрлюлерин кьайтарыгъыз, сора быланы кьаллай айтымла болгъанларын айтыгъыз.

1) Танг атды. 2) Тахир китапны окьуп бошагъанмыды? 3) Аха! Кёрдюнгмю?! Айтхан эдим да! 4) Тракторчу болургъа ким сюеди? 5) Кьадалып окьугъуз, терен билим алыгъыз. 6) Манга бир кесек болушсанг а. 7) Майрус шахаргъа кетген болур? 8) Китапланы берн келтирчи. 9) Мен да кьойчу боллукьма. 10) Фатимат бригадирмиди?

206-чы иш. Членленмеген айтымланы айырып жазыгъыз. Аланы неледен кьуралгъанларын айтыгъыз.

1) — Бюгюн баш кюнмюдю? — Хау. 2) — Базаргъа Кьаплан да барлыкь болур? — Хоу бир да. 3) — Дерсинги этгенмисе? — Этмей а. 4) Асланны жашымыса? — Хы. 5) — Мусаны кёргенмисе? — Угъай. 6) — Ол иги жашды. — Алайды. 7) — Жашасын бизни Малкьбар! — Жашасын! 8) — Поезд эки сагъатха кеч кьалып келликди. — О-о!

207-чи иш. Кем айтымланы кьауумлагъа юлешип жазыгъыз.

1) Башха ишлеге да устады. 2) Жашла перронда сюеле эдиле. Аланы бирлери поездни келгенин эслеп: — Келеди, — деди. Нёгерлерн хапчюклерин алыргъа ашыгъып тебиредиле. 3) Амал билген — амал бла, амал билмеген — аман бла (Н. с.). 4) Китапны

библиотекагъа къайтаргъанма, андан алырса. 5) Къайры бара-са? — Школгъа. 6) Сабийлеге не берликсе? — Китапла. 7) Къартны къулагъына бир таууш урунду: — Клубха! Клубха! 8) — Жашла! Ахшы жолгъа! 9) Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада (Н. с.). 10) Сен чаганы, мен чалгъыны алайыкъ. 11) Ол келсе, сен театргъа, мен дерсге кетербиз. 12) Эталмаз ишинги башлама, башласанг а — ташлама (Н. с.).

КЪОШ АЙТЫМЛА.

§ 59. Къош айтымны ангылатыу.

Белгилисича, эки баш членли айтымны башчысы бла хапарчысы бир бирлери бла келишип жюрюйдюле. Башхача айтсакъ, айтымны башчысыны къуллугъунда келген сёз къайсы бетни, санны кёргюзтсе да, аны хапарчысына ол бетни, санны белгилеген хапарчы жалгъау къошулады. Юлгюле: 1) *Мен къошдан келе + ме.* 2) *Биз къошдан келе + биз.* 3) *Сен къошдан келе + се.* 4) *Ол къошдан келе + ди.* 5) *Ала къошдан келе + диле.*

Бу айтымланы хапарчылары этимден къуралгъандыла. Тилни бирси кесеклеринден къуралсала да, алагъа хапарчы жалгъаула къошуладыла. Айтымны башчысы къайсы бетни эм санны кёргюзтсе да, бу жалгъаула ол бетни бла санны кёргюзтедиле. Юлгюле: 1) *Мен къойчу + ма.* 2) *Сен къойчу + са.* 3) *Биз басханчыла + биз.* 4) *Сен гирхожанчы + са.* 5) *Сиз насыплы + сыз* д. а. к.

Кертиди, бир-бирде айтымны хапарчысыны хапарчы жалгъауу болмайды. Алай а бу кезиуледе болады:

1. Айтымны хапарчысы этимни буйрукъчу турушуну жангызлыкъ сан формасындан къуралса: *Муну ал. Ары бар. Терк кел.*

2. Хапарчылары атдан, сыфатдан, санаудан, алмашдан къуралгъан эки бош айтым, къаршылау интонация бла айтылып, къош айтым къурап келселе: 1) *Мен — жылкычы, сен — къойчу.* 2) *Биз — ючеулен, сиз — бешеулен.* 3) *Сен — берген, мен — алгъан. Терс кимди?*

Башха кезиуледе айтымны хапарчысыны хапарчы жалгъауу болады. Аллай жалгъау айтымда хапарчылыкъны кёргюзтген мадарды. Башда келтирилген ат айтымлада хапарчылары аллай жалгъаулары жокъдула, болса алада хапарчылыкъ хапарлау интонацияны кючу бла бериледи.

Этимсыфат, этимча, инфинитив эм башха айланчланы баш сёзлерини (этимсыфатларыны, этимчаларыны, инфинитивлерини) хапарлаучу жалгъаулары жокъдула. Башхача айтсакъ, аланы баш сёзлери хапарчыла болмайдыла. Ала айланчлагъа кирген сёзлени бири бла да келишмейдиле. Бу затха таянып, айланчланы айтымгъа санамайдыла. Аны себепли илмуда быллай айланчлары болгъан айтымланы бош айтымгъа санаргъа керекди деген оюм барды. Ол оюмгъа кёре, бу юлгюле бош айтымладыла: 1) *Жауун жаугъунчу, кызла дырын жыйып бошадыла.* 2) *Жауун жаугъан-*

да, кызыла кыошда эдиле. 3) *Жауун жауа туруп, кызыла кыошда эдиле.* 4) *Жауун жаууп башлаганлы, кызыла кыошдадыла.* 5) *Кыошдан келе, ала сизге тубеген эдиле.* 6) *Мен кйрген сенсе д. б.*

Айланч да, айтымча, бир ишни, ол ишни ким этгенин, кыайда этгенин, нек этгенин дагыда башха аллай затланы кйргюзтюрге болады. Башхача айтсакъ, айланч магъана жаны бла айтымгъа тенг болады. Алай форма жаны бла ол айтымдан башхады. Аны эсге алып, айланчны айтымгъа угъай, аны членине санайбыз.

Бир неда андан да аслам айланчы болгъан айтымгъа кенгерген айтым дейбиз. Эки неда андан да аслам бош айтымдан кыуралгъан айтымгъа уа кыош айтым дейбиз: 1) *Кюн тийгенди, жер жылынганды.* 2) *Биз окъуучулабыз, сиз а ишчилесиз.*

Кыош айтымгъа кирген бош айтымланы бла кеслери алларына жюрюген бош айтымланы араларында башхалыкъ барды. Кеслери алларына жюрюген бош айтымла энчи интонация бла айтыладыла, кыуллукъларына кйре, хапарлаучула, буйрукъчула, соруучула, кйртютюучюле боладыла. Алай бла, тилде аланы хар бири эркин хайырланылады. Кыош айтымны кесеклерини аллай эркинликлери болмайды. Ала, кыаллай болса да, бир интонация бла айтылып, аны болушлугъу бла бирикдирилип келедиле. Башда айтылгъаныча, кеслерини да баш членлери асламысында бир бирлери бла бетде, санда келишип жюрюйдюле: 1) *Махти инженерди, аны себепли колхоз аны фермагъа жибергенди.* 2) *Сиз кыайры эсегиз да, биз да арыбыз.*

208-чи иш. «Айтымны айланч членлери» деген теманы тынгылы кыайтарыгъыз да, бу айтымлада айланчланы табыгъыз, аланы кыайсы членлени кыуллукъларында келгенлерин кйргюзтюгюз.

1) Аланы юслеринде, инчиклерине жете, костюмлары бардыла. 2) Жол бла шыкалагъа керек кыурулуш материалла ташыладыла (Л. б.). 3) Ол тынгылау алагъа юслерин кыая басханча кйрюндю (Ш. М.). 4) Хамзатны жарсытхан аны кичи жашы Мухтар эди (Т. А.). 5) Черкескеде юйлеге жылыу берген котельняла тыйгъат газ бла ишлейдиле (Л. б.). 6) Ахчагъа жут атасын, анасын да сатар (Н. с.). 7) Жангы кйгерген чегет битеу хауаны жазгъы ийсиден толтурганды (Б. Х.). 8) Акырын баргъан арымаз (Н. с.). 9) Кыош терекни кыуруп сынган бутакъларында кийик тюкню жанклары кыалып турадыла (Г. Б.). 10) Чибини кйп бал этер, адамы кйп мал этер (Н. с.). 11) Темуркыаны жаратылгъанлы правленгне келгенден суймези жокъ эди (А. З.). 12) Антон, жукъусун кючден аяздыра, абын-сюрюн эте, ундуругъуна кетди (З. Ж.). 13) Туко ауур сюекли, тегерекбет, базыкъ адам эди (К. ж.). 14) Мен кыошдан келгенде, сен юйде эдинг. 15) Биз кыошдан келгенли, сен юйдесе. 16) Биз кыошдан келгинчи, сен юйде тур. 17) Мен кыошдан келгенлей, сен юйден тышына чыкыгъан эдинг.

209-чу иш. Айтымланы жетмеген тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Аланы айланч членлерин   белги бла белгилегиз, неледен кьуралгъанларын айтыгъыз.

1) Китабы кѣп бери келмейди. 2) Узун коридорлу юйде кѣлю жарыкъла сабийлерине кьууана жашай эдиле. 3) Кьолу уллу асыу аягы уллу жарсыу. 4) Кюн тиерге ала сыртдан аугъан эдиле. 5) Къайгысы жокъну кѣлю жарыкъ болады. 6) Бичен чалыу ишле бизни колхозда да тамамланып бошагъандыла. 7) Манга бюгече кьонакъ кьуугъун кереги да жокъду (Г. Б.). 8) Аны ариу ауазы бюгюнлюкде да эсимде турады (К. ж.). 9) Сен билгенни мен да билеме. 10) Анга тенгле алай кѣп туйюлдюле. 11) Маллагъа кьарар адамла анда да бардыла. 12) Кьошдан келликле манга тюбесинле. 13) Аллай умутлары барла правлен аллына жыйылдыла. 14) Кюн элге тиерге сюрюу сыртдан аугъан эди. 15) Жайгы желчик къакъгъаны сайын чапыракъла аз-аз шыбырдайдыла (Х. Б.). 16) Машинадан тюшгенден сора ол аны асфальт орамларында нѣгерлери бла иги кесек айланды (Б. Х.).

210-чу иш. Айланчлы айтымланы бу кьауумлагъа юлешип жазыгъыз: а) Баш болушда келип, ишни иесин кѣргюзтген сѣзю болгъан айланчлы айтымла; 2) баш болушда келип, ишни иесин кѣргюзтген сѣзю болмагъан айланчлы айтымла. Аланы эки кьауумун да синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Таудан келе, уучу бизге тюбеди. 2) Санга болушургъа, биз бюгюн хазырбыз. 3) Мен билгенни сиз да билесиз. 4) Аланы кѣргеннге Марат да тюбегенди. 5) Мында окьугъанланы китаплары библиотекадан алыннгандыла. 6) Биз биченни, жауун жетгинчи, гебенле этген эдик. 7) Сизге ышанып, мен отун жармай кетген эдим ары. 8) Кюн тиерге, сюрюу элден чыкъды. 9) Аны кѣргенлей, жашчыкъ кьууанып башлады. 10) Поездха кеч болгъаным себепли, мен бюгече кьонакъ юйде кьалгъанма. 11) Къарангы болгъунчу, малланы ыстауатха жыйыгъыз. 12) Сууукъ болгъаныбызда биз отну тѣгерегине жыйыла эдик. 13) Солдатла, жерге бауурланып, душманны танкларын марайдыла.

211-чи иш. Этимсыфат, этимча, инфинитив айланчлада кѣргюзтюлген ишни иесин кьайсы сѣзле, жалгъаула кѣргюзтедиле? Бу соруугъа жууап берир ючюн, муну аллындагы иште келтирилген айтымлагъа кьарагъыз. Аланы халарчылары белгилеген ишлени уа не затла белгилейдиле?

212-чи иш. Алгъа бош айтымланы, ызы бла кьош айтымланы жазыгъыз. Аланы бир бирден кьалай айыргъаныгъызны ангылатыгъыз.

1) Биз школдан келгенде, Асланбек кьой кьыркъа тура эди. 2) Мени кьоншум ол ишни кюн батхынчы бошаргъа керек эди. 3) Асланбекни отуз, бизни кьыркъ кьоюбуз бар эди. 4) Мен школгъа барып башлагъынчы, Асланбек колхозда кьойчу эди. 5) Мен арбазны сыйпайым, сен урчукъ ийире тур. 6) Бешибиз кирпич ташыйбыз, кьалгъанла башха жумушланы тамамлайдыла. 7) Махмут бюгюн шахаргъа кеталмай кьалгъанды, нек десенг, ма-

шинасы бузулган этгенди. 8) Кюн тийгенлей, жер жылынып башлады.

§ 60. Къош айтымланы тюрлюлери эм аланы кесеклерини байланылары.

Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир бирлери бла тенг жарашып неда бир бирге бойсунуп келирге боладыла. Бир берге тенг жарашхан кесекледен къуралган къош айтымгъа **тенг жарашхан къош айтым** дейдиле. Аллаи айтымны кесеклерин бирге байлауда бу мадарла хайырланыладыла:

1) **Тенг жарашдырыучу интонация:** 1) *Къонгуроу зынгырдады, жолоучула вагонлагъа ашыгъышлы кирдиле, поезд жеринден теби башлады.* 2) *Отчётла бошалдыла, кеп тюрлю соруула сорулдула, сёлешиуле узакъгъа созулдула (К. Х.).*

2) **Тенг жарашдырыучу байлаула:** 1) *Адамла, чабып, аны ёрге къобардыла, акъ халатлы доктор да жетди (К. Х.).* 2) *Эфенди, абызырап, къым-тым этгенди, алай, ол абери айтхынчы, Хожа узайып кетгенди (Х.).*

3) Тенг жарашхан къош айтымны 1-чи кесегинде атдан къуралган членини орунуна аны экинчи кесегинде **ол, бу** деген кёргюзтюучю алмашла тюрлю-тюрлю болуш формалада келедиле. Ала, бош айтымланы бир бирге жалгъап, къош айтым къуаргъа болушадыла: 1) *Нальчик курорт шахарды, аны ким да бек жаратады.* 2) *Аслан къартды, анга жашлары иги къарайдыла.*

4) Тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин бир бирге жалгъауда **иелик жалгъаула** да хайырланыладыла: 1) *Атасы арбазгъа кирди, сабийи аны аллына чапды.* 2) *Мусаны болушлукъчулары кепдоле, къоншулары да анга иги болушадыла.*

5) Тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин бир бирге жалгъауда аланы экисине да бирча къараган сёзлени да магъаналары уллуду: 1) *Тюнене мен къошда, сен мында болганбыз.* 2) *Школда мен сабийлени жыргъа, тепсеуге, сен а орус тилге юйретесе.*

Бир бирге бойсунган бош айтымладан къуралган къош айтымгъа **бойсунган къош айтым** дейбиз.

Аллаи айтымгъа кирген бош айтымланы бири экинчисини бир членин неда ол айтымны саулай ачыкълайды. Сёз ючюн, *Ким иги окъуса да, махтауну ол алыр* деген къош айтымны экинчи кесегини башчысы алмашдан къуралгъанды. Аны себепли ол башчыны магъанасы белгисизди. Башхача айтсакъ, *махтауну ол алыр* деген юлгюде **ол** деп кимге айтылгъаны белгилитююлдо. Бу къош айтымда аны *Ким иги окъуса да* деген айтым белгилитюедди, аны себепли ол бойсунган айтымгъа, *Махтауну ол алыр* деген а бойсундурган айтымгъа саналады. Къош

айтымны бойсундургъан кесегине баш айтым, бойсунган кесегине уа бойсунган айтым дейбиз.

Бойсунган къош айтымда бир-бир бойсунган айтымла баш айтымланы жетмеген членлерини къуллукъларын толтурадыла. Сёз ючюн, *Ким иги окъуса да, махтауну алады* деген бойсунган къош айтымны баш кесеги *Махтауну алады* деген айтымды. Бу баш айтымны башчысы жокъду. Аны башчысыны къуллугъун бу къош айтымны биринчи кесеги (*Ким иги окъуса да*) толтурады, аны себепли ол бойсунган айтымгъа саналады.

Бойсунган къош айтымны кесеклери бир бирге бу мадарланы болушлукълары бла байланадыла:

1) **Бойсундуруучу интонацияны болушлугъу бла:** *Къонгуроу зынгырдады — дерс башланды.*

Бу къош айтымны биринчи кесеги аны экинчи кесегинде кёрюнген ишни заманын кёргюзтеди, аны себепли ол бойсунган айтымды. Бу къош айтымны *дерс башланды* деген кесеги уа баш айтымды.

Бу къош айтым тенг жарашдырыучу интонация бла айтылса эди, тенг жарашхан къош айтым боллукъ эди. Ол кезиуде аны кенгертирге да онг боллукъ эди: *Къонгуроу зынгырдады, устаз классха кирди, окъуучула аны бла саламлашдыла, дерс башланды;*

2) **Бойсундуруучу байламланы болушлукълары бла:** 1) *Мажир къартды, аны себепли ишге жюрюмейди.* 2) *Кюн бузулур деп, сабанчыла тирликни ашыгъып жыядыла.*

3) **Байлам сёзлени болушлукълары бла.** Байлам сёзле деп, *ким, не, къайры, къалай, къаллай, ненча* деген алмаш сёзлеге айтабыз. Бу соруучу сёзле, соруу магъаналарын тас этип, бойсунган къош айтымны биринчи кесегинде келедиле. Аллай сёзлю къош айтымны экинчи кесегинде, байлам сёзлеге магъана жаны бла нёгерлик этип, *ол, ары, алай, аллай, анча* деген кёргюзтюучю алмаш сёзле келедиле. Байлам сёзле бла бирге, ала къош айтымны кесеклерин бир бирге жалгъаргъа себеп боладыла. Быллай бойсунган къош айтымны кесеклерин байлауда, андан тышында, *-се, -са, -са да, -се да, эсе да* деген кесекчикле да уллу магъананы тутадыла: 1) *Ким огъурлу эсе да, халкъ аны сюеди.* 2) *Сизге ненча китап керек эсе да, бизге да анча китап керекди.* 3) *Сиз къайры барсагъыз да, окъуучула ары барлыкъдыла.*

Была бойсунган къош айтымладыла. Алары биринчи кесеклери бойсунган айтымладыла, нек десенг, экинчи кесеклериндеги кёргюзтюучю алмаш сёзлени магъаналарын ачыкълайдыла. Сёз ючюн, биринчи юлгюню экинчи кесегинде толтуруучу *аны* деген алмашдан къуралгъанды. Аны *деп*, неге айтылгъанын бу къош айтымны *Ким огъурлу эсе да* деген кесеги белгили этеди. Аны себепли бу айтымгъа бойсунган айтым дейбиз. Бу бойсунган айтым *Халкъ аны сюеди* деген баш айтымны толтуруучусун ачыкълайды, аны себепли анга бойсунган толтуруучу айтым дейбиз.

Экинчиге къарайыкъ. Аны экинчи кесегинде *анча* деген айгъакъ-

лаучу барды. Ол айгъакълаучуну магъанасын ачыкълагъаны себепли, *Сизге ненча китап керек эсе да* деген айтым бойсуннган айгъакълаучу айтымды.

Ючюнчю бойсуннган къош айтымны экинчи кесегинде уа *ары* деген орунчу болум барды. Аны магъанасын *Сиз къайры барсагъыз да* деген айтым ачыкълайды, аны себепли ол бойсуннган орунчу болум айтымды.

Бу юлгюле кѣргюзтгенлеринча, байлам сѣзлю бойсуннган къош айтымны биринчи кесеги бойсуннган, экинчи кесеги уа баш айтым болады. Аллай къош айтымны экинчи кесегини кѣргюзтюучю сѣзден къуралгъан члени айтылмай къалыргъа да болады. Ол кезиуде аны къуллугъун къош айтымны бойсуннган кесеги толтурады. Аны алайлыгъын кѣрюр ючюн, бу юлгюлени тенгледиригиз: 1) *Сиз къайры жиберсегиз да, биз ары барлыкъбыз.*— *Сиз къайры жиберсегиз да, биз барлыкъбыз.* 2) *Сиз нени берсегиз да, биз аны аллыкъбыз.*— *Сиз нени берсегиз да, биз аллыкъбыз.*

213-чю иш. Текстни окъугъуз. Анда харфлары жетмеген сѣзлени къалай жаздыргъа керекли болгъанларын айтыгъыз. Жетмеген тыйгъыч белгилерин сала, алгъа айланч членли бош айтымланы, ызы бла тенг жарашхан къош айтымланы, сора бойсуннган къош айтымланы табып жазыгъыз.

Чегем ауузунда.

Бу суу ау...зунда мен кѣп кере болгъанма. Бери ненча кере келген эсем да Чегем черекни шорхулдагъан тауушу къулагъыма къуруда жангы макъамы бла эшитилип тургъанды ъмюрледен бери шош сюелген къысыр къаяла узакъда булутланы башларында кѣрюннген тау тѣпеле былайны ътгеннге сабырлыкъ чыдамлыкъ къалай эсе да кесинг да иги ангыламагъан бир деменгили кюч бередиле. Бюгюн да жай чиллени исси кюнюнде Чегем чучхурлада не азчыкъ сюелген да къалай зауукъду къалай хычыуунду! Тийрени къуд...рети нарт таурухлада айтылгъан тамашалыкъ табийгъат. Ала бери келгенлени эслеринде къаладыла. Чегем ауузуна жыл сайын деменгили къыралыбыздан къаллай бир кѣп адам келеди! Бир-бирле бери солургъа келедиле, бир-бирле уа ариулукъну суратлада китаплада кѣргюзтюрге ашыгъадыла. М. Ю. Лермонтовну «Бизни заманны жигити» деген повестине кѣре кинофильм да Чегем ауузунда алыннганды. Бу кюнледе уа мында «Аскер къолунда ушкогу бар адамды» деген юч сериялы жангы суратлау фильми алыу башланнганды.

Мен Довженко атлы киностудияны режиссѣру Николай Засев сценарийни автору Элдар Кулиев бла кинону юсюнден ушакъ ътгенме.

— Къабарты-Малкъарда угъай битеу Север Кавказда окъуна мен кино биринчи кере алама — дейди режиссѣр Николай Викторович.— Киноискусствода ишлеген талай жылымы ичинде сизни жерлеригизден ариу жер кѣрмегенме десем терс айтырыкъ туююлма. Жерлеригизни ариулугъу бла бирге мында жашагъан адамла-

ны ариуルクъларын да белгилемей къоялмайма. Баям Кавказ къонакъбайлыкъ деп да андан айта болурла. Кинону алыр жер излей республиканы кѣп жерлеринде болгъанбыз. Къайры барсакъ да таудула бизге мангылай жарыкълыкъ бла тубегендиле къонакъларны чексиз сьюгенлерин таза жюреклеринден билдиргендиле. Ич сѣзюмю айтсам бу жерлени ариулугъу биз тубеген адамланы жюрек халаллыкълары манга кинону режиссѣруна бютюн да уллу борч саладыла. Аламат ариу жеригизге бу жерни бютюн да ариу этген адамларыгъызгъа кѣре фильм салалсакъ биз да кесибизни муратыбызгъа толу жетгеннге санарыкъбыз.

Бу фильмни алыу бизден уллу жууаплылыкъларны излейди. Аны себепли муну баш ро...лярында ойнарлыкъ артистлени хар жаны бла да бек къаты къарап айырабыз. Бусагъатда фильм аламат неда былай боллукъду деп айтыргъа къыйынды. Сизни аламат ариу жерлеригиз чексиз халал жюрекли адамларыгъыз жюрегибизге терен синг...ендиле. Аны себепли биз къарыусуз магъанасыз фильм алыргъа эркин туюлбюз (К. ж.).

214-чю иш. Алгъа тенг жарашхан къош айтымланы, ызы бла бойсуннган къош айтымланы, бек артда айланч членли кенгерген бош айтымланы жазыгъыз. Къош айтымланы кесеклерини бир бирлери бла нелени болушлукълары бла байланнганларын айтыгъыз.

1) Мен, аны излеп, ненча кере жаздыргъанма, къалайлагъа сордургъанма, бир деп, бир ышан, бир ыз табылмады (С. А.). 2) Жылдан жылгъа ишчи, элли корреспондентлени саны, аланы чемерликлери, билимлери ёсюп барады (Л. б.). 3) Бир тѣгерекни кюн жарыта эди, бир, къара булутла жетип, жауунсурап башлай эди. 4) Ахмат, бетин жерге тиреп, ауазын эшитдирмей, шош жияй эди, жер а, аны жаралы болгъан бетине кюч бере, салкъын солуй эди (Э. О.). 5) Мекамла осалдыла, аш азды (Л. б.). 6) Тюз акъыллы ахдула Бузукълукъ этмейдиле, Келген келечиле да Уялып кетмейдиле (К. Х.). 7) Демократия къозгъалыу не къадар терен эсе, асламланы политика онгларыны даражасы ол къадар бийикге кѣтюрюледди (Л. б.). 8) Нѣгерлери, Хасаннга окъ тийип, аны таш жанына аугъанын кѣрдюле. (Ш.). 9) Антына тюз — эрни иши, антын бузгъан — бетсиз киши (Н. с.). 10) Элни жери дыккъыды, алай малчыгъы уа барды (Г. Б.). 11) Андан-мындан тауукъла басындыла, ит да чабады, къоймайды, жалап-жалап кѣредди тазны къыйырын (О. С.). 12) Быйыл Карачаевск шахарда суткада 4—5 минг кубометр суу берген жангы быргъыла салынныкъдыла, канализациягъа тазалаучу станция ишленирикди (Л. б.). 13) Кюн тийсе, ол терк окъуна кебер. 14) Кюн башын къыздыра, ол алайда олтура эди. 15) Биз андан келгенде, Мухадин ишде эди.

215-чи иш. Алгъа айланч членли бош айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Къош айтымланы къаллайла болгъанларын, аланы кесеклерини къаллай мадарда бла байланнганларын айтыгъыз.

I

1) Ол бери сени кёре келгенди. 2) Кюн узуну чалгыы тартып арыгъандан сора, чууакъ кечеде ариу ийисли биченни арасында солугъан нечик хычыуунду! (К. Х.). 3) Кесинден таматаны ким суйсе да, аны эл суймей кьоймайды. 4) Элде Мустафаны бек жаратадыла: ол ариу кылыкълы адамды. 5) Колхозда кьайры бар деселе да, биз ары барабыз, ара мюлкню айнытыргъа кюре шебиз. 6) Сабий юйюрге не кёрсе да, аны этеди. 7) Таулула ёмюрге да суймегендиле артыкълыкъны, ала мурдарны кьолундан суусап ичмей, бетине кьарамай тургъандыла (К. Н.). 8) Мараучу кюнню кюн узуну таулада уугъа айланды, болсада атаргъа жукъ табылмады. 9) Кюн бир тиеди, бир булутла артына ташады, адамла сууукъсураидыла. 10) Гыржын бишеди отубузда, Жашау кюч шуёхлукъда болгъанын Биз кьатлагъанбыз антыбызда (М. М.). 11) Арлакъда— уллу дуркьу, аны ичинде— басылмай тургъан, былтырдан кьалып кетген будай антаула (К.).

II

1) Сен алгъан китап кьаллай эсе да, манга бергенлери да аллай китапды. 2) Больницаны хант юйюнде ушхуурну хазырланганына ауругъанла сёз тапмайдыла (Л. б.). 3) Бёркю ариуну бети ариу. (Н. с.). 4) Не кьадар кёп биле баргъаны сайын, адамдан ары бютюнда кёп билирге итинеди (З. Ж.). 5) Кызла, даулашмайыкъ, устазыбыз кьалай айтса да, алай этербиз. 6) Тюнене сабанлада киши ишлеменди, нек десенг, анда ингирге дери уллу жауун жаууп тургъанды. 7) Ол юфгюргенлей, от жанып башлады. 8) Сен таныгъан адамла бери да келликдиле. 9) Андан кьоркьуп, Мухаммат мында кьалгъанды. 10) Ол китапны окьур ючюн, мен библиотекагъа баргъан эдим. 11) Байрагъыбыз болсун бизни кьаныбыз, Бирлик болсун арабызда антыбыз, Кьурумасын гумулада ашыбыз, Кьурман болсун бу байракъгъа жаныбыз (Ш. С.). 12) Олсагъат киеу нёгерле кьаугъа болдула эм фаэтон окь учанлай ётдю (З. Ж.). 13) Топну атайым да, тут. 14) Аны аты осал кёрюнемейди, жамычысы, башлыгы бар, артакълары бир затладан толу (К. Х.). 15) Кьагъытда харфла ары-бери секире башладыла, юй да тегерек айлана тебиреди (Б. Х.). 16) Не ол анда болады, не мен мында болама, алай не сен, не Аслан кёрюнемейсиз.

216-чы иш. Бешишер байлам сёзлю бойсунган кьош айтым кьурап жазыгъыз. Аланы бойсунган кесеклерини кьаллайла болгъанларын айтыгъыз.

217-чи иш. Окьугъуз. Тенг жарашхан кьош айтымланы жазыгъыз. Аланы кесеклерин байлагъан мадарланы (байламланы, кьош айтымланы кесеклерини барысына да бирча кьарагъан членлени, жалгъаулары, кийдирилген сёзлени эм болушлукъчу этимлени) тюплерин ызлагъыз.

1) Кесингден бошагъанынг бла кьалгъанынгы билмейме, ёзге манга уа кьан жаудургъанса (Х. О.). 2) Кьат юйле кёпден кёп

бола, орамгъа асфальт къуюла башлады. (Б. Х.). 3) Малны халын бакъгъан билир, отну халын жакъгъан билир (Н. с.). 4) Ахырында телефон зынгырады да, Ариубат алыргъа арсар да бир болду, болсада тынгыламай болмады (З. Ж.). 5) Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада (Н. с.). 6) Къыйынлыкъ тийген кюн бири сатхан этеди, бири уа дагъан болады, жакълагъан этеди (Э. Х.). 7) Ой, Гасалада — ариу мёлекле, алада уа болурла балли терекле (Х.). 8) Не терекле шууулдамайдыла, не чыпчыкъ жырламайды. 9) Жол жанында тракторла гюрюлдейдиле, колхозчула сабанлада ишлейдиле (К. Х.). 10) Гяусар кетгенден сора, Юсюп къолуна жамай тургъан жүгенин алды, алай иши бармады (Ш. М.). 11) Жанындан эсе бек сюйген анасына бир палах болгъан сунуп, Къарашауайны чач тюклери ёрге турдула, этин сууукъ тер басды, абызырады, жунчуду (Т. С.). 12) Жамауатны орамлары мирзеу ийнсден толуп, берекет а арбазлада тюрю тамаша монглукъну болдуруп, бетлени жарыкъ, жүрекдени хош этип туруучу эди (Т. А.).

ТЕНГ ЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

§ 61. Байламлы тенг жарашхан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Кесеклери бир бирге тенг жарашдырыучу байламланы болушлукълары бла байланнган къош айтымлагъа *тенг жарашхан къош айтымла* дейдиле.

Ю лгюле: 1) *Тегенеге зынтхы къуябыз да, жылкъы суугъа келген кезиуде тайла, бери кирип, аны ашап чыгъадыла (Л. б.).* 2) *Бир къызлары келедиле, бир жашы келеди, алай бла къарт Азрет эрикмей жашайды.* 3) *Къатыны, арбазгъа чыгъып, алай айтханды, болсада мыртазакъ, анга къарамай, юйге кирип кетгенди (Х.).*

Къош айтымны кесеклерин бир бирге байлагъан тенг жарашдырыучу байламла юч къауумгъа юлешинедиле: 1) *жалгъаучу байламла;* 2) *айырыучу байламла;* 3) *къаршылаучу байламла.*

Кесеклерини бу байламланы къайсы къауумуну болушлугъу бла байланнганларына кёре, тенг жарашхан къош айтымла юч къауумгъа юлешинедиле. Алагъа къарайыкъ.

Жалгъаучу байламлы тенг жарашхан айтымла.

Быллай айтымланы кесеклери бир бирге *эм(эмда), да, не-не* деген байламланы болушлукълары бла байланадыла.

Эм деген байлам тенг жарашхан къош айтымны кесеклерини араларында келеди, ол кезиуде бу байламны аллында запятой салынмайды: 1) *Элде хоразла къычырадыла эм тауукъла къыстау къангкъылдайдыла.* 2) *Гюрбежиде аппа колхозгъа кёп зат ишленди эм эллилери анга аны ючюн кёп ыспас этгендиле.* 3) *Ол*

хапарны эшитгенлей, аны башы ауруп башлады эм кёзю къарангы этди.

Тенг жарашхан къош айтымны кесеклерини араларында да деген байлам келсе, ала бир бирден запятой бла айырыладыла: 1) *Поезд келди да, Аслантокъ анга минип кетди.* 2) *Кюн таякъла накъут-налмасча жылтырайдыла, чыпчыкъла да къууанчлы ийнарларын чююлдейдиле (Ш. М.).* 3) *Былыр бизни бригадабыз сабанланы хар гектарындан отуз центнер тирлик алгъанбыз, быйыл да механизаторла жерден аллай ахшы файда тюшюредиле (К. ж.).*

Тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин байлар ючюн, бизни тилде *не-не* деген байлам да хайырланылады. Ол байлам тюбеген айтымла угъайлаучула боладыла: 1) *Бери не кино келмейди, не театр келмейди.* 2) *Мында, сен кетгенли, не жел урмагъанды, не къар жаумагъанды.*

Башда келтирилген юлгюле кёргюзтгенлерича, бир бирге эм деген байламны болушлугъу бла байланган бош айтымлада берилген ишле бир кезиуню ичинде не да бир бири ызларындан этиледиле. Кесеклери *да* деген байламны болушлугъу бла байланган тенг жарашхан къош айтымда да бир кезиуню ичинде не да бир бири ызларындан тамамланган ишле кёргюзтоледиле. *Не-не* байламлы къош айтымны кесеклеринде уа бир кезиуню ичинде этилген ишле бериледиле.

218-чи иш. Алгъа тенг жарашхан къош айтымланы, ызы бла бир туудукъ членли бош айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Жалгъаучу байламланы топлерин ызлагъыз. Къош айтымланы кесеклеринде кёрюннген ишле бир кезиуню ичиндеми тамамланадыла, бир бири ызларынданмы тамамланадыла?

1) Тахталаны сугъара тургъанымлай суу тохтап къалгъанды да Харун анга къараргъа кетгенди. 2) Бююн Харун школгъа келген эди да мен аны анда таныгъанма. 3) Сен бла мен насыплы адамлабыз. 4) Сенде эм менде аллай китапла бардыла. 5) Музафар жашына арба ишленгенди эм ёгюзле сатып алгъанды. 6) Маржан дерсе «беш» алгъан эди да анасы анга къууанады. 7) Майрус отунланы къучагъына жыйды эм Фатимат балтаны алып аны ызындан аш юйге тебиреди. 8) Эшикте кюн тийгенди, жел да тохтагъанды. 9) Зуфар да ол да къойчуладыла. 10) Къарындашла бла эгечле бир бирге бек ыразы болдула. 11) Тюкенде харбызла къалмадыла, картоф да аз болду. 12) Анда не отун жокъду не сыгын табылмайды сора от не бла этсинле? (К. ж.).

219-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Аланы къайсылары бош болгъанларын айтыгъыз, тыйгъыч белгилерини нек салынганларын анылатыгъыз. Тенг жарашхан къош айтымланы кесеклеринде кёрюннген ишле не кезиуледе тамамланадыла? Биринчи юч айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Къартла бир алапат жырланы айта эдиле да, жыйылгъанла алагъа суйюп тынгылай эдиле. 2) Маруугъа къалгъан бу жангыз ийнекди да, анга бичен мажарыргъа керекди. 3) Магомед къол-бет жууады, Идрис да тургъанды. 4) Сен бла ол аны иги би-

лирге керексиз. 5) Мында картоф, быхы да сатадыла. 6) Сабачыла тирликни жыйгандыла эм жер сюрюп бошагандыла. 7) Мен андан келгенли, мюлкде мал ашла хазырланадыла, эм мал орунлагъа къаралады. 8) Быллай къойла кѐп жюн эм тѐлю береди, кеслери да акъладыла. 9) Онунчу класс сочиненияны иги жазганды, математикадан сынау ишни да жетишимли тамамлаганды. 10) Биз мюлкге кѐп файда тюшюргенбиз эм бизни атааналарыбыз аны хар ишин аягъы юсюне салгандыла. 11) Эшик билмей тургъанлай ачылды да, стражник ушкок буруну бла Муратны ичине тюртдю (*Ш. М.*). 12) Хар ким анга тюбеп, саугъала элтип эм китап ачдырып башлагандыла (*Х.*). 13) Муну не аны ал да, юйге бар. 14) Бюгюн Туйгъун, тюремеден къайытып бара, бери бурулгъан эди да, ол аны бир бек къубулгъан эди (*Г. Б.*).

§ 62. Айырычу байламлы тенг жарашхан къош айтымла.

Быллай тенг жарашхан къош айтымны кесеклери бир бирге *бир...бир, бирде...бирде, огъесе, не...не, къайда...къайда* деген байламланы болушлукълары бла байланадыла. Ол кезиуде аланы араларында запятойла салынадыла: 1) *Базардан къарт аппагъа бир хууан келтириледи, бир харбыз келтириледи.* 2) *Къайда мен барырма, къайда сен келirse, алай бла кѐрюше-кѐрюше турурбуз.* 3) *Энишгеден бирде ит юрген таууш келеди, бирде къулагъында малла ѳкюрген тауушла урунадыла.* 4) *Ары дери не Хожа ѳлюр, не аны эшеги ѳлюр.* (*Х.*).

Быллай айтымланы кесеклерин байлауда айырычу интонацияны да улуу магъанасы барды.

Бу къош айтымланы кесеклери бир бирни алышындыргъан ишлени кѐргюзтедиле.

Огъесе деген байламы болса, тенг жарашхан къош айтым сооручу болады; анда, ол байламны аллында, запятой салынады: *Абатмы келди, огъесе Ажатмы келди? Бир къарачы* (*К. ж.*).

Бу байлам бир туудукъ членли бош айтымда да тюбейди: 1) *Сен муну мангамы огъесе ангамы берликсе?* 2) *Хамит тууарчымыды огъесе къойчумуду?*

220-чы иш. Алгъа тенг жарашхан къош айтымланы, ызы бла бир туудукъ членли бош айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Биринчи эки айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Бир Хасан келеди бир къоншуларым къарайдыла аны себепли къыйналмай турама. 2) Ол школну быйылмы огъесе былтырмы бошаганды. 3) Конторгъа бир къойчула келедиле бир тууарчыла жыйыладыла бир а сабанчыладан адам жетеди алай бла председателини заманы бош болмайды (*К. ж.*). 4) Ала ары сеними огъесе меними чакъырадыла? 5) Анда не чѳгюч болур не балта табылыр. 6) Бирде къар жауады бирде жауун жауады алай бла мында кюнню халы адам жаратырча туйюлдо. 6) Не сууукъ болур не жауун жауар, аны себепли ары юсюнге киерге абери ал-

май барма. 7) Не Муса айтыр неда кесинг билдирирсе алагъа бизни хапарыбызны. 8) Бир кюнню кёзю кёрюне эди бир билмей тургъаныбызлай къар жаууп башлай эди. 9) Къойлагъа не бёрю зараны жетгенди неда ала туманда ажашхан этгендиле. 10) Алайда да не малчыла кёрюнюрле не аланы маллары эсленирле. 11) Сен аны Мажирденми огъесе Мухадинденми алгъанса? 12) Мен асыр къартмамы огъесе кёзлерим кёрмейми башлагъандыла?

§ 63. Къаршылаучу байламлы тенг жарашхан къош айтымла.

Тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин байлап, бу къаршылаучу байламла келирге боладыла: **а(уа), алай, болсада, алай болсада, ансы, амма**. Бу байламла бла бирге, быллай къош айтымланы кесеклерин байлауда къаршылаучу интонацияны да улуу магъанасы барды. Ю л г ю л е: 1) *Сен ол ингирде юйде къалгъан эдинг, мен а ишге кетген эдим.* 2) *Таякъ этден ётер, тил а сюекден ётер.* (Н. с.). 3) *Жашла бла бирге ол ишге Адилгерий да барлыкъ эди, алай къартла аны ары жиберирге унамадыла.* 4) *Анга барыбыз да бек жарсыдыкъ, амма, андан сизге къаллай хайыр тюшерик эди.* 5) *Биз аны бек сюебиз, алай болгъанлыкъгъа, сен бир да жаратмайса.*

Бу юлгюледе кёрюннгенича, къаршылаучу байламлы тенг жарашхан къош айтымланы кесеклерини араларына запятой салынады.

221-чи иш. Жетмеген тыйгъыч белгилерин сада, алгъа къаршылаучу байламлы, ызы бла жалгъаучу байламлы, бек артда айырыучу байламлы айтымланы табып жазыгъыз. Точкаланы орунларына сёзледе харфланы салыгъыз.

1) Къызла бла ары кетерге Масхут да ыразы эди алай аны жибермедиле. (К. ж.). 2) Плиталаны ор...нларына улуу темир решёткала салынырыкъдыла аланы тешиклерине уа топ...ракъ къу...ллу къаду юслерине ханс битерикди (Л. б.). 3) Мажир мында ишлейди Хусей а — заводда. (К. ж.). 4) Жашла аны барыбызгъа да билдирген эдиле алай кеч эди да ол кюн жолгъа чыгъалмай къалгъан эдик. 5) Арба чархланы жызылдагъан тауушлары тохтадыла да адам дауурла эшитилип башладыла. (Ш.). 6) Мен ишден къайытырма да ары ингирде бирге барырбыз (К. ж.). 7) Махмут стол артында олтуруп китап окъуйду эм бир затла жазады. 8) Мен не аны не сени юйюме чакъырмагъанма (Л. б.). 9) Сен бла мен школгъа бара эдик. 10) Пьесаны жетишмеген жерлери да болурла алай аны юсюнден къараучула айтырла (Л. б.). 11) Сен къартса, ансы саулугъунг аман туюлдою. 12) Бир жырлайсыз бир жилийсыз. 13) Анда не сетка жокъду не топ табылмайды. (К. ж.). 14) Адам боллукъ жети жылында баш болур, болмазлыкъгъа кыркъ жылында да жаш болур (Н. с.). 15) Не ишчиле бери келирле не сиз ары барырсыз алай бла тюберсиз келиширсиз ишни андан ары бардырсыз (К. ж.). 16) Не Мустафа не мен аны танымайбыз. 17) Мында картоф да нартюх да иги битедиле (К. ж.).

222-чи иш. Айтымланы керекли интонация бла окъугъуз. Алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын, кесеклерини къаллай байламла бла байланганларын айтыгъыз. Сёздеде точкаланы орунларына керекли харфланы салыгъыз. Биринчи эки айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Боз туманла энишге эн...ендиле, эм жа...унсурап башлагъанды (Т. З.). 2) Агъач ичинде салкътыныракъ эди, алай чибинле маллагъа тынчлыкъ бермей эдиле (Ш.). 3) Бизни хатабыз жокъду, болсада ата-аналарыбыз, къоркъуп, жарсыгъанлай турадыла. (Ш.). 4) Колхозда бирле мал къотедиле, бирле уа жер сюредиле, тирлик ёсдюредиле (К. ж.). 5) Тауну ол жанында бир кёк кюкюрейди, бир от чагъады (Ш.). 6) Тау артындан жылтырап, кюн башлагъа тийгенди, къарлы тау да башына алтын жабыу ийгенди (Б. А.). 7) Эшикте жел уруп башлагъанды, жауун а тохтагъанды. 8) Бир сен аны келтиресе, бир Назир муну келтиредди. 9) Ала манга неле эсе да айта эдиле, алай, асыры дауурдан, жукъ эшитилмей эди (Ш.). 10) Мухадин окъууну бошагъанды, къарындашы да аскерден келгенди, башхалары да сау-саламатдыла (Ш.). 11) Мында орамла узунла болгъандыла, кенгергендиле, алай бла, эл жангыргъанды, болсада адамла бир да тюрленмегендиле (К. ж.). 12) Мен келгенде, Аслан олтуруп, эгечи уа жукълап тура эдиле (Ш.).

§ 64. Байламсыз тенг жарашхан къош айтым эм аны кесеклерини байланыулары.

Байламлы тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин бир бирге тенг жарашдыруучу интонация бла байламла байлайдыла. Байламлары болмагъан айтымны кесеклери уа жаланда интонацияны болушлугъу бла байланадыла: 1) *Жауун къыстау жауады, жер жибийди, суу излеп тургъан битимле тириледиле.* 2) *Сен устасса, мен къойчума.*

Хар айтым, тилде болгъан жорукълагъа кёре къуралып, керекли интонация бла айтылып жоруюдю. Байламладан тышында, тенг жарашхан къош айтымны кесеклерин байлар ючюн, талай тюрлю мадар хайырланылады. Алагъа къарайыкъ.

1. Тенг жарашхан къош айтымны арта келген кесегинде кёргюзтючю алмаш келирге болады. Тюрлю-тюрлю болушлада болуп, ол алмаш тенг жарашхан къош айтымны алдагъы кесегине неда аны бир членине къарайды. Аны хайырындан кёргюзтючю алмаш байламсыз къош айтымны кесеклерин бирге жалгъаргъа себеп болады. Сёз ючюн, *Лейля студентди, биз аны иги билебиз* деген юлгюде *аны* деген алмаш къош айтымны биринчи кесегине къарайды, алай бла бу бош айтымланы бир бирге байларгъа себеп болады.

Махмут заводдан ингирде келликди, сен анга туберге керексе деген къош айтымны экинчи кесегиндеги *анга* деген алмаш аны биринчи кесегини *Махмут* деген башчысына къарайды. Аны хайырындан ол алмаш эки бош айтымны бир бирге байларгъа себеп болады. Башхача айтсакъ, ол байлауну къуллугъун толтурады.

2. Алла́й к̑у́ллук̑ну к̑ош айтымны экинчи кесегинде бир с̑зге к̑ошулуп келген иеликчи жалг̑ау да толтурург̑а болады. Ол жалг̑ау к̑ош айтымны биринчи кесегини бир членине к̑арайды, алай бла к̑ош айтымны кесеклерин бир бирге жалг̑ауда уллу маг̑ананы тутады: *Фатимат арбазг̑а келди, жашчыг̑ы, к̑ууанып, аны аллына чапды.*

Бу юлгюде *жашчык̑* деген с̑зге иелик жалг̑ау к̑ошулуп келди. Ол бу к̑ош айтымны кесеклерин бир бирге жалг̑ау жаны бла белгили к̑у́ллук̑ну толтурады.

3. Тенг жарашхан к̑ош айтымда аны эки кесегине да бирча к̑араг̑ан с̑зле болург̑а боладыла. Ала да анда бош айтымланы бир бирге байларг̑а себеп боладыла: 1) *Мында мен ишлеген этеме, сен ок̑уг̑ан этесе.* 2) *Анга асыры к̑ууангандан, Ажат ёрге-ёрге секирди, Сапийна жилиг̑ан ок̑уна этди.* 3) *Манга Афу к̑аг̑ыт келтирди, Айшат карандаш берди.* 4) *Баям, Мухажир юй ишлейди, Маржан тахталаны суг̑арады.* 5) *Мажир юй ишлей, Маржан тахталаны суг̑ара турады.*

Бу юлгюде айырылып берилген с̑зле к̑ош айтымланы эки кесеклерине да бирча к̑арайдыла эм аланы бир бирге байлау жаны бла эңчи к̑у́ллук̑ толтурадыла.

Алайды да, тенг жарашхан к̑ош айтымны кесеклерин байлауда, байламладан сора, аланы барысына да бирча к̑араг̑ан затла, эсе да, (ортак̑ членле, иеликчи жалг̑аула, к̑арамчы с̑зле, болушлук̑чу этимле) хайырланыладыла.

Бир-бирде, тенг жарашхан к̑ош айтымны кесеклерин байлар ючюн, бир жолг̑а бир ненча тюрлю мадар хайырланылырг̑а да болады: Ала **санга** к̑озу бердиле да, биз а тай бердик, **анга** хар ким бек к̑ууандыла.

223-чю иш. Тенг жарашхан к̑ош айтымланы керекли интонация бла ок̑уг̑уз. Аланы жазыг̑ыз эм кесеклерин байлаг̑ан мадарланы тюрлерин ызлаг̑ыз.

1) Бизни колхозубуз уллуду, элибиз жангырг̑анды, алай бир-бир к̑ылык̑лары уа жангырмаг̑анды (Т. А.). 2) К̑айда эсе да бирде, Минги тауну этегинде, к̑екде от чаг̑ады, аны гюрюлдеую узак̑да эшитиледи (К. Х.). 3) Эрни асылы кючюнден, к̑атынны асылы ишинден билинеди (Н. с.). 4) Суху атлы атын тохтатды, Учуп барг̑ан к̑уш да к̑екде сын к̑атды (Б. И.). 5) Умар хуржунунда баг̑ыр шайларын зынгырдатады, экинчи хуржунунда ашык̑лары жыг̑ырдайдыла (Ч. М.). 6) К̑айдан чык̑г̑ан эдиле эсе да, жуург̑анланы тюрюнде биргебизге киштик балала да жатадыла (Ч. М.). 7) К̑ердюм деген — к̑еп с̑з, к̑ермедим деген — бир с̑з (Н. с.). 8) Тейри бизге к̑арыу, кюч да бергенди, сиз а бизни кеси оюнларыг̑ызг̑а юйретгенсиз (Т. С.). 9) Бал ашатыр татлы тил, От к̑апдырыр ачы тил (К. Х.). 10) Адамла Мазандан жарсыуларыны юсюнден сорург̑а кюреше эдиле, алай, асыры даурдан, бири бирин эшитирге онг жок̑ эди (З. Ж.). 11) Жап-жашил боладыла к̑ум ёзенле, ракетала к̑екге чыг̑адыла (Г. Б.).

- 12) Ол, айланып, кимге болса да не эсе да сорургъа мурат этеди, алай тили тутулгъанча ауузундан сёзюн чыгъаралмайды (К. Т.).
 13) Ала манга къозу берген эдиле, тайлары санга жетген эди.
 14) Мухтар малчылыкъда ишлейди, жашы сабанчыды. 15) Сен къарт, мен къарыусуз болгъанбыз.

224-чю иш. Тенг жарашхан къош айтымланы жазыгъыз. Аланы кесеклерини къаллай мадарланы болушлукълары бла байланганларын айтыгъыз Сёздеде тоқкаланы орунларына керекли харфланы салыгъыз.

- 1) Ким аугъан чалманны сюеди, ким терек бахчасында жетмей акъгъан кёгетлерин жыя айланады (Г. Б.). 2) Бусагъатда малланы кефлерн игиди, тургъан орунлары жылыды, ашлары дыккы туйюлду (Л. б.). 3) Той къыстау барады, къумурсхабел жашла, жасанма къызла чайкъаладыла (Х. О.). 4) Аладан бир бёлеги Гордашны тыйды, бирси къаууму да Аслангерийни арлакъгъа тартып кетди (Г. Б.). 5) Элде болгъан — эр...нингге, юде болгъан — а...зунга (Н. с.). 6) Танг...а деричи арбазда сюелдим, ол къамичи бла мен ургъан киши уа мени ор...нума отоугъа ие болду (Х.). 7) Ахшы кишиден отун къалыр, аман кишиден жарсыу къалыр (Н. с.). 8) Бир сен келирсе, бир ол келир, алай бла, хапар айта, кюньююз озар да кетер. 9) Толкъунла, гюрюлдеп, мазаллы ташланы аудуруп барадыла, тёрт жанына суу там...чыла чачыладыла (Б. Х.). 10) Аны баилыгъы хыйсапсыз эди, алай анга барындан да багъалысы жангыз жашы Мурат болгъанды (Х.). 11) Қызычыкъ жарты оюлгъан юйлеге жетгенлей, сызгъыргъан тау...ш эш...тилди, олсагъат, хуна артларындан чыгъып, сабийле Зулейхатны аллын тыйдыла (Т. З.). 12) Наполеон ол ташла бла хайырланыргъа умут этген эди, алай муратына жеталмай къалгъан эди (Л. б.).

225-чи иш. Бу статьячыкъны окъугъуз. Анга таянып, сочинение жазыгъыз. Анда кесеклерн тюрю-тюрю мадарла бла байланган тенг жарашхан къош айтымла хайырланыгъыз.

Ана тилим — бешик тилим.

Бир жол, мындан бир бёлек жыл алгъа, бизни багъалы Қъайсыныбыз бла Қъабарты орамны энишге бара эдим. Аллыбызда аямай орусча сёлешген беш-алты жашны ызларындан жетдик. Қъайсын жашла бла жарыкъ саламлашды. Ахырында, ана тиллеринде сёлешмей, орусча жаркъмалагъанларын жаратмай: «Ол-лох-оллох, таланган, орус тилни не залим билесиз»,— деди. Бу кезиуде жашла не айтыргъа билмей, бизден уялып, орамдан думп болдула. Къулий улу алайда бир кесек сагъыш этип, мени имбашыма да къагъып: — Қъарындашым, сен къайда жашасанг да, къайсы миллетни ортасында турсанг да, кесинги ана тилинги бир заманда да унутма. Ана тилибиз болмаса, биз миллет боллукъ туйюлбюз,— деди.

Халкъыбызны акъылман жашыны, ёхтемлигини — Қъайсынын

айтханларын бир заманда да унутмайма. Ала мени сагъыш этдиргенлей, ана тилибизге, литературабызгъа сүймеклигимиз кючлегенлей турадыла.

Айхай да, биз аз миллетбиз, тилибизни да аллай бир улуу магъанасы жокъду дерикле болурла. Аллайла бар эселе. бек терс айтадыла. Тилибиз байды, кючлюду дерге да къоркъмайма. Нек дегенде, бизни къыралда, андан тышында да малкъар тилге ушагъан тилле кёпдюле. Биз ол миллетлени тиллерин иги ангылайбыз, ала бла кыйналмай сёлешибиз. Аны халкъыбыз, бегирек да жаш адамларыбыз, билирге, ангыларгъа керекдиле.

Ана тилибизни, басмабызны юслеринден сагъыш эте, бир затны энчи белгилерге сюеме. Былайда айтырыгъым газетибизни юсюнденди. Мен «Коммунизмге жол» газетни 1958 жылдан бери алама. Бек алгъа газет окъууну андан башлайма. Алай бир къауум юйюрле аны сансыз этерге кюрешедиле. Ол мени кёлуме бек тиеди. Мында жашагъан 300 чакълы юйюрден «Коммунизмге жол» газетни жаланда 112 юйюр алгъаны уа кимни да жарсытырча туюлюмюду? «Кеси газетибизни нек алмайсыз?» — деп сорсала уа, ала: «Биз ана тилибизде окъуй билмейбиз», — дейдиле. Орта Азияда, Къзахстанда жашагъан 13—14 жылда уа биз ана тилибизде газет, журнал, китап окъургъа къалай термилиучю эдик. Кесини ана тилинде газет окъугъан адамлагъа сукъланыучубузну тамата тёлю бир заманда унутмайды (К. ж.).

§ 65. Байламсыз тенг жарашхан къош айтымда тыйгъыч белгиле.

1. Байламсыз тенг жарашхан къош айтымланы кесеклери бирден запятой бла айырыладыла: 1) *Ай жарыкъ кечеледе талай жомакъ айтылады, тауушлукъ жырла жырланадыла (Ш. М.).* 2) *Энтда да таулу ожакъладан эртгенликде тютюн чыгъар, кёк балдыргъанлы чатлада таулу квойчу жарыкъ жырлар (Къ. К.).*

2. Байламсыз тенг жарашхан къош айтымны артдагъы кесегин алдагъы кесегини магъанасын ачыкълап келсе, алдагъы кесегини ызындан эки точка салынады: 1) *Колхозда кюз ишле тамамланып бошагъандыла: тирлик джыйылгъанды, мал ашла хазырлангандыла, мекаямлагъа ремонт этилгенди.* 2) *Тиширыуну юйде тюртмюртю кёпдю: ол сабий-сюбюйге къарайды, аш-суу этеди, быстыр жууады.* 3) *Ыннаны иши кёпдю: ол туудукъларына къарайды, эрттен-ингир ийнек сауады, юйде кзуруда тюрт-мюрт этгенлей турады.*

3. Байламсыз тенг жарашхан къош айтымны кесеклери иги жайылгъан айтымла болсала, андан тышында, бир бирлери бла магъана жаны бла артыкъ къаты байламлы болмасала, аланы араларында точка бла запятой салынады: *Ол заманда бизни совхозну жаланда юч машинасы, эки трактору, бир комбайнасы болуучу эди, ат, ёгю арбалары кёп эдиле; Мухажир да, темирчи болуп, анда ишлеучю эди (К. ж.).*

4. Байламсыз тенг жарашхан къош айтымны кесеклеринде кёргюзтюлген ишле бир бирге бек къаршы болсала неда бир бири

ызларындан терк этилселе, аланы араларына тире салыныргъа болады: 1) *Биреу кзатын келтирир — биреу атын ёлтюрюр (Н. с.).* 2) *Айтдым — этмединг. Терслик кимдеди? (К. ж.).*

226 чы иш. Айтымланы, керекли интонация бла окзуп, жазыгъыз, кесеклерини къаллай мадарга бла байланганларын, аланы араларында тыйгъыч белгилени нек салынганларын англатыгъыз. Биринчи экишер айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

I

1) Байны кёзю — малда, жарлыны кёзю — жалда (Н. с.). 2) Кюн сайын больницагъа келеди, бети — жарыкъ, пациентлеге айтхан сёзю — жылы (Л. б.). 3) Автобус, гур-гур эте келип, жолда тыйылды, эшиклери кенг ачылдыла, халкъ ичине жыйылды. 4) Юйню башында олтургъанла уа арбазгъа асыры ийилгенден, бери басынганланы юслерине тёнгереп тюшедиле дериксе, алай ала, бусагъатда юслерине кёкден таш тюше да, биллик туююлдюле (Б. Х.). 5) Элни башында къар жауа эди, агъачда бёрю улуй эди (Кѳ. К.). 6) Сен жерингден къозгъалма, мен а маллагъа суу ичирип келейим (Т. А.). 7) Жерни ёшюнуне кёре, мал ёсер, сууна кёре тал ёсер (Н. С.). 8) Сенми кетесе, огъесе менми кетеме? (Т. Ж.). 9) Моторла гюрюлдейдиле, самолётла бир бири ызындан кёкиню къаралдысына чыгъып кетдиле (Л. б.). 10) Айнюрню бою бирси ариу къызладан айырма туююлдю, алай кёзлери башхалагъа ушамайдыла (Т. А.). 11) Қынгыр столбалагъа тагъылгъан электрочыракъла, аяздан къалтырай, таланы мутхуз жарытадыла, движокну тунакы тауушу баракны ары жапындан бюлдюргю эте эшитиледи (Л. С.). 12) Жилин дугъуманы скоймей эди, ол а аны тешигини юсюнде бите эди (Н. с.). 13) Анда алыкъа иш кёпдю: биченни ташыргъа керекди, фермалада мекамлагъа ремонт этилмегенди. 14) Айтдым — бармадынг, кеч болду да къалды (Ш.).

II

1) Сизде мал кёпдю, бизде уа — къанатлы (Ш.). 2) Мен, арсарсыз, юйге кирип кетдим, жашчыгъ'а босагъа аллында аякъларын сыйпай къалды (Г. Э.). 3) Бизни колхозну жайлыкълары жай асыры жауунлудула, къышлыкълары уа къыш асыры сууукъдула (Ш.). 4) Эллени къайсы бирини да ариулугъу адамны кёлюн кётюрюрчады, алай болгъанлыкъгъа ичлеринде байла бла бийле, сууну башын кесген эмегенлеча, жашауну башын кеслери аулап, халкъны асламысына тюп суучугъун уртлатып турадыла (Кѳ. Д.). 5) Бойлугъа боюм жетмейди, бойсузгъа къолум жетмейди (Н. с.). 6) Да мени къарыуумча бир ауурлугъум да барды, алай мен ауурлугъуму салмай гурама (Х.). 7) Алтынны — ташдан, акылыны — башдан (Н. с.). 8) Гелля бла Жансурат аш юйчюкге кирдиле, Саматчыгъ'а арбазда жубана къалды (Т. С.). 9) Тёлюле да анга бир къауум зат къошадыла, алай бла, таурух тюрленип барады

(К. ж.). 10) Адамны ёнгелетген кыйын туююлду, ниетни артха кыйтаргъан кыйын ишди (К. Х.).

227-чи иш. Тенг жарашхан кыш айтымланы, тыйгыч белгилерин сала, жазгыз, сёздеде точкаланы орунларына керекли харфланы салыгъыз. Бек артда берилген юч айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Кимле базаргъа теб...редиле кимле уа кьонакъгъа атлан...андыла (Г. Э.). 2) Бююнлюкде бригаданы фермаларында сют са... иш тюзелгенди сау...чула биринчи кварталны планын толтургъа таукелдиле (Л. б.). 3) Суу кьу...ргъа хар сюрюуде сау...тла бардыла башха аш бла кьойлагъа патока да бериледи (Л. б.). 4) Комсомолла жайылгъан агитацияны ётюрюк болгъанын анг...лата эдиле болсада ала элге жетгинчи бир талай юйор тауукъларын кьыргъан эдиле (Э. О.). 5) Жетегей жети жулдуз Темиркъзаакъ кеси жулдуз (Н. с.). 6) Бирле жума намазгъа абидез ала турадыла бирле уа кызыу сёлешедиле (Г. Б.). 7) Юзгелесиз от болмаз ишлеген балта тот болмаз (Н. с.). 8) Бирде школ кьонг...роу урулады бирде пионер сырыйна согъулады (Г. Б.). 9) Машинасы гютю болуп кьатыныны жаны сау шофёрну уа кьабыргъасы аягъы сынып кёлуне чабып кёрюне эди (С. А.). 10) Бир сагъат жарымдан мени асарыкдыла алай а ол зат мени эсиме келмейди (Н. К.). 11) Сен ту...арлагъа къара ол а кьойлагъа. 12) Талачык саргъалды гебенле да чёгюп лыппырчыкыла болдула (Т. З.).

228-чи иш. Бу айтымланы тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз. Аланы, кесеклерини арасында магъана жаны бла тохташхан байламлыкъгъа кёре, кьаллайла болгъанларын айтыгъыз. Кьош айтымланы кесеклерин байлауда хайырланылгъан мадарланы тюплерин ызлагъыз.

1) Ожакъчыгъы — гямпик, хузум юйлери эски чирги бир зыккыл кийизлери (О. С.). 2) Бююнлюкде экономика окъууда жети мингден артыкъ адам барды ала халкъ мюлкню кёп тюрлю бёлюмюнде ишлеген адамладыла (Л. б.). 3) Тиширыуну юйде тюртмюртю кёндю сабийге къарар от тиргизир суу келтирир аш этер юй жыяр арбаз сыйпар эрини юсюне-башына къарар (К. Х.). 4) Къамгъутну юйюню эшиги жызылдап ачылды юйге жамычыгъа чулгъанып бир адам кирди (А. Х.). 5) Биз алайгъа жетерге кьонгуроу зынгырдады да сабийле школгъа кирдиле (К. ж.). 6) Сакъ жауун жауду да сыртладан жол ызчыкыла бла ырхычыкыла агъып тебиредиле. 7) Асланукъ жылкычы жашы Музафар кьойчу эдиле. 8) Нартюхюбюз тауусула турады будай да аз кьалгъанды (Къ. К.). 9) Конторгъа бир кьойчула келедиле бир тууарчыла келедиле бир а сабанчыладан адам жетеди алай бла Мазанны заманы бош болмайды. 10) Эски мюлкде да ахшы кьой орунла алада куудушла бардыла (К. ж.). 11) Жулдузла мында жарык жанадыла суула да андан эсе мында женгил агъадыла (К. Х.). 12) Жырланы макъамлары ариу сёзлери терен магъаналы болургъа керекдиле (К. ж.). 13) Анасыны артда айтхан сёзлери Тахирни кёлуне бек жетдиле кьууандырдыла аны кёзлери жарык жана башладыла жырларыгъы келди (Къ. К.).

229-чу иш. Алгъа байламсыз, ызы бла байламлы айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Тенг жарашхан къош айтымланы кесеклерин бирге жалгъауда байлауладан сора къаллай мадарла хайырланыладыла? Аланы юлгюледе кёргюзтююз. Алда берилген юч айтымны членлерини тюплерин ызлагъыз.

1) Анда жумушакъ тѣшеклери бла темир ундурукъла къабыргъада уллу кюйюз терезеде гуржаба жабыу (*М. Г.*). 2) Эл таматасыз тон жагъасыз болмаз (*Н. с.*). 3) Кюн батды олсагъатдан тѣбентин хычыуун аязчыкъ уруп башлады. 4) Тангны жарыгъы тау башына кыгъа кѣкде жулдузла жукъара башладыла. 5) Къарт сейирлик жомакъ айта эди хар ким анга суйюп тынгылай эди. 6) Тегенелеге зынтхы къуябыз да жылкъы суугъа келген кезинде тайла бери кирип зынтхы ашап чыгъадыла (*Л. б.*). 7) Бир къызлары келедиле бир жашы келеди алай бла къарт Азрет эрикмей жашайды. 8) Алай этерге не эркинлигинг барды дерге болурса анга жууап берирге манга бек къыйынды (*К. ж.*). 9) Аман къатын кѣпге жатар кюню хапар бла батар (*М. К.*). 10) Кѣп тепсегенден арыдыкъ талдыкъ Дед Мороз кетди биз жырлай къалдыкъ (*К. Х.*). 11) Ким кюлу бла онглу ким аузу бла онглу (*Н. с.*). 12) Элни ара орамларына асфальт этилгенди Уллу Ата журт урушда ългенлеге памятник салыннганды водопровод ишленнгенди орамлада омакълыкъ терекле гюлле орнатылгъандыла (*К. ж.*). 13) Мустафир заводда ишлейди Мажир а колхозда (*К. ж.*).

230-чу иш. Айтымланы, кесеклерини байланыуларына кѣре, къауумлагъа юлешип, тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Кесеклерини араларында тохташдырылгъан магъана жаны бла байламлыкъгъа кѣре, къаллайла болгъанларын скобкаланы ичлеринде кёргюзтююз.

1) Алыкъа бир тауукъ да къычырмагъанды сау эл жукълапды (*К. Къ.*). 2) Жауун кѣкде урлукъ жерде къалмаз (*Н. с.*). 3) Биринчи жыллада техникумну ишин къурау тынч туйюл эди материал база къолайсыз эди устазла жетишмей эдиле (*Л. б.*). 4) Хасан машинадан тюшдю жашчыгъы Харун аны аллыны чапды. 5) Элдеш бирде ит юрген бирде хораз къычыргъан тауушла келедиле. 6) Сагъат тапханма да аны иесин излейме (*М.*). 7) Ачыу жияугъа къууанч тепсеге юретир (*Н. с.*). 8) Жауунну аллы тамычы ахыры ырхы болур (*Н. с.*). 9) Танг атаргъа орамда адамла кѣрюнюп андан мындан тауушла эшитилип башладыла. 10) Тахир заман къыйынды адамла ауаралы болуп жашайдыла (*Къ. К.*). 11) Ол заманда сен колхозда мен а цемент заводда ишлеучю эдик. 12) Биз хапаргъа болгъан эдик да аны бошайлмай эдик къонагъыбыз а Кавказ таулары арилукулларына къараргъа болуп бизни айтханыбызны чырт эсге алмай эди (*К. ж.*).

231-чи иш. Айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Бизни завод жылдан жылгъа женгил жюрюш бла айный барады (*Л. б.*). 2) Ташкѣмюр къазгъан комбайнаны ишчилери бла Тебу улу ишни аякъ юсюне салыууну юсюнден ушакъ этеди (*Л. б.*).

3) Таулары тѣпелери кѳоргъашии бетли ауур булутлагъа бѣленидиле (Х. О.). 4) Къышны сууукълугъу анга хазна заран тюшюрмегенди (К. Ж.). 5) Аны ариу кѣк кѣзлери терен сагъышха кетдиле (К. Х.). 6) Къызыл мюйюшде саууучула малчыла телевизорга къарайдыла шахмат шапка ойнайдыла китап газет журнал окъуйдула (Л. б.). 7) Кишичикни арыкъ боюнундагъы тукъуру ёрге бла энишге жортады (Г. Э.). 8) Жырчы узакъ таулу элде къоншу республикалары шахарларында санаторийлеринде кесини ариялары ариу жырлайды (К. Ж.).

232-чи иш. Бу газет материаллары окъугъуз, алада тыйгъыч белгилени нек салынганлары айтыгъыз.

Ехтемленебиз.

Бизге уруш керек туйюлдю. Аны къыйынлыгъын сынамагъан совет юйюр жокъду. Аш, суу, кийим да табылады. Чууакъ кѣкню тюбюнде мамырлыкъ болса, уруш оту жанмаса, бизге андан сора бир зат да керек болмаз.

Кѣп болмай, дуняны жамауатыны акъылы Исландиягъа бурулган эди. Ол, ядро сауутлары болган эки уллу къыралны башчыларыны тюбешиулеринден сора, дуняда къатылыкъ кетерилип, мамырлыкъ тохташдырылыр деп сакъллагъанды. Болсада, ол тюбешиуню халкъ умут этгенча болмагъаны бизни эм да тюз ниетли адамлары чамландыргъанды.

Дуняда быллай къатылыкъ сакъланган кезиуде хар совет адам кесини жигер урунууу бла къыралыбызны къоруулары онгун кючлерге энчи юлюшюн къошаргъа керекди.

Мен къурулушда ишлегенли, иги кесек заман болады. Кесиме буюрулган ишни хар заманда да тынгылы этерге кюрешеме. Алай бла, аз болса да, кесими белгили юлюшюмю къошханыма къууанама.

Партияны ядро сауутну къурутуугъа, сауутсузланыугъа бурулган ызын жаланда совет адамла угъай, битеу дуняны тюз ниетли адамлары да къабыл кѣредиле. Совет Союз жууукъ 15 жылны ичинде, келир жюзжыллыкъ башлангынчы, Жерни ядро сауутдан эркин этерге деп, сѣзню алай салады. Ол затха къалай жетерге боллугъуну шарт жоллары кѣргюзтгенди. Бизни къырал мамырлыкны байрагын бютюнда бийикге кѣтюргенди. Мамырлыкны сакълау, адам улуну ядро урушну къоркъуундан къутхарыу барыбызны да ишибизди.

Битеу совет халкъ эм дуняда тюз ниетли адам улу бла бирге биз, къурулушчула, ядро урушну отун жандырмаз жаны бла этилген шарт мадарлагъа жүрегибизден къууанабыз. Бизни бешинчи къурулуш управленияны ишчилери, къыралны экономикасын айнытыр ючюн бютюн къаты кюреширге таукелдиле (К. Ж.).

Жаз башына хазырланыу.

Бююнлюкде республиканы жерчиликде урунганлары, юсюбюздеги жылны тирлигине ышангылы мурдор салыр ючюн, кезилю агротехника ишлени кыстау бардырадыла. Колхозлада бла совхозлада кьуралгъан, механизацияланган отрядла жазлыкь битимле ёсдюрюллюк бахчалагъа мешхут ташыйдыла, кюзлюкlege минерал семиртгичле бередице. Жерчилик жаны бла специалистле жаз башында себиллик урлукъланы сынаидыла, аланы тийишли себиу кондициягъа жетдиредиле. Аны бла бирге, колхозланы бла совхозланы ремонт мастерскойларында ишден бош болгъан техниканы жангыртыу барады.

Ол иш, республиканы кёп башха мюлклериндеча, Бахсан районну «Урунган таулу» колхозунда да толу кюч алгъанды эм бир тюрлю чырмаусуз, тап бардырылады. Шёндюге дери мында жер жарашдырыучу эм урлукь себиучю техника толусунлай жангыртылгъанды. Андан сора да, колхозну мастерскоюндан он трактор бла, тирлик жыйыучу, юч комбайн чыкьгъандыла.

Жангыртылгъан тракторла бу кюнледе окьуна тюрлю-тюрлю эл мюлк ишлеге кьатышып башлагъандыла. Аладан бирлери малчы фермалагъа мал ашла, мулхар ташыйдыла, башхалары уа бахчалагъа чыгъарадыла.

Кишпекни механизаторлары ремонт ишлени толусунлай 20-чы февральгъа бошаргъа деп оноулашхандыла эм, берген сёзлерине табылыр ючюн, эришип ишлейдиле. Бююнлюкде ол эришиуню ал сатырында мастерскоюну мастер-наладчиги Руслан, сварщиги Мухаммат эм мюлкню механизаторлары Султан бла Сарал барадыла (К. ж.).

БОЙСУННАН КЪОШ АЙТЫМ.

§ 66. Бойсуннан къош айтымны ангылатыу.

Къош айтымла, кесеклерини бир бирге грамматика эм магъана жаны бла къалай байланганларына кёре, эки уллу къауумгъа юлешинедиле: 1) **тенг жарашхан къош айтымла**, 2) **бойсуннан къош айтымла**.

Башда кёргенибизча, кесеклери тенг жарашдырыучу мадарланы болушлукълары бла байланып, бир бирге тенг жарашып келген къош айтымлагъа **тенг жарашхан къош айтымла** дейдиле.

Бир бирге бойсуннан бош айтымладан кьуралгъан къош айтымлагъа уа **бойсуннан къош айтым** дейдиле.

Быллай айтымланы билир ючюн, аланы кесеклерини бир бирге къалай бойсуннанларын ангыларгъа керекди. Юлгюге: *Ким иги ишлесе да, махтауну ол алыр* деген айтымны алайыкь. Бу эки

кесекден кѳуралгъанды: 1) *Ким иги ишлесе да*, 2) *Махтауну ол алыр*.

Быланы биринчиси кеси аллына жюрюяллыкъ туююлдоу, нек десенг, хапарчысы этимни шарт туруш формасындан кѳуралгъанды. Экинчи айтым а кеси аллына жюрюяллыкъды. Алай, кѳош айтымдан айырып айтсагъ, бу айтымны башчысыны магъанасы белгисиз боллукъду: *Махтауну ол алыр*. Мында *ол* деп кимге айтылгъаны белгисиз болады. Бу бош айтым башдагъы кѳош айтымда келсе уа, *ол* деген башчыны магъанасы ачыкъ эм белгили болады. Аны белгили этген а *Ким иги ишлесе да* деген айтымды. Башхача айтсакъ, бу айтым бирси айтымны башчысын ачыкълайды, алай бла, ол айтымгъа бойсунады. Аны себепли анга *кѳош айтымны бойсунган кесеге* дейбиз. Кѳош айтымны бирси кесегине уа, бу айтымны кесине бойсундургъаны ючюн, *баш айтым* дейбиз.

Алай бла, хар бойсунган айтым бѳек азында эки бош айтымдан кѳуралады. Аланы къайсысы бойсуна эсе да, анга бойсунган айтым дейбиз, бойсунган айтым къайсы айтымны членин неда кесин) ачыкълай эсе да, ол айтымгъа **б а ш а й т ы м** дейбиз.

Мен сенден тилеригим олду: иги окъу. Бу айтым эки кесекден кѳуралгъанды. Аланы биринчисини хапарчысы *ол* деген алмашдан кѳуралгъанды, аны себепли аны магъанасы белгисизди. *Аны иги окъу* деген айтым ачыкъ этеди. Аны себепли бу бош айтым кѳош айтымны бойсунган кесегиди, аны *Мени сенден тилеригим олду* деген кесеге уа, хапарчысы ачыкъланнганы себепли, баш айтымды.

Сиз кимни суйсегиз да, мен бери аны чакъырлыкъма деген айтымны тинтейик. Муну экинчи кесегини *аны* деген толтуруучусуну магъанасын *Сиз кимни суйсегиз да* деген айтым ачыкълайды, аны себепли ол бойсунган айтымды, *Мен бери аны чакъырлыкъма* деген а баш айтымды.

Сиз кимни жарата эсегиз да, мен бери аны жашын чакъырлыкъма деген юлгю да бойсунган кѳош айтымды. Аны экинчи кесегинде *аны* деген айгъакълаучуду. Аны магъанасын *Сиз кимни жарата эсегиз да* деген айтым ачыкълайды, аны себепли *Мен бери аны жашын чакъырлыкъма* деген баш айтымды.

Иса къайда жашай эсе да, биз анда жашайбыз деген айтымны экинчи кесегинде *анда* деген болум барды. Аны магъанасын ачыкълагъаны себепли, бу кѳош айтымны биринчи кесеге бойсунган айтымды.

Башда айтылгъан затлагъа таянып, быллай жорукъла жарашдырыгъа боллукъду.

1. Кѳош айтымны бир кесегинде алмашдан кѳуралгъан членини магъанасын белгили этип келген кесегине *бойсунган айтым* дейдиле. 2. Кѳош айтымны бир кесегини алмашдан кѳу-

ралгъан члени болса, аны магъанасын да ол айтымны бирси кесеги ачыкълап келсе, анга **баш айтым** дейбиз.

3. Бойсуннган къош айтым деп, бир бирни неда бир бирни бир членин ачыкълап келген эки неда андан да аслам бош айтымдан **къуралгъан айтымгъа** айтабыз.

Бойсуннган къош айтымланы бойсуннган кесеклери, аны баш кесегини къайсы членлерин ачыкълагъанларына кёре, тюрлю-тюрлю боладыла. Сёз ючюн, биз башда келтирген юлгюлени алайыкъ. Аланы биринчисинде **башчы**, экинчисинде **хапарчы**, ючюнчюсюнде **толтуруучу**, тёртюнчюсюнде **айгъакълаучу**, бешинчисинде уа **болум** ачыкълангандыла. Бойсуннган къош айтымны баш кесегини башчысын ачыкълагъан бойсуннган кесегине **бойсуннган башчы айтым** дейбиз. Аллай айтымны хапарчысын ачыкълагъан айтымгъа **бойсуннган хапарчы айтым** дейбиз. Бойсуннган айтымланы бирси тюрлюлерине да ат алай аталады.

Бойсуннган къош айтымны баш эм бойсуннган кесеклеринде хапарчыланы хапарчы жалгъаулары боладыла: *Мен бюгюн ары барлыкъ туюлме, нек десенг, ыннам жибермейди.*

Башхача айтсакъ, аллай къош айтымны кесеклеринде башчы бла хапарчы бир бирлери бла келишедиле.

Этимни несиз формаларыны (этимсыфатны, этимчаны, инфинитивни, этим атны) бет жалгъаулары болмайдыла, аны себепли была айтымла угъай, айланчла къурайдыла. Айланчла уа айтымда аны айланч членлерини къуллукъларын толтурадыла. Айланч членли айтымла, белгилисича, форма жаны бла къош угъай, бош айтымлагъа саналадыла. Юлгюле: 1) **Жаун жауа туруп, биз фермада эдик.** 2) **Мен бешинчи классда окъугъанда, санга беш жыл бола эди.** 3) **Ала фермадан келгенли, мен китап окъуйма.** 4) **Къолу ауруй, ол поликлиникагъа бара эди** д. б.

233-чю иш. Алгъа бойсуннган къош айтымланы, ызы бла айланч членли бош айтымланы жазыгъыз. Бойсуннган къош айтымланы бойсуннган кесеклерини топлерин ызлагъыз. Айланч бош айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Аны бери тамбла келлигине сёз жокъду. 2) Сосурукъ анга нек айланнганын айтды (Х.). 3) Мурат къайры барса да, биз да ары барырбыз. 4) Сен таныгъанланы мен да таныйма. 5) Къаллай бир таш керек эсе да, биз бери аллай бир таш келтирликбиз. 6) Сен кимни таный эсенг да, мен да аны таныйма. 7) Кюн батаргъа ийнек сюрюу элге кирди. 8) Биз школдан келгенде, ынна юйде урчукъ ийире тура эди. 9) Ким иги окъуса да, аны кёлю жарыкъ болур. 10) Жетинчи классны окъуучулары сабанлада ненча кюн ишлеселе да, биз да анча кюн ишлерикбиз. 11) Андан ары бараллыкъ туюлбюз, нек десенг, жол жокъду. 12) Тютюн ёсдюрюючюлени хорламлы болгъанлары Чако провинцияны мамукъчуларын кёллендиргенди (Л. б.). 13) Валиклени тешиклерин аппаратха салып сынаиды (К. ж.). 14) Степанны кёре келгенле фа-

шистле элни халкына берген азаплыкъланы анга санадыла (Т. С.). 15) Къартла правленни арбазына киргенде, Жамилят, машинагъа минип, къайры эсе да тебиреп тура эди (К. Х.). 16) Кюз артында кёк чагъыучу дагъыда бир ханс барды (Л. б.). 17) Лектор ишге сууукъ кёзден къарагъанла, халкъ ышанган хурметли ишни багъалата билмеген башчыла да тубейдиле (Л. б.). 18) Адам гитчелигинде неге юйренсе да, уллулугъунда аны этеди. 19) Адам не къадар ариу айта барсанг, аллай бир жумушай барады. 20) Ибрахимни ышымлары бла чабырлары терк окъуна бузулгъан эдиле да, ол аланы жангыдан кючден-бутдан киялды (Г. Б.).

234-чю иш. Бойсунган къош айтымланы айырып жазыгъыз. Аланы бойсунган кесеклерини тюплерин ызлагъыз. Бош айтымлада айланчланы къаллайла болгъанларын, къайсы членлени къуллукъларын толтургъанларын ангылатыгъыз.

1) Къошну ичинде чырагъы жокъ эди да, ол отну жанганы хар заманда да ёчюлмей тура эди (Ш.). 2) Жаш, тер басып, къысха-къысха солуй эди (Л. б.). 3) Жашчыкыны анасы Жансурат, аскерлерибизге деп, школда къуралгъан госпиталда кече-кюн демей ишлейди (Т. С.). 4) Арбазлада бузоуланы орунлагъа жыйгъан тиширыула эсленедиле. (Ш. М.). 5) Жауун жауарыкъ сунуп, бизни колхозну биченчилери бюгюн дырыннга чыкъмай къалгъандыла. 6) Мустафу кесинден таматала айтханни этмей къоймайды. 7) Башы ауругъандан, къарт къатын къоншуларындан той бошалгъынчы окъуна кетген эди. 8) Жаш, кеч келип, арбазда ат иерге башын салып, жамычыгъа чёргелип жукълай болгъанды (Х.). 9) Башыны ауругъаны, къулакъларыны дууулдагъаны олсагъатдан анга эс жыйдырдыла. (К. ж.). 10) Маллагъа суу ичирюу, аш салыу да ол жорукъ бла этилликидиле (Л. б.). 11) Арбазгъа киргенинлей, юйню ичинден бир тиширыу сарнагъан таууш эшитилди (Т. С.). 12) Нейлон кёлекле, тиширыу блузкала тигиучю цехни, къоллукъла цехни коллективлери да аладан артха къалмайдыла (Л. б.). 13) Ананг кимле бла айланарынгы сюе эсе да, ала бла айлан. 14) Къонгур ийнеки арбазда сауула тургъанын кёрюп, ынна къызчыкъгъа: «Раузат, ма, уммо санга сюття береди», — деди. 15) Ким къарт эсе да, анга болуш.

235-чи иш. Алгъа бойсунган къош айтымланы жазыгъыз. Аланы бойсунган кесеклерини тюплерин ызлагъыз эм къаллайла болгъанларын айтыгъыз. Ызы бла бош айтымланы жазыгъыз да, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Къушну баласы уясында нени керсе да, учханында аны этеди (Н. с.). 2) Хасан урушну эм урунууну ветераныды, аны себепли колхоз анга къуруда хар не жаны бла да болушлукъ этгенлей турады (К. ж.). 3) Ала ары барыргъа тартдырмайдыла, нек десенг, ол ала излегенле анда туююл эдиле. 4) Сизни мюлкде ненча къой бар эсе да, бизни совхозда анча къой кютюледди. 5) Мен къошдан къайтхынчы, андан артында да ай озгъан эди. 6) Элде ит юрген тауушла эшитиледиле, бир-бирде къулагъынга хоразла-

ны кычыргъанлары урунады. 7) Театрдан чыкыргъанлай, биз уста-зыбыз Харун Харуновичге тюбедик. 8) Бизде къартха, къарыусузгъа ким кюлсе да, анга айып этедиле. 9) Мен шахарда таныгъан адам-ла тамбла бери келликдиле. 10) Мен билеме: Азиз эл мюлк ин-ститутда окъуйду. 11) Бизни курсну студентлери окъууда алчы болурла деп, Азиза тюз айта кёре эдим. 12) Ол шахарда неллай бир адам бар эсе да, бизни элде да аллай бир адам жашайды. 13) Устаз къачан десе да, биз ары ол кезиуде барлыкъбыз. 14) Ол къалай этигиз десе да, биз алай этерикбиз. 15) Кеч болгъан су-нуп, Аслан санга тюберге вокзалгъа бармай къалгъан эди. 16) Къаллай бир керек эсе да, аллай бир ишлербиз.

236-чы иш. Айтымланы жазыгыз да, бек артда берилген юч айтымны син-таксис жаны бла тинтигиз. Бош айтымлада членлени магъана жаны бла ай-тымгъа ушагъанларын ангылатыгыз. Бойсунган къош айтымланы кесеклерини бир бирге бойсунганларыны юсюнден айтыгыз.

1) Колхоз жангы къуралгъанда, анда төрт-беш автомашина бар эди, бусагъатда уа мюлке жюз чакълы автомобиль бла трактор эм комбайна ишге чыгъадыла. 2) Ингилиз колонизаторланы Север Ирландияда граждан эркинликлери ючюн къорешгенлени къанларын тёкгенлери битеу дунияны алчы жамагъатына бек ачыу тийгенди (*Л. б.*). 3) Ол жаны бла Джумгал эм Кочкор рай-онланы колхозларыны бла совхозларыны сынауларына эс бурур-чады (*К. ж.*). 4) Ийнеклени биз къаллай бир иги кютсек, сютню кёп этерге аллай бир дагъан боллукъбуз (*Л. б.*). 5) Азизге жети жыл болгъунчу, аны тамата къарындашы, школну да бошاپ, ин-ститутха кирген эди. 6) Къайнайса сен, къолунгда бар эди да, ишинги этдинг да, къутулдунг (*Ж. З.*). 7) Аны юсюнден сен бла Харун билгенни биз да билебиз. 8) Ары айлансанг да, бери ай-лансанг да, къуру тынгысызлыкъ, ауаралыкъ жайгъан хапар, дыгалас, гузаба (*Г. Б.*). 9) Жашчыкъла, ишлеп, чыпын башына бегитген айланжюк жел ургъанлай айланып башлайды. 10) Къа-ным бузулуп, башымы сагъыш басып тура эди, ол себепден сени кеч эследим, айып этме (*Э. Х.*). 11) Не затны буюрсала да, Къас-болат аны этмей къоймайды (*К. ж.*). 12) Бизни элибизни уланла-ры бюгюн не ишге кетген эселе да, ол ишден бет жарыкълы къайт-сынла (*Г. Б.*). 13) Сабанлада тирлик жетгинчи, аны оруп баш-ларгъа жарамайды. 14) Тамбла экскурсиягъа барлыкъла, дерсле бошагъанлай, залгъа жыйылдыла.

237-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Аланы къайсылары бош, къайсылары къош болгъанларын, алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгыз.

1) Асхатланы Азизни кызы Айшат лётчик болуп, вертолётда ишлеп тургъанлы, он жыл болады. 2) Парторганизацияны тири-лигини кючюнден коллектив аллында тургъан борчланы айыпсыз мажарады (*Л. б.*). 3) Жашла поезд бла шахаргъа жетерге, кюн батхан эди. 4) Чалдишлени, куудушланы, къой орунну ичинде суу ызланы, суу жылытыучу системаны ахшы устала хазырлайдыла

эм орнатадыла (*К. ж.*). 5) Биз окъугъан китапла сен таныгъан жашлада да бардыла. 6) Биз а ненча кере кюрешсек да, анга жукъ айтдыралмагъанбыз (*Ш. М.*). 7) Ассыры ачудан, Хамзат юйге чапханлай келди, анда, атасыны аскерден къайтханын эшитип, чексиз къууанды. Танг ата, таудан сууукъ аязчыкъ уруп, жаяу баргъан адамланы къалтыратып башлады. 9) Ишчиле, декабрьны биринчи кюнлеринде жыйылыргъа деп, юйлерине жайылдыла (*Ж. З.*). 10) Аны билгинчи, бизге тынчылыкъ жокъду. 11) Аууз кимники болса, эл аныкъыды (*Н. с.*).

238-чи иш. Бу айланчланы хайырланып, айтымла къурагъыз эм аланы синтаксис жаны бла тинтигиз.

1. **Этимча айланчла:** Мен школдан келгенде. Ары бара. Аны биллип. Маржан алайгъа жетгинчи. Жауун жаууп башлагъанлай.
2. **Этимсыфат айланчла:** Мен кёрген. Ары барлыкъ. Биз кёрлюкле. Школдан келе тургъанла. Аны таныгъан. Письмо жазар.
3. **Инфинитив айланчла:** Кюн тиерге. Билим алыргъа.
4. **Этим ат айланчла:** Бичен чалыу. Анга ушау. Ишден къачыу.

239-чу иш. Бу айланчланы къалай къуралгъанларын айтыгъыз. Аланы хайырланып, айтымла къурагъыз, ол айтымланы къаллайла болгъанларын ангылаушлукълары бла байлангъанларын айтыгъыз. тыгъыз эм синтаксис жаны бла тинтигиз.

1. Китаплары жокъла. Аллай чалгъысы баргъа.
2. Къолу уллу. Чачы узундан.
3. Иши кёп. Ашыкълары азы.
4. Санга керек. Китап керекге.

§ 67. Бойсунган къош айтымны кесеклерини байланыулары.

Башда айтылгъаныча, бойсунган къош айтымланы кесеклери тюрлю-тюрлю мадарланы болушлукълары бла байланадыла. Ол шартха кёре, бойсунган къош айтымла бир ненча къауумгъа юлешинедиле.

1. **Байламлы бойсунган къош айтымла.** Быллай къош айтымланы кесеклери бир бирге бойсундуруучу байламланы болушлукълары бла байланадыла. Бизни тилибизде аллай байламлагъа была саналадыла: *аны себепли, ол себепден, нек десенг, къалай бла десенг, аны ючюн, себеби, деп, ансы, да.* Ю л г ю л е: 1) *Анасы мында жокъду да, сабий къыйналып турады.* 2) *Кюн бузулгъанды, ансы биз бюгюн малланы жайлыкъгъа чыгъарлыкъ эдик.* 3) *Кюн бузулгъанды да, биз бюгюн жолгъа аны ючюн чыкъмайбыз.* 4) *Ол бригада планларын артыгъы бла толтургъанды, аны себепли анда ишлегенлеге эллиле ыспас этедиле.*

Байламлы бойсунган къош айтымны кесеклерин байлар ючюн, бойсундуруучу байламла бла бирге, великчи жалгъау да хайырланыргъа болады. Сёз ючюн, *Анасы мында жокъду да, сабийи ин-*

жилип турады деген айтымны кесеклери *да* деген байламны эм мында *сабий* деген сёзге кёшулуп келген *-и* деген иеликчи жалгъауну болушлукълары бла байлангандыла.

2. **Байлам сёзлю кёш айтым.** Байлам сёзню кьуллугъун *ким, не, къачан, къайры, ненча* дегенча соруучу сёзле толтурадыла. Ала бойсунган кёш айтымда, соруу магъаналарын тас этип, аны кесеклерин бир бирге байлап жюрюйдюле: 1) *Къайры жиберсегиз да, барлыкъма.* 2) *Не берселе, да аллыкъма.*

Бу югюледе кёрюнгенича, бойсунган кёш айтымны байлам сёзлю кесегини хапарчысыны *-са/-се, -са да/-се да, эсе, эсе да,* деген кесекчиклери боладыла. Ала да, байлам сёзле бла бирге, кёш айтымны кесеклерин байлауда уллу магъананы тутардыла.

Андан тышында, байлам сёзлю бойсунган кёш айтымны экинчи кесегинде кёргюзтюучю алмашла, сёзлеуле келирге боладыла. Ала да быллай кёш айтымны кесеклерин байлауда белгили кьуллукъну толтурадыла: 1) Гитчелигинде сабийни *неге юйретсенг да, ол уллулугъунда аны этеди.* 2) *Сиз къайда ишлей эсегиз да, биз да анда ишлейбиз.*

3. **Байламсыз бойсунган кёш айтымла.** Быллай айтымланы кесеклери бир бирге бойсундуруучу интонацияны болушлугъу бла байланадыла. Алай интонация байламлы эм байлам сёзлю бойсунган кёш айтымлада да хайырланылады. Алай байламсыз кёш атымны кесеклерин байлауда аны магъанасы бютюнда уллуду. Ю гюле: 1) *Быйыл сабанлада тирлик игиди: жай жауунлу болгъанды.* 2) *Къонгуроу зынгырдады — дерс башланды.*

4. Байламсыз бойсунган кёш айтымны кесеклери бир бирге аланы биринчисини хапарчысына кёшулуп келген *-са/се* деген кесекчикни болушлугъу бла да байланадыла: 1) *Хар ким да кёрген къыйынлыгъыны жиялуун этип турса, жашау тохтап къалыр эди (К. ж.).* 2) *Сюрюучю кёп болса, къой харам болур (Н. с.).* 3) *Эки къуш урушсала, жиячыгъа тюк тюшер (Н. с.).*

240-чы иш. Алгъа тенг жарашхан кёш айтымланы, ызы бла бойсунган кёш айтымланы жазыгъыз. Аланы кесеклери къаллай мадарланы болушлукълары бла байланганларын айтыгъыз. Тенг жарашхан кёш айтымны кесеклерин байлагъан мадарланы бла бойсунган кёш айтымланы кесеклерин байлагъан мадарланы бир бирден къаллай башхалыкълары болгъанларын ангылатыгъыз.

1) Демократия кьозгъалыу не къадар терен эсе, асламланы политика онгларны даражасы ол къадар бийикге кётюрюледи (Л. б.). 2) Кесинден таматаны ким сыйласа да, аны эл сиймей къоймайды. 3) Ол заманда мен китап окъуй, сен не эсе да жаза тура эдик. 4) Ары дери киштикле кючлеп туруучу, ким да кьоркъмай кириучю арбазыбызда энди ит таууш чыгъа башлады (Ч. М.). 5) Эки къызчыкъ анга саугъагъа агъачдан ишленген эки орус гинжини береди (К. ж.). 6) Алай, сууукъла тюше башлагъанда уа, отха салыргъа деп, халжарланы, юйлени буза, арбазлада, терек бахчалада кёгетлени кесе башладыла (Т. С.). 7) Таудан аяз уруп, тереклени башлары кымылдап башладыла. 8) Кимни бёр-

кюн алсанг да, андан кьоркь (Н. с.). 9) Атасы урушханды да, кызычыгы ёпкелеп турады. 10) Кьонгуроу зынгырдады, студент-ле аудиториялагьа кирдиле. 11) Кьуш алайдан бираз узая башлады, анда-мында пердан тауушла чыкьдыла (Г. Б.). 12) Совет Союзну тыш политикасы бютеу дунияда рахатлыкьны кьайгы-сын кёрююно политикасы болуп келгени белгиледи (Л. б.). 13) Жауун жаугьанды да, сабанчыла кьууанып турадыла. 14) Колхозну председатели Мусаны иги малчы боллугьун билмей эди, нех десенг, ол алыкьа жаш эди.

241-чи иш. Алгьа бош айтымланы жазыгьыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, сора бойсунган кьош айтымланы жазыгьыз эм аланы кесеклерини нелени болушлукьлары бла байланганларын айтыгьыз.

1) Баям, ол узакьдан келген болур, нех десенг, башлыкьы бла ген чарыкьларыны жибигени энтда кьурумай турадыла (З. Ж.). 2) Элни старшинасы, эки кьолун артына салып, ары-бери атлайды (Ш. С.). 3) Агьачда тынчлыкьны анда-саңда бёрю улугьан тауушла бузадыла (Г. Б.). 4) Ахмат эллилени жарсыт-мазгьа деп, кооператив кьурагьанды (К. ж.). 5) Ала кьайда бол-сала да, биз да анда болурбуз. 6) Туугьан кюнюнден башлап, бююннге дери анасы анга жыйгьан ырысхьдан кьалгьаны буду (Б. Х.). 7) Сиз ары кьалайтын барсагьыз да, биз да алайтын барлыкьбыз. 8) Асфальт жолдан бир жанына чыкьгьанлай, Анатолий Умов башчылыкь этген механизацияланган звено мирзеу-люк нартох ёсдюргенди (К. ж.). 9) Капиталистни кьырал политикасында адамны унукьдуруу, анга азап чекдириу баш жер-ни аладыла (К. ж.). 10) Кьаплан кимлени таний эсе да, биз да аланы танийбыз. 11) Кимни арбасына минсенг, аны жырын жыр-ла (Н. с.). 12) Кьонакьла келликдиле деп, ынна юйюне ашыгьып бара эди. 13) Кесинге ким керек эсе да, аны изле. 14) Ала бюге-че кимге тюбеселе да, ол бери келликди (К. ж.).

242-чи иш. Алгьа бойсунган кьош айтымланы жазыгьыз. Аланы кесекле-рини нелени болушлукьлары бла байланганларын, алада тыйгыч белгилени нех салынганларын айтыгьыз. Сора бош айтымланы жерекли тыйгыч белги-лерин сала жазыгьыз, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Аны эшитгенлей ынна жашха суюмчюлюкге не берирге билмей юй тюбюнде ары бери жюрюп башлады. 2) Солтанны ары-бери кьымылдата бетине суу чача кетдим да эсин жыйды (Ш.). 3) Бююн баш кюндю деп ала алай сунгандыла. 4) Ол закондан жолдан бет табама деп бизничалагьа иги кьараргьа да болур (Э. Х.). 5) Мырза школдан келе кьартха тюбеди. 6) Ми-нат ол чючгюрюп бошаса деп бираз сакьлай да келди алай аны женгил тохтамазлыгьындан тюнгюлюп жыйрыкьны кёргюзтюп башлады (Б. Х.). 7) Бир бийден халкьгьа бир балта игиди Кя-зим аны энди иги биледи (М. К.). 8) Мухтар анга тюбегенде кюн батаргьа жууукьлашхан эди. 9) Кюн жауаргьа ушашлы эди аны себепли Масхут кёп батан этерге кьоймады (К. А.). 10) Аны тюр-

мени кьалауурун ёлтюргенсе деп терсlegendиле (К. ж.). 11) Чыпчыкьны битеу балалары бир уяда кьалып турсала, ол уя юйден уллу болур эди (Г. И.). 12) Адамла жазыкьсына башласала, кесинги кьарыусуз болгьанынгы, жараусузлугьунгу бил да кьой (Т. З.). 13) Кюн тийсе, жер жылыныр, урлукь да чыгьар (К. ж.). 14) Сен Чегемден эсенг, мен Холамданма.

243-чю иш. Кесеклери тюрлю-тюрлю мадарланы болушлукьлары бла байланып келген биришер айтым кьурап жазыгьыз, членлерини топлерин ызлагьыз.

244-чю иш. Кесеклерини кьаллай мадарла бла байланганларына кёре, бу бойсунган кьош айтымланы кьауумлагьа юлешип жазыгьыз.

1) Муратны кьайры жиберселе да, ол андан жарыкь бетли болуп кьайтырыкьды. 2) Мурат ишден келсе, Апу анга жангы саугьаланы берликди. 3) Мурат кимни таний эсе да, биз да аны танийбыз. 4) Кюн тийсе, кьызыу боллукьду. 5) Сен кимлени кёрсенг да, мен да анда аланы кёрлюкме. 6) Сен бу затланы барысын да билесе, биз санга аны себепли ышанабыз. 7) Чегем ауузунда неле ёсе эселе да, бизни ауузда да ала ёседиле. 8) Автобус келмегенди да, Мухадин ары кеталмай кьалгьанды. 9) Сен кьартса, кьарыусузса деп, жашларынг бек жарсыйдыла.

БОЙСУННАН КЬОШ АЙТЫМЛАНЫ КЬАУУМЛАРЫ.

§ 68. Бойсунган кьош айтымны бойсунган кесеклерин табуу.

Бойсунган кьош айтымгьа бек азында эки бош айтым киреди. Аланы бири бирсисини бир членин ачыкьлайды неда айтылмай кьалгьан бир членини кьуллугьун толтурады. Кьош айтымны бу кесегине **бойсунган айтым** дейбиз. Бойсунган айтымгьа жесини бир членин ачыкьлатып, аны бла биригип, кьош айтым кьурап келген айтымгьа **баш айтым** дейбиз. Сёз ючюн, *Сен кимни таний эсенг да, мен да аны танийма* деген айтымны биринчи кесеги аны экинчи кесегинде алмашдан кьуралгьан толтуруучуну (*аны*) магьанасын ачыкьлайды, аны себепли анга бойсунган толтуруучу айтым дейбиз.

Бойсунган кесеги баш кесегини, сёз ючюн, болумун ачыкьласа, анга болумчу бойсунган айтым дейбиз: *Сен кьайда жашай эсенг да, мен да анда жашайма*.

Бу айтымны экинчи кесегинде **анда** деген орунчу болумну магьанасын ачыкьлагьаны себепли, аны биринчи кесегине орунчу бойсунган айтым дейбиз.

Сен кимни жашын таний эсенг да, мен да аны жашын танийма деген айтымны экинчи кесегинде **аны** деген айгьакьлаучуду.

Аны магъанасын белгили этгени себепли, *Сен кимни жашын таный эсенг да* деген бойсуннган айгъакълаучу айтымды.

Бойсуннган айтымланы бирси тюрлюлерин да алай ачыкълайбыз. Аланы хар бирине энчи къарайыкъ.

§ 69. Бойсуннган башчы айтымлы къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Бойсуннган къош айтымны баш кесегини алмашдан къуралгъан башчысыны магъанасын ачыкълап неда аны айтылмай къалгъан башчысыны къуллугъун толтуруп келген кесегине **бойсуннган башчы айтым** дейдиле.

Бойсуннган башчы айтымла, къош айтымны баш кесегине къаллай мадарланы болушлукълары бла байланнганларына кёре, бир ненча къауумгъа юлешинедиле.

1. Аланы биринчи тюрлюлери къош айтымны баш кесегини аллында келедиле. Аллай бойсуннган башчы айтымлары болгъан къош айтымланы кесеклери бир бирге байлам сёзлени болушлукълары бла байланадыла. Бу къош айтымланы кесеклеринде *ким, не, не зат* деген алмашла жангызлыкъ эм кёплюк санда, тюрлю-тюрлю болушланы формаларында келедиле. Бойсуннган къош айтымны баш кесегинде уа, ол алмашлагъа нёгерлик этип, *ол, ол зат* деген сёзле баш болушда келедиле эм башчыны къуллугъун толтурадыла: 1) *Ким иги окъуса да, ол махтады.* 2) *Бери кимле келселе да, сизге ала болушурла.* 3) *Кимлени чакъыргъан эселе да, ала барысы да келирле.*

Быланы биринчи кесеклери бойсуннган башчы айтымладыла, нек десенг ала къош айтымланы бирси кесеклерини *ол, ала, барысы да* деген башчыларыны магъаналарын ачыкълап келедиле.

Быллай бойсуннган къош айтымланы баш кесеклерини башчылары айтылмай къалыргъа да боладыла. Ол кезинде аланы къуллукъларын бойсуннган башчы айтымла толтурадыла. Сёз ючюн, *Ким иги окъуса да, махтады* дегенни *махтады* деген кесеги баш айтымды; аны *ол* деген башчысы айтылмай къалгъанды. Ол башчыны къуллугъун бу бойсуннган къош айтымны *Ким иги окъуса да* деген кесеги толтурады, аны себепли анга **бойсуннган башчы айтым** дейбиз.

2) Бойсуннган башчы айтымланы экинчи тюрлюсю байламсыз бойсуннган къош айтымда тюбейди, кеси да аны баш кесегине бойсундуруучу интонацияны болушлугъу бла жалгъанады.

Быллай байламсыз бойсуннган къош айтымны баш кесегини башчысы болмайды. Ол башчыны къуллугъун бойсуннган башчы айтым толтурады.

Ю л г ю г е. *Тюздю: сен ол заманда заводда ишлей эдинг* деген айтымны алайыкъ. Бу бойсуннган къош айтымды. Ол эки бош айтымдан къуралгъанды: а) *Тюздю*, б) *Сен ол заманда заводда ишлей эдинг*. Быланы биринчиси бойсуннган къош айтымны баш кесегиди. Аны башчысы жокъду, болсада аны къуллугъун *Сен ол*

заманда заводда ишлей эдинг деген айтым толтурады, аны себеп-ли аны бойсуннган айтымгъа санайбыз.

Быллай байламсыз бойсуннган къош айтымланы баш кесекле-рини хапарчыларыны къуллукъларында *белгилиди, эсимдеди, тюз-дю* деген сёзле жорюйдюле.

Бойсуннган башчы айтымланы биринчи тюрлюсюню бла баш айтымны арасында запятой салынады: *Ким иги ишлесе да,мах-таугъа ол тийишли болады.*

Бойсуннган башчы айтымланы экинчи тюрлюсю келген къош айтымны баш кесегинден сора эки точка салынады: *Эсимдеди: Марат санга Қъайсынны «Жаралы таш» деген китабын берген эди.*

3. Бир-бирде малкъар тилде *Сен Москвагъа барсанг, игиди* дегенча айтымла тубейдиле. Бу бойсуннган къош айтымды, кеси да эки кесекден къуралгъанды: а) *Сен Москвагъа барсанг*, б) *Игиди*. Быланы экинчиси баш айтымды. Аны башчысы жокъду. Аны башчысыны орунун *Сен Москвагъа барсанг* деген айтым тол-турады, аны себепли анга **башчы бойсуннган** айтым дей-биз.

Бу юлгюдеча, быллай байламсыз бойсуннган къош айтымланы баш эм бойсуннган кесеклерини араларында запятой салынады.

4. Бир-бирде бойсуннган башчы айтымы болгъан къош айтым-ны кесеклери бир бирге **деп** деген байламны болушлугъу бла бай-ланадыла. Сёз ючюн, *Ол аллай белгили адамды деп, мени эсиме келмей эди* деген айтымны алайыкъ. Муну экинчи кесегини баш-чысы жокъду. Аны къуллугъун *Ол аллай белгили адамды* деген айтым толтурады, аны себепли анга бойсуннган башчы айтым дей-биз. Аны аллай айтым болгъанын соруу бла билирге боллукъду:— *Мени эсиме не келмей эди? — Ол аллай белгили адамды деп.*

245-чи иш. Бойсуннган къош айтымланы жазыгъыз, тыйгъыч белгилерин салыгъыз, бойсуннган кесеклерини тюплерин, башчыныча, бир тюз ызлыкъ бла ызлагъыз. Қъош айтымланы баш кесеклеринде башчыланы тюплерин да алай ызлагъыз.

1) Қъошдагъылагъа белгилиди сюрюуде мингден аслам кьой барды. 2) Бу жумушну ким иги тамангса да, ол Москвагъа жи-берилликди (*К. ж.*). 3) Андан эсе кесини кысып турсанг игиди (*Х.*). 4) Муну орунуна бир арпа бюртюк табылса кёп да ахшы эди (*Х.*). 5) Анда кимле ишлеген эселе да бери ала келликдиле. 6) Ала къаллайла эселе да, была да аллайладыла. 7) Ол иги адам боур деп келди мени кёлюме. 8) Тюздю Махмутну жашы Ха-сан кесини атын жигерлиги бла битеу республикада айтдыргъан-ды. 9) Чабышыуда кимле хорласала да ёчню ала алырла. 10) Сен былай уллу жаш болгъанса деп эсиме да келлик туююл эди. 11) Кесини халкъын насыплы этер ючюн ким кюрешсе да ол мах-таулу болур. 12) Сен окъууну бошагъанса деп эсимде жокъ эди. 13) Жерге не салсанг да андан ол чыгъады. 14) Бизни барыбыз-ны да эсибиздеди Этезланы Хамзатны жашлары Олий, Тахир, Би-лял эм Жамал ол заманда аскерде къуллукъ эте эдиле. 15) Биз-

ни къарт атабызны адетиди мал кесе, ол къуруда къоншулагъа этден юлюш жибереди. 16) Ишчилеге баямды цехде ишни хайырлылыгы къаллай бир ёссе да, алагъа аллай бир иги боллукъду.

246-чы иш. Хапарчылары *баямды, тюздю, белгилиди, эсимдеди* деген сёзледен къуралгъан бойсунган башчы айтымлы къош айтымла эм бош айтымла къурап жазыгъыз.

Юлгю: 1) Барыбызгъа да баямды: адамгъа кимден да ата-ана багъалыды.— Адамгъа кимден да ата-ана багъалы болгъаны баямды.

247-чи иш. Бу юлгюлени окъугъуз. Аланы къаллай айтымла болгъанларын айтыгъыз, кесеклерини бир бирге къалай бойсунганларын ангылатыгъыз.

- I. 1. Ким иги окъуса да,
2. Кимге кёп ыспас этилсе да,
3. Кимни иши иги болса да,
4. Сен аны кимден алсанг да,
5. Сен аны кимде къойсанг да,
- ол бери келсин.

- II. Бизни эсибиздеди:
- Аслан ол заманда бригадир эди.
сен анга тай берген эдинг.
аппа къошдан къозу келтирген эди.
сен гитчечик эдинг.
сени аллай китабынг бар эди.

- III. Жауун жауса,
- кёп да игиди.
бизге къууанчды.
жюрегибизге асыуду.

- IV. Бюгюн жауун жауар деп,
- мени эсимде жокъ эди.
мени акъылыма келмей эди.
мени эсиме тюшмей эди.

248-чи иш. Бойсунган къош айтымланы табып, жазып алыгъыз, тыйгъыч белгилерин салыгъыз, бойсунган кесеклерини тюплерин ызлагъыз эм аланы къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Мен анга тюбегенде сен да алайда эдинг. 2) Ким намыслы болса да ол насыплы болур. 3) Аны жашлары Харун Хадис эм Хамит лётчикледиле. 4) Мен кёрюп, сен анга тюбемегенсе. 5) Тюздю Далхат Хасанны жашыды. 6) Сен аны жанына тиерсе деп бир заманда да мени эсимде болмагъанды. 7) Кюн тийгенлей къар эрип башлады. 8) Къарангы кёз байлады хауада ары бла бери учхан биттиркочла кёрюнюп тебиредиле. 9) Къонгуроу зынгырдады поезд кетип башлады жолоучула чабып вагонлагъа минип тебиредиле. 10) Эсимдеди сен ол бичакъны Хадисге берген эдинг. 11) Кюн тау башлагъа тиерге биз бичен чаллыкъ жерибизге жетдик. 12) Къойланы ким кютсе да аланы хайырларын ол аллыкъ

- болур. 13) Азизни адетиди кимге да иги болургъа кюрешеди.
14) Санга не керек эсе да манга да ол керекди.

§ 70. Бойсунган толтуруучу айтымлы къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Бойсунган къош айтымда аны баш кесегини алмашдан къуралгъан толтуруучусуну магъанасын ачыкълап неда аны айтылмай къалгъан толтуруучусуну къуллугъун толтуруп келген айтымгъа **бойсунган толтуруучу айтым** дейдиле.

Къош айтымны баш кесегине къалай байланганларына кёре, бойсунган толтуруучу айтымла бир ненча тюрлю боладыла.

1. Аланы бир къаууму **байлам сёзлюле** боладыла. Къош айтымны баш кесегини аллында келип, ала анга **ким, не** деген байлам сёзлени болушлукълары бла байланадыла. Къош айтымда ала бла бирге келген баш айтымлада **ол, ала, бары** деген сёзледен къуралгъан толтуруучула боладыла. Бойсунган толтуруучу айтым ол толтуруучуланы магъаналарын белгили этеди. Сёз ючюн, **Ким иги окъуса да, саугъаны анга берликдиле** деген юлгюге къарайыкъ. Муну экинчи кесеги **Саугъаны анга берликдиле** деген айтымды. Бу айтымны энчи алып къарасакъ, анда **анга** деп кимге айтылгъаны белгисиз болады. Башда берилген къош айтымда уа **анга** деп кимге айтханыбыз белгилиди. Аны алай белгили этген къош айтымны **Ким иги окъуса да** деген кесегиди, аны себепли мынга **бойсунган толтуруучу айтым** дейбиз.

Бу къош айтымны кесеклерин байлауда бу мадарла хайырланыладыла: **ким** деген байлам сёз, къош айтымны бойсунган кесегини хапарчысына къошулуп келген кесекчикле (**-са да**), къош айтымны баш кесегинде толтуруучуну къуллугъунда келген **анга** деген кёргюзтюучу алмаш.

Былай бойсунган къош айтымланы баш кесеклеринде кёргюзтюучу алмашдан къуралгъан толтуруучула бериучю, тамамлаучу, орунлаучу эм башлаучу болушлада келирге боладыла: 1) Ким иги окъуса да, майдалны **анга** берликдиле. 2) Сен кимни жарата эсенг да, мен да **аны** жаратама. 3) Сен затларынгы кимде къойгъан эсенг да, мен да **анда** къойгъанма. 4) Сен быланы кимден алгъан эсенг да, мен да **андан** алгъанма.

Байлам сёзлю бойсунган толтуруучу айтымлы къош айтымны кесеклерини араларында, башда келтирилген юлгюледеча, запятой салынады.

Бир-бирде аллай бойсунган къош айтымны баш кесегини алмашдан къуралгъан толтуруучусу айтылмай къалыргъа болады. Ол кезиуде аны къуллугъун къош айтымны бойсунган кесеги толтурады. Сёз ючюн, **Мен не берсем да, сен аллыкъса** деген юлгюде **Сен аллыкъса** деген баш айтымды. Бу айтымны **аны** деген толтуруучусу айтылмай къалгъанды, аны себепли **Сен аллыкъса** деген айтым магъана жаны бла кем боллукъ эди, алай къош айтымны

бойсунган кесеги аны магъанасын толу этеди, башхача айтсакъ, айтылмай къалгъан толтуруучусуну къуллугъун толтурады.

2. Бойсунган толтуруучу айтымлы къош айтымланы экинчи тюрлюсюню кесеклери бир бирге **деп** деген байламны болушлугъу бла байланадыла. Быллай къош айтымны баш кесегини толтуруучусу болмайды. Аны къуллугъун къош айтымны бойсунган кесеги тамамлайды. Юлгюге *Сен иги окъурса деп, мен бек ышанама* деген айтымны алайыкъ. Муну *Мен бек ышанама* деген кесеги баш айтымды. Аны толтуруучусу жокъду. Хапарчысы уа толтуруучу болурун излейди: *ышанама санга, Азизге* д. а. к. Бу баш айтымны айтылмай къалгъан толтуруучусуну къуллугъун *Сен иги окъурса* деген айтым толтурады, аны себепли ол бойсунган толтуруучу айтымды.

Аллай айтымлы бойсунган къош айтымны кесеклери бир бирден запятой бла айырыладыла. Къош айтымны бойсунган кесеги баш кесегини аллында келсе, **деп** деген байламны ызындан запятой салынады: *Сен иги окъурса деп, биз бек ийнанабыз.*

Быллай къош айтымны бойсунган кесеги аны баш кесегини ичинде келирге да болады, ол кезиуде аны эки жанына да запятойла салынадыла: *Сен, Мазан иги окъуйду деп, керти айта кёре эдим.*

Быллай бойсунган толтуруучу айтым къош айтымны баш кесегинден сора келсе, запятой аланы араларында салынады: *Сен керти айта эдинг, Мазан айырма окъуйду деп.*

Кесеклери **деп** деген байламны болушлугъу бла байланган къош айтымны баш кесегинде кёргюзтюучю алмашдан къуралгъан толтуруучу болургъа болады. Быллай къош айтымны бойсунган кесеги ол толтуруучуну магъанасын ачыкълап жорюйдю: *Жаш адамла, Москвадан бери белгили артистле келгендиге деп, анга къууанадыла.*

3. Бойсунган толтуруучу айтымлы къош айтымланы ючюнчю тюрлюсюню кесеклери бир бирге **байламсыз эм байлам сёзсюз байланадыла**. Аланы бир бирге байлауда баш къуллукъну бойсундуруучу интонация толтурады.

Быллай бойсунган къош айтымны баш кесегини хапарчысыны ахырында **-ды/-ди** кесекчик болады. Ол хапарчы кеси да кечюучю этимлени бир къауумундан къуралады.

Аллай хапарчысы болгъан баш айтымны толтуруучусу болмайды. Ол толтуруучуну къуллугъун къош айтымны бойсунган кесеги толтурады. Сёз, ючюн, *Биз билебиз: Азиз алчы кзойчуду* деген айтымны баш кесеги *Биз билебиз* деген айтымды. Аны толтуруучусу жокъду. Ол толтуруучуну къуллугъун *Азиз алчы кзойчуду* деген айтым толтурады, аны себепли анга бойсунган толтуруучу айтым дейбиз. Аны аллай айтым болгъанын сорууну болушлугъу бла билирге да болады: — *Биз нени билебиз? — Азиз алчы кзойчуду, аны.*

Быллай бойсунган къош айтымны баш кесегинде кёргюзтюучю алмашдан къуралгъан толтуруучу болургъа болады: *Биз аны билебиз: Азиз алчы кзойчуду.*

Быллай бойсунган къош айтымда кёргюзтюучю алмашдан

къралгъан толтуруучуну магъанасын бойсуннган айтым ачыкъ-лайды.

4. Бойсуннган кьош айтымны бойсуннган толтуруучу кесегини кьуллугъунда хапарчысы сёзню *-са* жалгъаулу формасындан къралгъан айтым да келирге болады: 1) *Библиотекачыла, окъуучула кёп болсала, суюдиле.* 2) *Биз, алагъа не керек эсе да, табарыкъбыз.*

Бу юлгюледе бойсуннган толтуруучу айтымла баш айтымлары араларында келедиле, аны себепли аланы эки жанларында да запятой салынады.

Быллай бойсуннган кьош айтымны бойсуннган кесеги баш кесегини аллында неда аны ызындан келирге болады. Ол кезиуде запятой кьош айтымны кесеклерини араларында салынады: 1) *Алагъа не керек эсе да, биз табарыкъбыз.* 2) *Биз табарыкъбыз, алагъа не керек эсе да.*

249-чу иш. Бу юлгюлени араларында бойсуннган кьош айтымлары табыгъыз. Аланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, бойсуннган кесеклерини, тюплерин ызлап, къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Элде ким иги ишлесе да аны сыйлайдыла. 2) Сен кимни таный эсенг да биз да аны таныйбыз. 3) Жауун жаууп туруп малла дорбунда эдиле. 4) Мажирни ким таный эсе да ол кьойчуду. 5) Билебиз тамбла ала сабанлары сугъарып башларыкъдыла. 6) Къарангы болургъа ийнекле сюрюуден келдиле. 7) Мен унутмагъанма Ысхакъ ол заманда жылкычы эди. 8) Мында кимле ишлей эселе да жолхозгъа болушургъа ала барлыкъдыла. 9) Сен орден бла саугъаланырса деп биз бек ийнанабыз. 10) Ала бек къууанадыла сабийлерибиз иги окъуйдула деп. 11) Ким иги ишлесе да, махтауну ол алады. 12) Бизни эсибиздеди Ахматха ол заманда он жыл бола эди. 13) Бизге энди белгиледи Мухтар космонавт боллукъду. 14) Эсимдеди онунчу классда бизни математикадан Къаплан окъутуучу эди. 15) Тюздю Марат математикди. 16) Мен билмейме Азиз кьошдамыды юйдемиди.

250-чи иш. Алгъа байлам сёзлю, ызы бла байламлы, сора байламсыз бойсуннган кьош айтымлары тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, аланы бойсуннган кесеклерини тюплерин ызлагъыз. Бек ахырында айланч членли бош айтымлары жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Тау жайлыкъны жашиллиги ингир сайын малчылары отну тегерегине гюрен олтуруп айтыучу таурухлары жырлары сабий жашны жюрегин кеслерине тарта эдиле (*К. ж.*). 2) Токаръ Смиров бла вулканизатор Горбатов мында эм иги рационализаторладыла (*Л. б.*). 3) Новочеркасскеге келигиз окъургъа терен билим усталыкъ алыргъа (*Л. б.*). 5) Экинчи кюн, кюнортадан озгъанлай Науруз Ортатаурайоннга кетди (*Л. С.*). 6) Биз сабийле иги окъусала суюбиз. 7) Аладан сабийлеге хатамы кёндю билмейме. 8) Кимге хата этген эсегиз да андан кьоркъ. 9) Бизни эсибиздеди гитче заманында да сен бек иги жашчыкъ болуучу эдинг.

10) Биз барыбыз да кѳргенбиз Хасан анда кѳп кѳатлы ариу юйле ишлетгенди. 11) Тюздю ол анда баш инженерни кѳуллугѳун жетишимли толтурады. 12) Ол аны анга айтхан эсе билип кѳояйыкѳ. 13) Хар ким да кѳарайма да бери нени суйсе да аны келтиреди. 14) Адамла дунияда мамырлыкѳ тохташдырылыр деп аны сакѳлайдыла. 15) Маратлары бек кѳууанадыла быйыл колхоз сабанлада тирлик игиди деп. 16) Нени ѳсдюрсенг аны жѳярса (Н. с.).

251-чи иш. Алѳа бойсунган башчы айтымлы, ызы бла бойсунган толтуруучу айтымлы кѳош айтымланы жазыгѳыз, бек ахырында бош айтымланы жазыгѳыз эм синтаксис жаны бла тинтигиз. Айтымлада тыйгѳыч белгилени нек салынганларын ангылатыгѳыз. Кѳош айтымланы кесеклерин байлагѳан мадаларыны юсюнден толу хапар айтыгѳыз.

1) Бу ат кимни кѳолунда табылса, аны жамауатны аллына сойландырып кесерге керекди (Х.). 2) Устаз сабийле бла дерследен сора да тѳбеше, алагѳа болуша турса, игиди. 3) Ол ариу Айшатны бир кеч таныгѳанма, тенгле, жюрегим анга кюеди (Х.). 4) Сѳз ючюн, анда, Кѳабарты-Малкѳарда, жаланда биреу угѳай, эки келечи — бир кѳабартылы бла бир малкѳарлы болсала, сѳеме мен (К. ж.). 5) Не айтсала да, Насыра Хожа аны чамѳа айландырып баргѳанды (Х.). 6) Тюзде жатхан дырыннга ат басхала бардыла (Г. Б.). 7) Техника даражаны картасын салмакѳлыкѳ алай тынч тѳйюлдю (Л. б.). 8) Агѳач отун, кѳмюр, газ дыккы жюрюген жерледе жашагѳанлагѳа суусун отлукѳ бла, солярка, фатеген бла ишлеген печь чѳыкѳгѳанды (Л. б.). 9) Саулай школну сакѳлар ючюн, биреуню харам этиуде мен жангѳылычлыкѳ кѳрмейме (Х. О.). 10) Танг аласында Сайхат жалан кѳлеклей, жалан башлай чорбатха чыкѳды (Ш. М.). 11) Билеме: бююн баш кюндю. 12) Тюздю: Мухадин жылкѳычыды. 13) Хар ким эсде тутугѳуз: бююн мени атымы урлагѳан тамбла сизни ийнегигизни сюрюр. 14) Ёлсем, дууа сен этдирсенг, сѳе эдим (Х.). 15) Тюнене анда ким боллукѳ эсе да, бююн бизде ол боллукѳду. 16) Юйде чибин учса да, эшитилликди (Х. С.).

252-чи иш. Бу кѳауум юлгюлеге кирген айтымланы бир бирден башхалыкѳларын ангылатыгѳыз.

1. Ким иги ишлесе да, саугѳаны ол алыр.
Ким иги ишлесе да, халкѳ аны сыйлар.
2. Мени эсимдеди: Исагѳа ол заманда жети жыл бола эди.
Мен билеме: Исагѳа ол заманда жети жыл бола эди.
3. Сен институтда кѳалсанг, игиди.
Сен институтда кѳалсанг, сѳеме.

253-чю иш. Текстни окѳугѳуз. Анда тыйгѳыч белгилени нек салынганларын айтыгѳыз. Бар эселе, бойсунган башчы эм бойсунган толтуруучу айтымлы кѳош айтымланы табыгѳыз. Сизни школда спортну сѳйгенлени юсюнден кѳысха

халар жазыгъыз. Анда бойсунган башчы айтымла эм бойсунган толтуруучу айтымла бла хайыраныгъыз.

Гёжеф Масхут.

Алгъаракълада республиканы спорт комитетине Москвадан къууанчлы хапар келгенди. Къабарты-Малкъарда эркин тутушудан эрттеден бери тренер болуп тургъан Масхутха Россейни сыйлы тренери деген ат аталгъанды.

Ол республикада эркин тутушуу бла бек алгъа кюрешип башлагъанды. Къабарты-Малкъарда эркин тутушууну къуралыуу эм айныуу аны аты бла байламлыды. Спортну ол тюрлюсю бла бек алгъа кюрешип башлагъаны себепли, шуёхларыны эм ол юйретген спортсменлени арасында Масхутну намысы жюригенди. Бу кюнледе ала аны ол сыйлы ат бла алгъышлайдыла, жангы жетишимле болдуруун суйгенлерин айтадыла. Ол а классика тутушудан эркин тутушуугъа кечерге тюшген узакъ жылланы эсине тюшюреди...

Эркин тутушуу бла кюрешген гёжефле бла Масхут бек алгъа 1955 жылда Дондагъы Ростов шахарда танышханды. Ол кезинде анда классика эм эркин стиль бла тутушхан гёжефлени зоналы эришиулери бардырыла эди. Ол эркин стиль бла тутушхан гёжефле СССР-ни чемпионлары Кулаев, Дзарасов, Захсоров, Бекмурзов, Мартынов эм Шибанов бла шагъырей болады. Ол белгили гёжефлени къалай жарау этгенлерине къарайды. Жаратады. Эркин тутушуу анга классика тутушудан эсе сейирлик кёрюнеди, адамла да анга суйюп къарагъанларын кёред; мында тутушууну кеп тюрлю амаллары хайыраныладыла.

— Бизни республикада да эркин тутушууну секциясын къура-са, къалай иги болукъ эди,— деп келеди жаш тренерни келюне,— аны миллет тутушуугъа ушагъан жерлери кепдю, жашла да аны бек жаратырыкъ болур эдиле...

Ол жыл окъуна Масхут Москвада Россей Федерацияны классика эм эркин тутушудан тренерлерини юйрениу-жарау этиу сборларына барады.

Масхут, кеп жылладан бери ишлеп тургъан жерин къоюп, тренерлик ишге кечеди. Фабрикада юйреннген ишин къойгъан да анга тынч туююл эди, алай Къабарты-Малкъарда спортну жангы тюрлюсюн башларгъа ол эрттеден бери мурат этгенди. Ол муратына жетер ючюн, жашха кеп кюреширге тюшгенди.

Ол, элlege барып, къарыулу, хунерли жашланы жыйып, эркин тутушуугъа юйретип башлайды. Республикада эркин тутушууну суйгенле кеп боладыла. Аланы саны кюнден кюннге ёсе барады. Тренер да къууанады анга. Ол, жашланы юйретгенден сора да, кесини кюнчон да сынаса сюе эди.

Аны жигерликге ким юйретген эсе да, ол белгили спортсменди. Таулу жаш анга ушаргъа сюе эди да, муратына жетгенди (К. ж.).

254-чю иш. Къош айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, бойсунган кесеклерини тюллерин ызлагъыз.

1) Мухамматны мында бизни бла бирге чшлер онгу болса игиди. 2) Кимни бёркюн алсанг да андан къркъ (Н. с.). 3) Сизге не керек болса да, анда табыллыкъды. 4) Олму таматады, сенми таматаса билмейме. 5) Сен бла мен иш иги барса сюебиз. 6) Биз кёргенбиз Мухтар уста тепсейди. 7) Биз алагъа не керек эсе да табарыкъбыз. 8) Сен бери келликсе деп мени кёлуме бир заманда да келмегенди. 9) Тюздю сени къарындашынг да алгъанды алай орденни. 10) Бююн иги жауун жауар деп сакълайыз биз да (К. ж.). 11) Барыбызгъа да белгилиди малкъар халкъ жигер халкъды намысны сыйны неден да бийик кёреди. 12) Хамит жыйын башчы эсе манга билдир (К. ж.). 13) Кимле иги ишлеселе да мен санга айтырма. 14) Ёсюп келген жаш тёлю ариу кылыкълды деп анга къууанадыла къартла.

255-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, бойсунган толтуруучу айтымланы тюллерин ызлагъыз.

1) Уллу аскер болабыз, кюнню бирден салабыз, чечекледе жайгъыда татлы балла алабыз (Ш. С.). 2) Жангызлыкъды жарлыкълкъ, адамлада бирлик болса, олду алгъа бардырлыкълкъ (Ш.). 3) Сени некахсыз туугъан гыбышынгы не этерге сюйсем да, мени ишимди (Ш.). 4) Душман бери Мухтарны жараусузлугъундан ётмегенин, аны бери ётдюрмез ючюн минг-минг адамла жаш жанларын аямай кюрешгенлерин Жанчыкъл биле эди (Т. А.). 5) Ийнек кибикледен бири, ажашып, ингирде юйге къайытмай кълалгъан эди да, аны излей бюгечели жанымдан тойдум (Г. Б.). 6) Дайым кюнде сени атынгы минг айта болурбуз (Х. О.). 7) Буйрукъл болгъунчу атмазгъа деп, полковник аскерлени барына да билдирди (Х. О.). 8) Кимни сюйсенг да, сыйла. 9) Жамилятны кекеллери агъарсала да, жюреги жаш бола барады (К. Х.). 10) Адамны болушлукълчусу болмаса, алай ишни тамамлагъан къыйынды.

§ 71. Бойсунган хапарчы айтымы болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Бойсунган къош айтымны баш кесегини алмашдан къуралгъан хапарчысыны магъанасын ачыкъллагъан кесегине **бойсунган хапарчы айтым** дейдиле.

Быллай бойсунган къош айтымны бойсунган кесеклери, аны баш кесеклерине къалай байланганларына кёре, бир ненча тюрлю боладыла: 1. Аланы биринчи къауумуна кирген айтымлада **кълаллай, кълалай, кълайры, кълайда, кълайдан** деген байлам сёзле боладыла. Быллай байлам сёзлю бойсунган айтым бла биригип, къош айтым къурап келген баш айтымда **аллай, алай, ары, анда, андан** деген сёзле хапарчыны къуллугъунда келедиле. Алмаш ма-

гъаналы сѣзден кѳуралгъаны себепли, ол хапарчыны магъанасы белгисиз болады. Къош айтымны аны магъанасын белгили этип келген кесегине **бойсуннган хапарчы айтым** дейбиз. Сѣз ючюн, *Сиз кѳалай эсегиз да, биз да алайбыз* деген айтымда *Сиз кѳалай эсегиз да* деген айтым бойсуннган хапарчы айтымды, нек десенг, къош айтымны баш кесегини **алайбыз** деген хапарчысыны магъанасын белгили этеди.

Башда айтылгъанны бу схемада кѳрюрге боллукъду.

14-чю схема

Бойсуннган хапарчы айтымы болгъан къош айтым

Байлам сѣзлю бойсуннган хапарчы айтымла	Баш айтымла
1. Сен кѳаллай эсенг да,	мен да <i>аллайма</i> .
2. Сен кѳайры эсенг да,	мен да <i>арыма</i> .
3. Сен кѳалай эсенг да,	мен да <i>алайма</i> .
4. Сен кѳайда эсенг да,	мен да <i>андама</i> .
5. Сен кѳайдан эсенг да,	мен да <i>анданма</i> .
6. Сен кѳаллай бир эсенг да,	мен да <i>аллай бирме</i> .

Башдагъы юлгюледеча, байлам сѣзлю бойсуннган хапарчы айтым къош айтымны баш кесегини аллында келеди. Аланы араларында запятой салынады.

2. Бойсуннган хапарчы айтымлары экинчи тюрлюсю уа къош айтымны баш кесегини ызындан келеди эм аны алмаш сѣзден кѳуралгъан хапарчысыны магъанасын ачыкълайды. Сѣз ючюн, *Ишни боллугъу алайды: тамбла Хызир бери келликди, сен аны фермагъа ашырлыкъса* деген айтымны биринчи кесеги (*Ишни боллугъу алайды*) баш айтымды, аны хапарчысы **алайды** деген алмаш сѣзден кѳуралгъанды, аны себепли аны магъанасы белгисизди. Аны белгили этип келгени себепли, бу къош айтымны экинчи кесеги бойсуннган хапарчы айтымды. Ма, энтта да юлгюле: 1) *Мени санга айтырыгъым олду: кѳайда да айлан, болгъан жерингде таматагъа, кичиге да иги бол.* 2) *Аны радио бла халкъгъа билдирлиги олду: бирсююн стадионда халкъланы шухлукъларына жораланнган митинг боллукъду* (К. ж.).

Бу юлгюледе кѳрюннгенича, быллай байламсыз бойсуннган къош айтымны кесеклери бир бирге бойсундуруучу интонацияны болушлугъу бла байланадыла, кеслерини да араларына эки точка салынады.

3. Бир-бирде бойсуннган хапарчы айтымны хапарчысыны **-са/-се, эсе** деген кесекчиклери болургъа болады. Аллай хапарчылы бойсуннган хапарчы айтым баш айтымгъа ол кесекчиклени болушлукълары бла байланады эм аны аллында келеди: 1) *Сиз иги*

окъусагъыз, бек кереклиси олду. 2) Сиз ариу къылыкълы, сау-лукълу болсагъыз, мени излегеним олду.

Быллай байламсыз бойсуннган къош айтымны кесеклерини араларына запятой салынады.

4. Бойсуннган хапарчы айтымны бла баш айтымны бирге жалгъап, бойсуннган къош айтым къурауда *деп* деген байлам хайырланьргъа болады. Баш айтымгъа аны болушлугъу бла байланнган бойсуннган хапарчы айтым баш айтымны аллында келеди. Ол кезиуде да байламны ызындан запятой салынды: *Мажит анда кеп турмаз деп, муратым алайды.*

Быллай бойсуннган хапарчы айтым къош айтымны баш кесегини ичинде келирге да болады. Ол кезиуде запятой аны эки жанында да салынады: *Муратым, Мажит анда кеп турмаз деп, алайды.*

256-чы иш. Алгъа бойсуннган башчы айтымлы, ызы бла бойсуннган толтуруучу айтымлы, ахырында уа бойсуннган хапарчы айтымлы къош айтымланы айырып жазыгъыз; алада бойсуннган айтымланы тюплерин ызлагъыз, аланы баш айтымлада къайсы сёзлени магъаналарын ачыкълагъанларын айтыгъыз. Бош айтымланы, жазып, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Мухадин къайда эсе да, Хусей да андады. 2) Кюн бата, Мухадин колхоз сабанладан чыкъды. 3) Ким иги урунса да, намыслы ол болады. 4) Мени ары баргъаным аны ючюндю: бизде аллай китапла жокъ эдиле. 4) Мурат былай улуу жаш болгъанды деп, мени эсиме да тюшмеген эди. 5) Чабышыуда алчы ким болса да, аны саугъаларыкъдыла. 6) Ала ненча эселе да, была да анчадыла. 7) Сиз къалай эсегиз да, биз да алайбыз. 8) Машина ары эки сагъатха жете болур деп, акъылым алайды. 9) Аны адамлыгъы къалай эсе да, анда сыйы да алайды. 10) Мени санга айтырыгъым олду: хайт де, ишинги тынгылы тамамла, атынгы ариу бла айтдыр. 11) Бусагъатда жашла биченни тишге къаласала, бек игиси олду. 12) Кимни жарата эсенг да, биз бу затны анга берирбиз. 13) Сен ишни суйген, намыслы адам болурса деп, биз бек ышанабыз. 14) Абусалам анда квалса, биз анга бек къууанырбыз. 15) Биз билебиз: сизни ишигиз кепдю, болсада къартагъа къараргъа заман табасыз. 16) Сен кимлени суйсенг да, бери ала чакъырыллыкъдыла. 17) Сен къарт эсенг, мен да — алай. 18) Афу бла Фатима бери келселе, бек тюзю олду (*К. ж.*). 19) Бизни школубузда беш жюз къыз окъуйдула. 20) Аланы терен билим алгъанларына эллиле бек къууанадыла.

257-чи иш. Алгъа бойсуннган къош айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, бойсуннган кесеклерини эм баш айтымлада ала ачыкълагъан сёзлени тюплерин ызлагъыз. Сора бош айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз да, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Бизни эсибиздеди ол заманда бизни колхозда жаланда беш автомашина болуучу эди. 2) Къарап-къарагъынчы ала чабып школну арбазына кирдиле. 3) Кимге иги болсанг да ол санга къуруда иги болур. 4) Сен бизни анда къоюп кетерсе деп Аслан-

ны акылына бир заманда да келмегенди. 5) Сен бу иште тохтасанг экибизге бек игиди. 6) Ол тийреде ким кёрюннген эсе да ол Мухтар боллукъду. 7) Сени кёргенлей Хамит анга къарады. 8) Тюздю Музафар ахшы малчыды. 9) Экибиз да былайда турсакъ кёп да игиди. 10) Санга не керек эсе да манга да керекди. 11) Ала ненчаулан эселе да биз да анчаулан эдик. 12) Сиз неге къарай эсгиз да Майрус да анга къарайды. 13) Оюс не берсе да алып къой маржа. 14) Биз сен насыплы болгъанса деп бек къууанабыз. 15) Сени кёншуларынгы жашаулары къалай эсе да сизники да алайды. 16) Бизни анда кёргенибиз олду Муса чалгъы тишей Азамат бичакъ билей тура эдиле. 17) Азамат ол ишге терк юренир деп умутум алайды. 18) Жауун кёкде урлукъ жерде къалмаз (Н. с.). 19) Къайырбек къошдан келип атдан тюшдю жашчыгъы Марат аллына чапды. 20) Жауунну аллы тамычы ахыры ыркы болур (Н. с.).

258-чи иш. «Коммунизмге жол» газетден алыннган статьячыккыны окъугъуз. Анда тыйгъыч белгилени нек салыннганларын ангылатыгъыз, къош айтымланы къаллайла болгъанларын айтыгъыз. Биринчи беш айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз. Статьяны автору къайсы сёзлени жазылуларыны юсюнден айта эсе да, аланы къалай жазылыргъа керек болгъанларын ангылатыгъыз.

Заманны излеминае кёре.

Тилибизни тинтиу жаны бла кюрешген алимле сёзлени жазылуларыны эм тыйгъыч белгилени жюрютюлюулерини жорукъларын игилендириу мадарланы излегенлей турадыла, болсада ол иш халккыны ыразы этерча жалчытылмагъанды. 1978 жылдан бери уа бу вопросха бек уллу эс бурулады. Барыбыз да билгенликден, орфографиябызны бла пунктуациябызны жангыртылгъан, игилендирилген жорукъларыны проекти ол жыл окъуна «Коммунизмге жол» газетде басмаланып сюзюлген эди. Ол ишге алимле, методистле, устазла, жазыучула, журналистле да тири къатышхандыла. Проектде берилген жорукъланы илму жаны бол жарашдырылыуларына ала хазна шарайыш тапмагъан эдиле, болсада сау 12 жылны ичинде, республикабызны оноучулары халккыны бу вопросуна сууукъ къарагъанларыны хатасындан, проект къабыл этилмегенлей турады. Проектни профессорла Ахматланы Ибрахим бла Гузеланы Жамал жарашдыргъандыла. Ала проект халкъ асламланы араларында сюзюлгенде айтылгъан кемчиликлени да тюзетгендиле. Андан бери да юч-тёрт кере комиссияла къуралып, проект дагъыда алай сюзюлгенди. Энди уа ол битеу халккыны сюзюлюуюне берилгенди.

Бу проектге дери орфографиябызда кысыкъланы сёзню аллында, ортасында, ахырында жазылулары энчи берилмеген эдиле. Тилибизде сёзлени орталарында кысыкъ тауушланы жюрютюлюулерини жорукълары да орфографиягъа кийирилмегенлей турадыла. Башха тилледен алыннган сёзлени жазылуларыны юсюнден орфографиябызда бек учхара айтылады. Сёзлени дефис бла жазылуларыны жорукъларыны халы да тюз алайды.

Уллу харфланы жюрютюлюулерини юсюнден бусагъатда биз хайырланып тургъан жорукъла толу магъана бералмайдыла, аны себепли, эки тюрлю жазылып, жюзле бла сапалгъан сёзле жюрютюледиле.

Шёндюгю проектде аллай сёзлени жазылуулары тынгылы тохташдырылгъанды. Алайды да, проектни жорукълары бусагъатдагъы орфографияда кёргюзтүлгенден эсе эки кере кёпдю. Башхача айтханда, фонетикабызны шёндюге дери эсге алынмай тургъан шартлары бу проектде биринчи кере кеслерини жерлерин тапхандыла.

Мени оюмуна *кёре, алтыатар, эрним, чогъеж, июлда* деп проектде берилгенча угъай, *алтыатар, эриним, чогъож, июльда* деп жазсакъ, тюз боллукъду. Нек дегенде, фонетикабызны жорукъларына бу сёзлени башха тюрлю жазылуулары келишмейдиле.

Бир-бирле сёзлени жаланда кеслери суйгенча жазылырларын излейдиле. Сёз ючюн, 1978 жылда бу проектни биринчи вариантын сюзгенлени бир къаууму *берекет, мутхуз, доппан, тьякъ*, экинчилери уа *перекет, бутхуз, топпан, таякъ* деп жазылууларын тюзге санагъан эдиле. Алай бир сёзню эки тюрлю жазаргъа жарамагъаны кимге да белгиледи. Орфографияны борчу жаланда бир тюрлю жазылууну тохташдырыуду. Быллай сёзлени къалай жазсакъ да, илмугъа башхалыгъы жокъду, жаланда бир тюрлюсюн сайларгъа керекбиз ансы, аны себепли *таякъмы-тыякъмы бутхуз му-мутхузму?* деп керексизге даулашып турургъа жарарыкъ туююдю.

Къысхасын айтханда, орфографиябызны жорукълары тынгылы тохташдырылгъандыла, ала бла хайырлансакъ, басмада, башда айтылгъаныча, кюн сайын тубей тургъан кемчиликле, бегирек да сёзлени эки тюрлю жазылуулары кетерилликдиле. Ол а школну, басманы да ишлерин женгиллетирикди (К. ж.).

259-чу иш. Айтымланы керекли жерде тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Биз Мухадин не излей эсе да аны табарыкъбыз. 2) Барыбыз да билебиз сени колхозгъа кёп хайырынг тийгенди. 3) Жилян къайры эсе да къуйругъу да арыды. 4) Сиз къалай эсегиз да биз да алайбыз. 5) Далхат алай этер деп эсиме келмей эди. 6) Мында къайсыгъыз суйсегиз да ол къалсын, бизни анга угъайыбыз жокъду. 7) Ол жыллада Мухтар Алий сен совхозда мен а бал туз заводда ишлеучу эдим. 8) Мени планым алайды ишге барама андан чыкыгъанлай сени да алып Мустафагъа тубейме. 9) Биз дырын жыяргъа болгъан эдик, къонагъыбыз а таулары ариулукъларына къараргъа болуп башха затны эсге алмай эди. 10) Сыра къазанла боза чыккырла бал батманла тизилдиле уллу къурманлыкъла хазырдыла (Ш.). 11) Аланы халлары къалай эсе да мени халым алайды (К. ж.).

§ 72. Бойсунган айгъакълаучу айтымлы къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Бойсунган къош айтымда баш айтымны алмаш сёзден къуралгъан айгъакълаучусуну магъанасын белгилеп желген айтымгъа **бойсунган айгъакълаучу айтым** дейбиз.

Бойсунган айгъакълаучу айтым байлам сёзлю болады. Анда **ким, не, къаллай, нелляй, ненча** деген байлам сёзле келедиле. Къош айтымны баш кесегинде уа **аны, ол, аллай, анча** деген сёзледен къуралгъан айгъакълаучула боладыла: 1) *Кимни сюе эсегиз да, ол адамны чакъырайым.* 2) *Кимни таный эсенг да, аны атын тутайкъ.* 3) *Къаллай китап излей эсенг да, библиотекада аллай китап барды.* 4) *Анга ненча адам болушхан эселе да, санга да анча адам болушурукъду.*

Бу юлгюлени биринчи кесеклерини байлам сёзлери бардыла. Аланы экинчи кесеклеринде уа, алагъа кёре, айгъакълаучула **аны, ол, аллай, анча** деген алмаш сёзледен къуралгъандыла. Къош айтымланы биринчи кесеклери бу айгъаклаучуланы магъаналарын белгили этип келедиле, аны себепли бойсунган айгъакълаучу айтымлагъа саналадыла.

Быллай бойсунган айгъакълаучу айтымланы бла ала айгъакълаучуларын ачыкълагъан баш айтымланы бирге къошар ючюн, байлам сёзле, **-са,/-се да, эсе да** кесекчикле эм **аны, анча, аллай, ол** деген кёргюзтюучю алмаш сёзле хайырланыладыла. Алай бла къуралгъан бойсунган къош айтымны кесеклерини араларына запятой салынады.

260-чы иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Аланы къаллайла болгъанларын ангылатыгъыз. Къош айтымланы бойсунган кесеклерини эм баш кесеклеринде ала ачыкълагъан сёзлени тюлерин ызлагъыз. Къош айтымланы кесеклерини къаллай мадарланы болушлукълары бла байлангъанларын кёргюзтююз.

1) Айдарукъ алыкъа бери келмегенди жашы да кёрюнмейди. 2) Бирсилеча сиз да иш иги барса сюесиз. 3) Кимге ышана эсегиз да ала келлик болурла къартлагъа ала болушурукъ болурла. 4) Алагъа къаллай жашау керек эсе да бизге да аллай жашау керекди. 5) Сени жигер адам болгъанынгы эм халкъынга улуу хайырынг тийгенин биз эртте кёргенбиз. 6) Бирсиле къаллай эселе да сен да аллайса. 7) Алагъа къаллай китапла керек эселе да бирсилеге да аллай китапла керекдиле. 8) Бизни да эл алай махтаса бек игиси олду. 9) Ала андан къайытыргъа биз ишибизни этип бошарыкъбыз. 10) Барыбызгъа да белгилиди халкъны арасында адамны даражасы аны намысына кёре болады. 11) Сиз да ала да аман ишлемейсиз. 12) Жыйылыу бошалгъанлай Масхуг юйге ашыгъышлы кетди. 13) Сиз къайрысыз биз да арыбыз. 14) Билебиз Далхат ара шахарда окъуп турады. 15) Кимлеге ышана эсенг да аланы жашларына айт ала болушурла. 16) Мухадиннге

къаллай чурукъла келтирген эселе да аллай чурукъла ал. 17) Ёр-леп чыкъдым ол къаяны башына келди мудахлыкъ Гезох улуну жашына (X.).

261-чи иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз. Анда тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз. Бар эселе, къош айтымланы эм бир туудукъ членли бош айтымланы жазып алыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Сёзледе точкаланы орунларына керекли харфланы салыгъыз.

Ай тутулгъан кече.

Ынна, от аллында олтуруп, жомакъ айтханын да тохтатмай, нартюхлени чийлеринден, тегерек уллу бюртюкю ала-къуулаларындан биширеди, аланы кезиу-кезиу узатады...

Къарангы кекде толгъан ай жылтырайды. Аны жарыгъы тегерекке жайылыпды, хауа шошду, жылыды. Андан-мындан хапар айта келгенде, сёз Айны юсюнден барып башлады.

— Ынна, Ай жарытхан этеди, Кюнча жылытхан а нек этмейди?

— Кече къалай жылытырыкъды? — деди ынна.

— Ай бир толу, тегерек, бир а, оракъ кибик, иничке болуп нек къалады? Сора бир жерде нек туруп турмайды, бетинде къаралдым тамгъала да нөдендиле?

— Дуня башында бир душманы болмагъан зат жаратылмагъанды. Айны да барды душманлары. Аланы арасында уа бек огъурсуз Желмауузду. Ол Айны жутуп къояргъа бек сюе эди, алай, насыпха, аны къалауурлары бардыла. Хар бирини уллулугъу он гаммеш ёгюз чакълы болгъан эки парий, Айны къатында, сынжырлагъа тагъылып, аны сакълагъанлай турадыла.

Тау элдеде кюз артында иш кеп болады. Жумушларын кюндюз бошайлмагъанла кечге дери арбазларында ишлейдиле. Ма бу ингирде да хар арбазда адамла кёрюнедиле. Олтуруп тургъан къызчыкъ Маржан: «Айгъа къарачы»,— деп, къулагъыма шыбырдады. Тюз да ол кезиучюкде Азаматланы арбаздан: «Ай тутула турады! Ай тутула турады!»— деген ачы къычырыкъла эш...тилдиле. Биз барыбыз да терк окъуна, ишни-жумушну да къоюп, нек эсе да олтургъан жерлерибизден секирип турдукъ.

— Ой, муслийман жамауат, эшигибиз жабыла турады! — деп, хахай эте тебиреди ыннабыз. Ол къычырмаса да, ол кезиуде элни хар къалайынданда къычырыкъ, хахай-тухай, тиширыу, сабий жиялгъан, тазла, къазанла, челекле къагъылгъан, ...шкок атылгъан, ит юрген, мал ёкюрген тау...шла жерни, кекню да толтуруп къалгъанча болдула. Эл башы тюбюне айланганнга ушап къалды. Дуня арбазгъа, орамгъа тегюлдю. Ыннаны къабыргъа ...оншусу Ёзюрню юч жашы, кекге-кекге айландырып, ачы таууш этдирип атадыла. Аталары уа, уллу багъыр тазны хуна башына къаплап, эки агъачны да эки къолуна алып, аны уралгъаныча уруп зынгыратады. Бирси ...оншусу Масхут а жашына буюрду: «Чапчы, жаш, ол бахча къыйырында къауура гебенибизге от тыкъ, жа-

наргъа, жарытыргъа кьой. Ол малгун от жарыгъындан бек кьоркъады дейдиле!» Гебен ёресине чыракт болду, тийрени кюнча жарытды.

Халкъ алай эте тургунчу, Айны экиден асламы «жутулду». Жамауатха энди керти да уллу кьоркъуу кирди. Биз да юйлерибизге кьачаргъа хазыр болуп турабыз. Хахай-тухайла бютюнда тамашалыкъ болдула. Алай, дауур, кычырыкылагъа да кьарамай, Ай тутулду, дуня кьарангы болду. Халкъны амалсызлыкь кысыды. Ынна да не эсе да бир бисмилляла окьургъа кюрешеди...

Бир заманда Айны кючден эсленген «оражъчыгъы» уллудан уллу бола теб...реди. Аны эслегенлей, элни халкъына уллу кьу...анч келди, адамла бир бирлерин кьучакълап башладыла. Биз да бек кьууандыкъ, ыннаны кьучакъладыкъ. Ол а Айны кьалауурлары итлеге ачыуланады: «Кёрдююзмю сиз аланы! Жукълап кьалгъан парийлени хаталарындан Айыбыз жоюлуп кьала эди да!» Ай жарытып башлады, халкъны кьууандырды. Алай энди адамла ишлерин башларгъа, юйлерине жыйылыргъа да ашыкъмайдыла. Болгъан ишни юсюнден хапар, ушакъ бардырадыла. Ахшы кьармашхан, от-окъ аямагъан жашланы махтайдыла...

Айны тутулгъаны абызыратхандан, Мисирханны бу ингирде кьайгъысы нартюх артхан тюйюлдо.

— Барыгъыз, балаларым, юйюгюзге. Сау болугъуз, кыйынсыз кьалыгъыз. Мени хатамдан, сиз да, юйлеригизни кьатында болмай, абызырадыгъыз,— деди ол.— Кьалгъанчыгъын а кесим бошаргъа кюреширме.

Алай биз унамадыкъ. Тамбла да келирибизни айтып кетдик (Т. С.).

262-чи иш. Алгъа бойсунган кьош айтымланы, ызы бла тенг жарашхан кьош айтымланы жазыгъыз. Бойсунган кьош айтымланы бойсунган кесеклерини тюплерин ызлагъыз. Бош айтымланы айырып жазыгъыз да, синтаксис жапы бла тинтигиз.

1) Кесипи Минги таууна Къайсын халкъы бла бирге кьайтханды. 2) Аны халкъына суймеклиги кьалай эсе да, халкъыны да анга суймеклиги алайды. 3) Къайсын дунясында ненча адамгъа тюбеген эсе да, аны анча шагъырейи, шуёху барды. 4) Сен бла мен иги билебиз: Къайсынны назмуларын кеси тиллерине бизни постлерибиз угъай, тыш кьыраллыла да кёчюргендиле. 5) Уллу поэтни сенде ненча китабы бар эсе да, менде да анча китабы барды. 6) Къайсын бла кимле шагъырей эселе да, ала кеслерин аны уллу шуёхларына, насыплылагъа санайдыла. 7) Ол китабы ючюн Къайсыннга кьыралны бек бийик саугъасы берилгенди. 8) Аны эшитгенде, бизни кёлюбюз кёк бла тенг болгъан эди. 9) Аны юсюнден кьарт устаз Сюлемен кимге тюбесе да, анга айта эди. 10) Къайсын бюгюн бизни биргебизге болса, бизден насыплы болмаз эди деп, керти айтадыла мени тенглерим. 11) Чегемли Къайсын кесини огьурлулугъу бла битеу дунягъа айтылгъанды. 12) Биз, таулула, аны бла ёхтемленебиз. 13) Къайсын неге юйретген эсе да, бизни жашларыбыз, кызларыбыз аны этерикдиле.

14) Биз унутмагъанбыз: ол халкъыны къууанчына сейирлик къууана, жарсыууна да алай терен жарсый билдичю эди. 15) Кимге да белгиледи: уллу Къайсын кесини окъуучуларыны, жерлешлерини жүреклеринден бир заманда да кетерик түйюлдю.

263-чю иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, тыйгъыч белгилени нек салынганларын анылатыгъыз. Сёзледе точкаланы орунларына керекли харфланы салыгъыз.

1) Озгъан эки жылны ичинде шахарда промышленность продукция чыгъаруу иги кесекге ёс...енди (Л. б.). 2) Алибек да, Аслан да межгитни къаты бла баргъан жолну эн...шге тюш...юле (Л. б.). 3) Андан ары, станциягъа дери, бирге келдик (Ч. А.). 4) Ол комбинат аллай бир жерни аллыкъды (Л. б.). 5) Аны къуллукъчуларыны ишлерини юсюнден тарыгъуула аз болгъандыла (Л. б.). 6) Бусагъатда ол кыралла бла жангы ёсюп келген кыралланы кёп затла байлаулу этедиле (Л. б.). 7) Къаншаубийни атыны аякъларында тегерек гюржю наллары болгъандыла (Х.). 8) Тюбюндеги халкъ ол сейирге тейри эшиги ачылгъангача къарап турду. Идирис Мазанович, жипни арыгъан къолларындан аз аз ычхындыра, андан акъ...рын тюшюп келе эди (Т. А.). 9) Бийик жухну бо...нунда акъ булутчукъ жапырылып жатады (О. К.). 16) Жау...рун окъ тешген жугъутур ол сызгъада он кюн, он кече турур (М. К.). 11) Бираздан ич юйден шыбырдаула эш...тилдиле (Г. Б.). 12) Аны аты районда талай пионер дружинагъа, пионер отрядха аталгъанды (Л. б.). 13) Бу жерлени жап-жашил кырдыклары бардыла (Т. С.). 14) Колхозчуну б...шлагъы бла жауу кёп, батманда — баллары (К. Х.). 15) Жаш адамгъа хар иште да устаз керекди (М. М.). 16) Музейни ол бёлюмю къарыусуз ишлегенди (Л. б.).

264-чю иш. Бу бойсунган къош айтымланы жазыгъыз, сора тенгleshдирип кёрюгюз да, бойсунган кесеклерин къалай табаргъа кереклисин анылатыгъыз. Аланы ол кесеклери баш кесеклерини къайсы членлерин ачыкълайдыла?

1. Ким огъурлу эсе да, ол насыплады.
2. Ким огъурлу эсе да, насыплы олду.
3. Ким огъурлу эсе да, ол адам насыплады.
4. Ким огъурлу эсе да, анга барыбыз да ыспас этебиз.

1. Мени сизден тилеригим олду: огъурлу болугъуз.

2. Барыбызгъа да белгиледи: огъурлу адамны суймеген болмайды.

1. Ананы къууанчы, сабийлерим нечик огъурлуладыла деп, олду.

2. Анабыз нечик огъурлуду деп, биз бек къууанабыз.

БОЙСУННГАН БОЛУМЧУ АЙТЫМЛЫ КЪОШ АЙТЫМЛА.

§ 73. Бойсуннган заманчы кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Бойсуннган къош айтымны баш кесегинде этилген ишни заманын кѳргюзтген айтымгъа **заманчы бойсуннган айтым** дейдиле.

Бойсуннган къош айтымланы заманчы кесеклери, аны баш кесеклерине къалай байланнганларына кѳре, бир ненча къауумгъа юлешиндиле.

1. Аланы бир тюрлюсю бойсуннган къош айтымны баш кесегине *къачан, къачаннга, не кезиуде, къайсы кюн* деген байлам сѳзлени бла сѳз бирлешлени болушлукълары бла байланадыла. Бу байлам сѳзле къош айтымны бойсуннган кесегинде келедиле. Аны ол кесегини хапарчысыны *-са/-се, -са да/-се да, эсе да* деген кесекчиклери боладыла, баш айтымда уа *ол кезиуде, ол заманда, ол кюн деген* сѳз бирлешле заманчы болумну къуллугъун толтуруп келедиле.

Ол кесекчикле да, бу сѳз бирлешле да къош айтымны кесеклерин бир бирге жалгъагъан мадарланы къуллукъларын толтурадыла. Юлгюле: 1) *Самат окъуудан къачан къайтса да, биз анга ол заманда туберикбиз.* 2) *Самат ишден къачан келсе да, биз анга туберикбиз.*

Быланы биринчисинде *Биз анга ол заманда туберикбиз* деген баш айтымды. Аны *ол заманда* деген заманчы болумуну магъанасын белгили этип келгени себепли, *Самат окъуудан къачан къайтса да* деген бойсуннган заманчы айтымды.

Экинчи юлгю да бойсуннган къош айтымды. Аны баш кесегини заманчы болуму айтылмай къалгъанды. Ол айтылмай къалгъан болумну къуллугъун толтургъаны себепли, бу къош айтымны *Самат ишден къачан келсе да* деген кесеги бойсуннган заманчы айтымды.

Бу юлгюлеге таянып, быллай жорукъ къуараргъа боллукъду:

Бойсуннган къош айтымда баш айтымны заманчы болумуну магъанасын белгили этип неда аны айтылмай къалгъан заманчы болумуну къуллугъун толтуруп келген айтымгъа заманчы **бойсуннган айтым** дейдиле.

2. Бир-бирде заманчы бойсуннган айтымла къош айтымны баш кесегине *да* деген байламны болушлугъу бла байланадыла. Аланы хапарчылары этимни туура туруш формасындан къураладыла.

Быллай бойсуннган кесеги болгъан къош айтымны баш кесегинде заманчы болум алмаш сѳзден къуралады. Бойсуннган заманчы айтым ол болумну магъанасын ачыкълап жюрюйдю.

Ю л г ю л е: 1) *Дерсибизни тамамлайкъ да, ол заманда солур-буз.* 2) *Мен бу ишни битдирейим да, алай кетерсе.*

Бу юлгюле кѣргюзтгеннге кѣре, быллай къош айтымланы бойсуннган кесеклери баш кесеклерини алларында келедиле. Ала баш айтымладан запятой бла айырыладыла эм аланы *ол заманда, алай* деген заманчы болумларыны магъаналарын белгили этедиле.

3. Бойсуннган къош айтымны заманчы кесеги бла баш кесеги бир бирге байламсыз эм байлам сѣзсюз байланыргъа да боладыла. Сѣз ючюн, *Къонгуроу зынгырдады — дерс башланды* деген айтымны тинтейик. Муну биринчи кесеги экинчи кесегинде айтылгъан ишни заманын кѣргюзтеди, аны себепли анга заманчы бойсуннган айтым дейбиз. Быллай къош айтымланы кесеклеринде кѣрюннген ишле бир бири ызларындан мычымай этиледиле. Аны себепли аланы араларына тире салынады. Быллай къош айтымланы бойсуннган кесеклерин *-лай/-лей* этимчалы айланчла бла алышындырыргъа болады: *Къонгуроу зынгырдагъанлай, дерс башланды.*

Бу бош айтымды. Муну *къонгуроу зынгырдагъанлай* деген заманчы болуму бла башда келтирилген къош айтымны заманчы кесеги бир бирге синонимлик этедиле.

4. Бизни тилибизде *Январь ай жетдими, олсагъатдан сууукъ жетди да къалды* (Неда: *Январь ай жетди, олсагъатдан сууукъ келди да къалды*) дегенча къош айтымла да тубейдиле. Аланы кесеклеринде кюрюннген ишле да бир бири ызларындан мычымай этиледиле. Аланы биринчи кесеклери бойсуннган, экинчи кесеклери баш айтымладыла.

Быллай къош айтымланы заманчы кесеклерин да этимча айланчла алышындырыргъа болады: *Январь айы жетгенлей, сууукъ келди да къалды.*

5. *Устазны эшикден киргени, сабийлени ѳрге тургъанлары болду* дегенча айтымланы юсюнден да алай айтыргъа боллукъду. Быланы ахырларында *болду* деген болушлукъчу этим келеди. Ол къош айтымны кесеклерини экисине да бирча къарайды. Биз ол этимни къош айтымны хар кесегинден сора къошсакъ, аллай айтым «ауур» болады (*Устазны эшикден киргени болду, сабийлени ѳрге тургъанлары болду*), аны себепли ол аны ахырында бир кере айтылып къалады.

Быллай къош айтымны биринчи кесеги (*Устазны эшикден киргени болду*) бойсуннган заманчы, экинчи кесеги уа (*Сабийлени ѳрге тургъанлары болду*) баш айтымладыла. Аланы биринчиси экинчисинде кѣргюзтюлген ишни заманын кѣргюзтеди эм андан запятой бла айырылады.

Бир-бир байламсыз бойсуннган къош айтымланы заманчы кесеклерини хапарчылары заманны кѣргюзтген атлагъа *бол* деген болушлукъчу этим къошулуп къураладыла. Аллай хапарчысы болгъан бойсуннган заманчы айтымла къош айтымны баш кесегини аллында келедиле эм алада этилген ишни заманын кѣргюзтеди-

ле: 1) *Сау жыл бола эди, Алим заводда ишлеп тура эди.* 2) *Эки ыйыкъ да болады, биченчиле таудан эмегендиле.*

Бу юлгюледеча, быллай бойсуннган къош айтымланы кесеклери араларына да запятой салынады.

7. Байламсыз бойсуннган къош айтымны заманчы кесегини хапарчысы бир-бирде этимни шарт туруш формасындан къура-лыргъа да болады: *Мен юйге кирсем, Адырай анда телефон бла сѣлеше тура эди.*

Бу къош айтымны биринчи кесеги бойсуннган заманчы айтымды, нек десенг ол аны экинчи кесегинде айтылган ишни заманын кѣргюзтеди; быллай къош айтымны кесеклери да бир бирден запятой бла айырыладыла.

Быллай къош айтымла бла этимча айланчлы бош айтымла бир бирге синонимлик этедиле. Аны алайлыгъын кѣрюр ючюн, бу юлгюлени тенглешдиригиз: 1) *Мен юйге киргенде, Адырай анда телефон бла сѣлеше тура эди.* 2) *Мен юйге кирсем, Адырай анда телефон бла сѣлеше тура эди.*

265-чи иш. Алгъа тенг жарашхан къош айтымланы, ызы бла бойсуннган къош айтымланы жазыгъыз. Бойсуннган къош айтымланы бойсуннган кесеклери тюрлерин ызлагъыз, аланы къаллайла болганларын, къош айтымланы баш кесеклерине къаллай мадарланы болушлукълары бла байланнганларын айтыгъыз. Бош айтымланы энчи къауум этип жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Сиз мындан къачан кетсегиз да, биз да ол заманда кетерикбиз. 3) Биз да ары сиз кетген заманда кетерикбиз. 3) Мусос ишден келсин да, китапны оноуун артда этербиз. 4) Жел урду — эшик ачылды. 5) Жел ургъанлай, эшик ачылды. 6) Эртгенликде танг шош жарый турады, суху аяз сынжыр таудан урады. 7) Кюнчыгъышдан кюн да чыгъа барады, кюмюш таугъа алтын сыфат салады, суху аяз сабыр жюриюш алады, танг жарыгъы хар жерге жайылады (*Г. Б.*). 8) Ала къайры бара эселе да, сиз да ары барыгъыз. 9) Тамбла кюн аязыр деп, биченчиле бек ышанадыла. 10) Ийнекле нени жаратып ашай эселе да, танала да аны жаратадыла (*К. ж.*). 11) Ала къалай эселе да, была да алайдыла, бацхалькълары жокъду (*Т. З.*). 12) Бизни вокзалгъа жетгенибиз, поездни кетип башлагъаны болду (*Б.*). 13) Анда къой сюрюуле ненча эселе да, къоншу мюлкде да ала анчадыла. (*Л. б.*) 14) Сабий жѣтел этип тебиредими, Фатима олсагъатдан къоркъуп башлайды. 15) Андан бери сау эки жыл да болады, Мухадни, бизден кетип, Нарсанадады (*Л. б.*).

266-чы иш. Бойсуннган къош айтымланы табып, тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Алары хар бирини ызындан, бар эселе, алагъа синонимлик этген айланч членли бош айтымланы тыйгъыч белгилерин сала, жазыгъыз.

1) Назир бла Мажир ишни къачан тамамласала да Науруз ол заманда шошайырыкъды. 2) Ала бу жумушну битдирсинле да къартлагъа ол заманда болушурбуз. 3) Мен да туююл жукъ сезмеген тели, манг, кѣрмегенме бу жол кибик жарыкъ танг (*К. ж.*).

4) Ала бу жумушну битдиргенлей кьартлагъа болушурбуз. 5) Ол кьонакъ бла саламлашды, мен аны эслеп юйге кирдим. 6) Ол кьонакъ бла саламлашып бошагъанлай нартла жигитликлени юслеринден хапарла айтып тебиредиле (Х.). 7) Сен кимни кьоншусу эсенг да мен аны жашы бла шагъырейме (Э. О.). 8) Он кюн да болады колхозда тирлик жыйуу барады (К. ж.). 9) Анасы арбазгъа кирдими Маратчыкъ олсагъатдан аны аллына чабады. 14) Тирменнге кирсем ол анда нартюх тарта тура эди. 11) Анасы арбазгъа киргенлей Маратчыкъ аны аллына чабады. 12) Сен кимни атына минерге тартдыра эсенг да мен да аны атына минерикме. 13) Кьартланы арбазгъа киргенлери жашланы жерлеринден ёрге тургъанлары болду. 14) Сизге ала кьачан керек болса да биз аланы ол заманда табабыз (К. ж.). 15) Сен келдинг мен кетдим да кьалдым. 16) Кьачан десегиз да барырбыз. 17) Сен келгенлей мен кетип кьалдым.

267-чи иш. Алгъа бойсунган кьош айтымланы, ызы бла айланчлы бош айтымланы, сора тенг жарашхан кьош айтымланы тыйгъыч белгилерни сала жазыгъыз. Тенг жарашхан кьош айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Бош айтымланы кьуралыу жаны бла кьаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Тау элни юйлери кьардан аз кьарайдыла сууукъ жел эм бир бирни марайдыла (Э. О.). 2) Барыбыз да билебиз Этезланы Омар фахмулу жазыучу эди (К. ж.). 3) Ол «Къаяла унутмагъандыла» деген повестни жазгъанда бизни прозабызда алыкъа аллай иги чыгъарма жокъ эди. 4) От кюнле от кюнле кьайнайдыла Кавказда ырахатлыкъ кьалмагъанды жангыз да арбазда (Э. О.). 5) Ала аны бери кьачан керек эселе да ол заманда келтирирле. 6) Сен анга кёлю ушатмагъан бир зат айтдынг ол жилиды да кьалды. 7) Бизни алайгъа келгенибиз Хасанны машинадан тюшгени болду. 8) Ахматха тюбейик да ишге алай барырса. 9) Терсни кёрюп терс атлама абынма эфендиге хажиге да табынма (Къ. Къ.). 10) Айны кьол аязынг бла жапмазса (Н. с.). 11) Эшникде боранлайды. 12) Жангыз терек юй болмаз жангыз адам эл болмаз. 13) Тюз атлагъан тюзелир терс атлагъан терсейир (Къ. Къ.). 14) Кюн тиерге чыпчыкъла жарыкъ жырлап башладыла (К. ж.). 15) Театргъа барайыкъ. 16) Мурат бла Хасан ишден келгенде ынна урчукъ ийире тура эди. 17) Бёлек жылны тургъанма санга бир да келалмай, энди кьууанып кьарайма тансыгъымы аламай (З. Ж.).

268-чи иш. Бойсунган кьош айтымланы табып, бойсунган кесеклери кьаллайла болгъанларына кёре, кьауумлагъа юлешип жазыгъыз. Айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

1) Мазан бла Хасан не затны излей эселе да, сен бла мен да ол затны табаргъа кереклибиз. 2) Эсимдеди: алагъа чалгъы керек эди. 3) Сен чалгъыны кимге берген эсенг да, Хасан бла Мазаннга айт. 4) Хасан да, Мазан да биледиле: бизни аппагъа болушургъа керекди. 5) Аппа не ишлей биле эсе да, ала да аны

ишлей биледиле. 6) Туудукъларым мени усталыкъларыма юйренгендиле деп, аппабыз бек кьууанады. 7) Аппа кьайры эсе да, туудукълары Хасан бла Мазан да арыдыла. 8) Бирси кьартланы саулукълары кьалай эсе да, бизни аппаны саулугъу да алайды. 9) Мазанны бла Хасанны сагъышлары, аппа бизге ыразымыды деп, олду. 10) Аппа кьаллай бичакъ ишлесе да, аны туудукъларыны да аллай бичакъ ишлериклери келеди. 11) Аппа биледи: Хасан бла Мазан нени сюйселе да, аны ишлеяллыкьдыла. 12) Элде аппа кимле бла иги эсе да, Хасан бла Мазан аланы сабийлери бл шуьхдула. 13) Ала кьайры эселе да, была да арыдыла. 14) Хасан кьачан кел десе да, Мазан ол кюн керекли жерге мычмай жегеди. 15) Ол ары келдими, олсагьатдан Хасан жарып башлайды. 16) Сау ай бола болур, ала экиси да аппагъа бичен этедиле.

269-чу иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Бир баш членли айтымланы табыгъыз эм аланы кьаллайла болгъанларын анылатыгъыз.

1) Ачыуланып, кьарт жашлагъа хыны кьычырды. 2) Арып тургъан Мазан терк окъуна жукълады (З. Ж.). 3) Мюклени кьбюсюнде биченни агъачлы этиуге уллу эс бьлюннгени кьууандырады мени (Л. б.). 4) Жаз башы эрттенликде кьк машинала тьш арбазлада тохтап тура эдиле (Т. А.). 5) Мени китабым барды. Мени саулугъум барды. 6) Туугъан жеринги ташы, агъачы да ариуду (Н. с.). 7) Ол санга аман болады. 8) Мен сенден анга кьууанчыла хапар айтдырлыкьма. 9) Бир кесекден арыгъан адамла, нелерин да билмей, терен жукъугъа кирдиле (Ш. М.). 10) Мен цехде кюнорта азыкьны кезиуюнде болдум (Л. б.). 11) Арбазлада угъай, орамлада да чыпчыкъланы чюуюлдеген тауушлары эшитиледиле (К. Х.). 12) Айнюрю бою бирси ариу кьызланы бойларындан айырма туююлду (Т. А.). 13) Сени аны алай айтханына ышандырама. 14) Лашкутачы Хасан сенден бизге толу хапар айтды. 15) Кьайры бараса? Юйге кетейик. 16) Мында сууукьду. 17) Жаз башы.

270-чи иш. Алгъа бир баш членли бош айтымланы, ызы бла тенг жарашхан кьош айтымланы, бек артда бойсунган кьош айтымланы жазыгъыз. Аланы хар бирини энчиликлерини юсюнден толу хапар айтыгъыз, алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын анылатыгъыз.

1) От кюнле, от кюнле, эсеме тюшдюююз, бу кьадар жыллада мыйымда бишдигиз (Э. О.). 2) Тау кезинде эски сынны кьргенде, ол ёмюрле сынагъанын билгенде, тюрюлю сагъыш алгъан эди жюрегими (Э. О.). 3) Хар дерсе терен билим алама. 4) Кюз арты. Жауунлу булугла сыртланы башлары бла жюзюп келедиле. 5) Мени алайгъа келгеним, сени да алайдан кетгенинг болду. 6) Мухтар андан кьачан кьайтса да, ол заманда кел, маржа. 7) Мухтарым барады кьар тауда сокьмакьда, тону жокъ юсюнде, азыкъ жокъ артмакьда (Э. О.). 8) Мухтарым, кьайгьырма, кьыйынлыкъ аз кьалгъанды, бу сизге жетген кюн кьеп жерде сынал-

гъанды (Э. О.). 9) Юйге бара, Мухтар ыннагъа тюбеди, аны къолундагъы челекни алып, юйге дери элтди. 10) Ол андан къачан къайтса да, сиз анга ол заманда тюбегиз. 11) Мухтар биледи: ыннагъа быйыл жюз жыл боллукъду. 12) Ыннагъа ненча жыл бола эсе да, аппагъа да анча жыл болады. 13) Ала ненчаулан эселе да, была да анчауландыла. 14) Анга бир тюбе да, къошха ол заманда барырбыз. 15) Къошда бизге бек игиди. 16) Бусагъатда анда салкъынды. 17) Ары барайыкъ. 18) Аны эшитгенлей, жашха жан кирди. 19) Сен манга айтчы, къара тау, буму болур халкъ ёкюлю Рачыкъау, жашауунда солулукъ кюн кёрмеген (Э. О.). 20) Къаншаубийим келе эсе, жюриюгенлеге сорайыкъ (Х.).

§ 74 Бойсуннган орунчу кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Бойсуннган къош айтымны бойсуннган кесеги аны баш кесегинде этилген ишни орунун кёргюзтген болумну магъанасын ачыкъласа, анга бойсуннган орунчу айтым дейбиз.

Аллай бойсуннган айтым байлам сёзлю болады. Анда *къайда, къайры, къайдан* дегенча байлам сёзле келедиле. Къош айтымны баш кесегинде уа, алагъа нёгерлик этип, *анда, ары, андан* дегенча алмаш сёзлеуле келедиле. Ала баш айтымда орунчу болумланы къуллукъларын толтурадыла. Алай, алмаш сёзледен къуралгъанлары себепли, ол болумланы магъаналары белгисиз болады. Къош айтымны бойсуннган кесеги аланы магъаналарын белгили этедиле, аны себепли алагъа бойсуннган орунчу айтымла дейдиле. Юлгюле: 1) *Рустам къайда окъуй эсе да, Мурат да анда окъуйду.* 2) *Назир къайры кетсе да, къарындашчыгъы ары барады.* 3) *Бычхы къалайда тура эсе да, чёгюч да алайда къалгъанды.*

Бу юлгюледеча, орунчу бойсуннган кесеги болгъан къош айтымны кесеклерини араларына запятой салынады. Аллаи айтымны орунчу кесегини халарчысыны *-са да/-се да, эсе да* деген кесекчиклери боладыла. Бир-бирде уа халарчы этимни туура турушундан къуралыргъа да болады: 1) *Юсюп къайда ишлейди, сен да анда ишле.* 2) *Тууарланы суудан къалайтын ётдюргендиле, къойланы да алайтын ётдюрююз.*

Быллаи бойсуннган къош айтымны баш кесегинде байлам сёзлени орунларына *бир жерде, бир элде* дегенча сёз бирлешле келирге боладыла. Ала да байлам сёзлени къуллукъларын толтурадыла: 1) *Расул бир жерде ишлейди да, мен да анда ишлерикме.* 2) *Расул ол заманда бир шахаргъа баргъан эди да, биз да ары барабыз.*

Быллаи къош айтымланы кесеклерин байлауда да байлам хайырланылады. Бу юлгюледеча, аны ызындан запятой салынады.

271-чи иш. Айтымланы, керекли тыйгыч белгилерин сала, жазыгъыз, бар эселе, бойсунган кесеклерини тюплерин ызлагъыз, къаллайла болгъанларын ангылатыгъыз.

1) Сенекни излей эсегиз чалгъыла къалайда эселе да, алайгъа къарагъыз. 2) Керим къайда окъуй эсе да, анда къурулушчу инженерле хазырлайдыла. 3) Санга керек манга да керекди. 4) Сиз ол заманда бир институтда ишлей эдигиз да Махмут да бусагъатда анда ишлейди. 5) Жел урду эшик ачылды да кетди. 6) Сен билгенни бирсиле да биледиле. 7) Ала къалайгъа барсала да биз да алайгъа барырбыз. 8) Белгилиди: хар ким кесини ана тилини иги билирге керекди, ол аны анасыны халкъыны аллында да уллу борчуду. 9) Анда сен кимлени таный эсенг да биз да аланы таныйбыз. 10) Сабанчыла ол ишни бир ыйыкъны ичинде окъуна тамамларыкъ эдиле алай кюн бузулуп къалды. 11) Бери ким алгъа келсе да муну анга берликбиз. 12) Бери ким алгъа жетсе да махтауну ол аллыкъды. 13) Кюн батаргъа тауукъла уяларына къонуп башладыла. 14) Жауун жаугъанлай битимле тирилип башладыла (К. ж.). 15) Булутла къарап-къарагъынчы чачылдыла кюн жерни тынгылы жылытып башлады (Ш.).

272-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Айланч членлени белгилегиз. Айтымланы айырылгъан членлерини юслеринден, аланы нек айырылгъанларындан толу хапар айтыгъыз.

1) Кюн къыздыра башлагъанда, Сарыбий жамычысын тешип, атны къанжыгъасына къысды (Э. О.). 2) Бегеуюл Зекерия, ёхтемленип, ары-бери жюрюйдю (Ш. С.). 3) Сенгирчкеле, аланы ушакъларын тунчукъдурургъа суйгенча, къалын кырдыкны ичинде чыкъырдайдыла (Э. О.). 4) Алларында дорбунну кёргенлей, къонакъла бираз женгилирек атлап башладыла (З. Ж.). 5) Ол кесини къарындашы Мусабийни Нальчикден аскерге ашыргъанлы, кёп заман бола эди (А. И.). 6) Қъойчу, акъырын, къош таба кетип бара эди. 7) Имбрахим келгенде Аслан арбазында отун жара тура эди (Г. Б.). 8) Ленинградны блокададан толу азатлар ючюн, совет аскерлени алгъа барыулары 14 январда башланганды (К. ж.). 9) Қъарт къойчу уа, ашыгып, баш орамгъа чыкъды (З. Ж.). 10) Муну, бизни бёлюмюбюзню алчы студентин, барыбыз да бек сыйлайбыз. 11) Ол арбазгъа жетерге, кюнню кёзю къая артына ауду. 12) Хар заманда Павел стаканда тузну чай къашыкъ бла, акъырын, кёлю бла булгъайды, кеси суйюучю ётмек туурамгъа бал туз себеди (М. Г.). 13) Андан тышында, биз сабанчылыкъны, малчылыкъны айныуну жолуна чыгъарлыкъбыз. 14) Сен школдан келгинчи, биз бир жары да кетерик туйюлбюз. 15) Харунну огъурсуз ауазын эшитгенден сора, юйге кирирге базынмай, арбазда иги кесек суюлебиз. (Ш. Х.).

273-чю иш. Айтымланы жетмеген тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, айланч членлерини неледен къуралгъанларын ангылатыгъыз.

1) «Культтоварла» тюкен озгъан жылда шахарчылагъа юч минг телевизор эки жюз магнитофон жюз онеки пианино сатханды (Л. б.). 2) Молибден бла вольфрамны башланган ёзегин тапсакъ манга болгъан саугъаны кыралдан сиз да аллыкъсыз (Э. О.). 3) Биринчи сермешледе окъуна взводну командири оюм-лукъ бла жигерликни кёргюзтдю. (Л. б.). 4) Алайны кырдыгы чалынып ариу гебенле сюеледиле (Т. А.). 5) Дерсге кирирге къонгуроу урулгъан кезиуде Асият терлеп школну арбазына кирди (Т. Ж.). 6) Тауча сёлеше эсенг, тауча сёлеш ариу тилибизни жаркъ-малама (З. Ж.). 7) Халимат чыккырдан чыгъарып тана башны туурады (Г. Б.). 8) Бал таракъланы саулай жутуучу тамагъынг Уллу Славада кыруу шайны жугмайды. 9) Эшикге чыгып ол арбазда ары бери айланды (Т. А.). 10) Жандаргъа Сабырны жангыз кызын аты чыкыгъан ариу Мингсомну бередице (Г. Б.).

274-чю иш. Бу айтымланы жетмеген тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Бойсунган къош айтымланы бойсунган кесеклерини къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Андан бери ол болгъан жерге киши кирмегенди (Т. З.). 2) Аргъы къоншу берги къоншу сюрюучюлери да букыгъуч ойнайдыла (Г. Б.). 3) Алимчикни ёге анасы хар кюн сайын халжарларын тазалатып, отун жардырып уллу челекле бла суу ташытып турады (Г. Э.). 4) Райкомну активин колхозлагъа совхозлагъа предприятиялагъа жибергендиле (Г. И.). 5) Мен адамны адамлыкыгъа юйретдим къоркъакылыкъ сен а аны сатхыч этдинг (Къ. К.). 6) Слётха къошулгъанла Совет Аскерни монументини къатына гокка хансла саладыла (Л. б.). 7) Анасы Тахирге къакъ эт бла картош берди дугъума чай куйду (Къ. К.). 8) Арбаз ариу сыйпалып суу бюркюлгени кырумай гёген да босагъа аллында турады (Т. З.). 9) Комиссия къошакыла этгенден сора докладны проекти къабыл этилип бошалгъанды (Л. б.). 10) Алай кыйматсызгъа санап кыймагъанма мен аны (Къ. К.). 11) Мажит къайда эсе да Аслан андады. 12) Дамматны аты къаллай эсе да сени атынг да аллайды. 13) Даммат къайда жашай эсе да Мажир да анда жашайды. 14) Муса ары къалайтын озгъан эсе да биз да алайтын барайыкъ. 15) Муса тюкенден не ала да биз да аны алырбыз. 16) Санга къаллай китап керек эсе да манга да аллай китап керекди.

§ 75. Бойсунган халчы кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгыч белгиле.

Бойсунган халчы айтым къош айтымны баш кесегинде алмаш сёзден кыруалгъан халчы болумну магъанасын белгили этеди.

Бойсунган халчы айтымла эки тюрлю боладыла.

1. Аланы биринчи къауумуна кирген айтымла къош айтымны баш кесегини аллында келедиле. Алада **къалай, къалай бла** деген байлам сёзле боладыла, къош айтымны баш кесегинде уа, алагъа

негерлик этип, *алай, алай бла* деген алмаш магъаналы халчы болумла келедиле. Бойсунган халчы айтымла къош айтымны баш кесегини ол болумларыны магъаналарын ачыкълап жюриюдюле.

Байлам сёзлю бойсунган халчы айтымлы къош айтымны кесеклерини араларына запятой салынады. Ю л г ю л е: 1) *Таматала къалай ишлей эселе да, жашла да алай ишлейдиле.* 2) *Ала ары къалай бла барсала да, биз да алай бла барлыкъбыз.*

2. Бойсунган халчы айтым къош айтымда аны баш кесегинден сора келирге болады. Аны аллында келген баш айтымда *алай, былай* деген кёргюзтюучю сёзлеуледен къуралгъан болумла боладыла. Бойсунган къош айтымны бойсунган кесеги аланы ачыкълап жюриюдю. Ю л г ю л е: 1) *Мен хар кюн сайын алай этеме: школдан къайтханлай, малланы суугъа сюреме, анна бла бирге бичен салама сора, андан келсек, дерслерими этеме.* 2) *Иса алай этгенди: устазларын сёлешидирип, каникулланы кезиуянде Даммат бла бирге колхоз къозулану кютгенди.*

Бу юлгюледеча, быллай бойсунган къош айтымны кесеклерини араларында эки точка салынады.

275-чи иш. Бойсунган къош айтымланы, жетмеген тыйгъыч белгилерин сала, бойсунган кесеклерини къаллайла болгъанларына кёре, къауумлагъа юлешин жазыгъыз.

1) Сапийна къалай окъуй эсе да барыгъыз да алай окъугъуз. 2) Сиз къаллай иште болсагъыз да мен да аллай иште ишлерге мурат этеме. 3) Класда сен кимлеге ыразы эсенг да Харун да алагъа ыразыды. 4) Ынна урчукъ ийире Фатимат тылы ийлей турадыла. 5) Автобус элге жетерге кюн батды. 6) Сен ишинги къалай бла тамамлай эсенг да, биз да алай бла тамам этебиз. 7) Фатимат къайры барлыкъ эсе да Фаризат да ары барлыкъ болур. 8) Сен кимге ушай эсенг да, къарындашынг Хыйса да анга ушайды. 9) Сизни класда ненча сабий бар эсе да бизни класда да аллай бир адам окъуйду. 10) Ары баргъанла кимле эселе да махталгъанла да аладыла. 11) Билеме Шамил биченнге чыкъгъанлы сау ийыкъ болады. 12) Дерсибизни тамам этейик да, ойнаргъа ол заманда барырбыз. 13) Санга манга да белгиледи Керим Москвада окъуйду. 14) Тюздю Харунну къызы устазды. 15) Мухаммат бизге къонакъгъа келликди деп гялля къууанады. 16) Билебиз сени къайда айланнганынг да. 17) Сен къайры эсенг да мен да арыма. 18) Жашла кеч къалмай биченнге чыкъсала бек игисн олду (*К. ж.*).

276-чы иш. Алгъа бойсунган къош айтымланы, ызы бла айланч членли бош айтымланы керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Айланч членли айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Алада айланч членлени неледен къуралгъанларын айтыгъыз, айтымлада къайсы сёзле бла эм къалай байланганларын скобкаланы ичлеринде белгилегиз.

Ю л г ю л е: 1) Сен билгенни мен да билеме (хапарчыгъа та-

гылады). 2) Къошха барлыкъла эрттенликде правлен аллына жыйылдыла (хапарчы бла келишеди).

1) Сен билгенни мен да билеме. 2) Къошха барлыкъла эрттенликде правлен аллына жыйылдыла. 3) Кюн тиерге ала элден чыкъдыла. 4) Аладан сени аллынга къайсы келсе да анга алтын иер сал мин да жолгъа атлан (X.). 5) Гемуданы кимни аты озарыкъ эсе да ол бери чыкъсын (X.). 6) Этеригинг алайды муну кесинге къой муну да Сосурукъга бер (X.). 7) Поезд келирден алгъа вокзалгъа кѳп адам жыйылды. 8) Кадетле къачып кетгенлей эллилени асламы юйлерине къайытхан эдиле. 9) Машинаны кѳрюр ючюн ала андан бери жаяулай келген эдиле. 10) Жашха аны эшитгенлей башы ауругъанча кѳрюндю. 11) Къолу уллу асыу аягъы уллу жарсыу. 12) Бичен хазырлау башланды. 13) Бригада быйыл озгъан жылланы биринде да болмагъанча онглу тирлик жыйгъанды. 14) Аллаи китабы жокъла библиотекагъа тебиредиле. 15) Аны болушур адамы кѳпдю. 16) Къартлыгъында къарар адамы жокъгъа киши да сукъланмаз. 17) Шѳндю анда элли гура ѳсдюрюрча комплекс ишлене турады. 18) Биченликде чалгъы тартылгъан жаныу этген бѳдене къычыргъан тауушла эшитиледиле (К. Д.). 19) Ол анга жарсыи къууана да биледи (К. жс.). 20) Сен къайда жашай эсенг да Махмут да анда жашайды. 21) Ала къайры барсала да биз да ары барырбыз.

277-чи иш. Тарихле бла жазылгъан санаулары сѳзле бла жаза, текстни тетрадарыгъызгъа кѳчюрююз. Анда тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз.

Юсюню майдаллары.

I

Совет районну «Коммунизмге жол» колхозуну малчылары онскинчи бешжыллыкъны биринчи жылын аман бошамагъандыла. Жарашдырылгъан планнга кѳре, мюлк къыралгъа 3.050 центнер эт, 2.500 центнер сют, 208 центнер жууулгъан жюн сатаргъа керек эди да, ол планла артыгъы бла толтурулгъандыла. Анга малчылары бир ниетлиликде жангы амалла хайырланылгъанлары, фермалада, къошлада урунуу пизамны кючленгени, жууаплылыкъ кѳтюрюлгени себеплик этгендиле. Бызынгылыла малчылыкъдан хайыр алыуну кѳбейтиуге себеп боллукъ онгланы дайым излейдиле.

Бу юнледе биз колхозну Прохладна райондагъы участкасында болгъанбыз. Анда тууарчыла, къойчула бла да ушакъ этгенбиз. Мында мюлкню 400-ден артыкъ тууары, 3.000-нге жууукъ къою къышлайдыла. Къысыр тууарлагъа къарагъанла эки звеногъа юлешинедиле. Аладан бирине Юсюп башчылыкъ этеди. Ол эм аны нѳгерлери Сейдуллах, Кажок, Мажит 260 малгъа къарайдыла. Тууарла семиздиле. Аланы хар бирине кюн сайын 5 кило-

грамм комбикорма, 20 килограмм силос, ашаялгъанлары тенгли бир салам бериледи. Этге берир кезиуге малчыла хар тууарны ауурлугъун 400 килограммгъа жетдирирге айтадыла.

Шёндю бирси малла да аш керекли болмайдыла, иги айныйдыла. Анга малчыланы ишлерине жууаплы къарагъанлары себеп болады. Звенону таматасы Юсюп ара малчылыкъда ишлеп келгенли, иги кесек болады. Малчылыкъда болдургъан жетишимлери ючюн, ол Халкъ мюлк жетишимлерини кёрмючюне бир ненча кер къатышханды. Юсюпню ёшюнюнде ВДНХ-ны алтын эм кюмюш майдаллары жылтырайдыла. Ол кёрмючню «Москвич» автомашинасы бла да саугъаланнганды.

Аны нёгерлери Кажок бла Сейдуллах да малчылыкъны ветеранларыдыла, борчларын айыпсыз тамамлар ючюн, кючлерин аямагъан, огъурлу адамладыла. Мажит малчылыкъда ишлегенли уа тёрт-беш жыл болады. Ол да ишге таукел узалгъан, аны тамата нёгерлеринден осал этмезге кюрешген малчыды.

II

Хайбарны кёшунда.

Колхозну бирси участкасында ишлеген кёйчула да эки къауумгъа юлешинипдиле. Аланы бирине Хайбар башчылыкъ этеди. Ол кёшну кёйчулары быйылгъа дери юч жылны токълулагъа къарап тургъандыла эм боюнларына салынган борчну айыпсыз толтургъандыла. Сёз ючюн, былтыр Хайбар эм аны нёгерлери 2.300 токълугъа къарагъандыла. Минг токълуну этге бергендиле. Токълуланы хар биринден 1 килограмм бла 900 грамм жюн къыркылгъанды, хар малын ауурлугъу орта эсеп бла 31 килограмм болгъанды. Хар токълудан мюлкню кассасына 86 сом тюшгенди.

Хайбарны кёшунда ёсдюрюлген тиши токълуладан эки сюрюу къуралгъанды. Аладан бирине бюгюнлюкде Хайбар эм аны нёгерлери кеслери къарайдыла.

Былайда кёйчуланы юслеринден бир къауум сёз айтыргъа тийишлиди. Кёш тамата Хайбар колхоз ишге тири къатышхан адамды. Автомашинада, малда ишлесе да, ол анга ышанылгъан жумушну тамамлаугъа бир заманда да уллу кёллю болмагъанды. Тюз ниетли, жигер урунганы ючюн, Хайбарны эллилери, колхозну оноучулары, кёйчу нёгерлери да ариу кёредиле, намысын да жюрютедиле. Ол къайгырыулу адамды, ишни ауурлугъун хар заманда да кесине алыргъа суюючюдю. Халкъ мюлкню айнытуугъа салгъан къыйыны ючюн кёйчу «Жигер урунуу ючюн», «Урунуу айырмалыгъы ючюн» майдалла бла саугъаланнганды.

Хайбар бла бирге Мухтар эм Ахмадия урунадыла. Ала кёичулыкъда эрттеден бери ишлейдиле. Кёшну таматасыны айтханына кёре, ала не тюрлю ишни да айыпсыз тамамларгъа кючлериндан келлик адамладыла. Кёйчуланы иги ишлегенлерин кёргозтюр ючюн, быллай бир юлгю кёлтирейик. Башда айтханыбызча, ала былтыр 2.300 токълугъа къарагъандыла. Токълу, не

десенг да, токълуду, къарыулусу, къарыузузу да болады. Алай жашла аланы къарыузузларына, къарыулуларына башха-башха багып тургъандыла. Аны хайырындан, сюрюуден хазна къоранч болмагъанды.

Быйыл Хайбарны къошунда ишекледен биринчи кере тѣлю алынырыкъды. Малланы шѣндыюю халлары игиди. Аланы хар бирине кюн сайын 3 килограмм силос, 250 грамм зынтхы бериледи, саламлары аларындан къурумайды.

278-чи иш. *Къайры, къалайтын, ким, къайсы, не, къалай* деген байлам хайырланып, бойсунган къош айтымла къурагъыз, аланы жазыгъыз эм скобка-ланы ичлеринде бойсунган кесеклерини къаллайла болгъанларын кѣргюзтюгюз.

279-чу иш. Онтѣрт бойсунган къош айтым къурап жазыгъыз. Аланы хар экишеринде башчы бойсунган, хапарчы бойсунган, толтуруучу бойсунган, айгъакълаучу бойсунган, орунчу бойсунган, халчы бойсунган эм заманчы бойсунган айтымла болсунла.

§ 76. Бойсунган сылтаучу кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Бойсунган къош айтымны баш кесегинде этилген ишни сылтауун кѣргюзтген айтымгъа **бойсунган сылтаучу айтым** дейдиле.

Бойсунган сылтаучу айтымла къош айтымланы баш кесеклерине тюрлю-тюрлю мадарланы болушлукълары бла байланадыла.

Бойсунган къош айтымны баш кесегине *нек десенг (не ючюн десенг)* деген байламны болушлугъу бла байланган сылтаучу айтымла кѣбюрек тюбейдиле. Ала къош айтымны баш кесегини ызындан келедиле, кесклерини да хапарчылары этимни туура туруш формасындан къураладыла.

Ю лгюле: 1) *Мисирханны школда бек махтадыла, нек десенг, ол хар заманда айырма окъуйду.* 2) *Элде Хакимни суймеген адам жокъду, нек десенг, ол огъурлу адамды.*

Быллай къош айтымлада *нек десенг* деген байламны аллында азапатоу салынады.

2. Быллай бойсунган къош айтымла байламсыз жюрюрге да боладыла. Ол кезиуде аланы кесеклерини араларына эки точка салынады. Аны алайлыгъын кѣрюр ючюн, бу юлгюлени тенглешдиригиз: 1) *Къазий бюгюн шахаргъа кеталмай къалгъанды, нек десенг, андан автобус келмей къалгъанды.* 2) *Къазий бюгюн шахаргъа кеталмай къалгъанды: андан автобус келмей къалгъанды.*

3. Бойсунган къош айтымны сылтаучу кесеги аны баш кесегини аллында келирге эм аны бла *да* деген байламны болушлугъу бла байланыргъа болады. Аллай бойсунган сылтаучу айтымны хапарчысы да этимни туура туруш формасындан къуралады. Ю лгюле: 1) *Жыйын башчыны ол сѣзю адамланы арсар этди*

да, ала алайдан кетип квалдыла (Т. А.). 2) Арбазда тагъылып тургъан ит юрдю да, сюрюучю элгенди, артха туракълады.

Быллай къош айтымны кесеклери бир бирден запятой бла айырыладыла, байламсыз келселе уа, аланы араларына эки точка салынады: *Арбазда тагъылып тургъан ит юрдю: сюрюучю элгенди.*

4. Малкъар тилде бойсунган къош айтымны сылтаучу кесеге аны баш кесегине *деп* деген байламны болушлугъу бла байланьргъа да болады. Быллай сылтаучу айтым бойсунган къош айтымны баш кесегине аллында, артында неда аны ичинде келеди, кесини да хапарчысы этимни туура турушундан къуралады.

Ю л г ю л е: 1) *Ол харип аллай къыйнылыкъ сынагъан болур деп, кюнюм, кечем да кгарангы болур жашайма (Ш. Х.). 2) Кече кёзюме жукъу кирмейди, аны тангы аман бла атады деп (Х.). 3) Мени кёзюме, аны тангы аман бла атады деп, жукъу кирмейди.*

Бу юлгюледе кёрюннгенича, къош айтымны баш кесегини къалайында келсе да, аны бла *деп* деген байламны болушлугъу бла байланган сылтаучу айтым андан запятой бла айырылады.

280-чи иш. Алгъа бош айтымланы жазыгъыз эм синтаксис жаны бла тинтигиз, ызы бла бойсунган къош айтымланы айырып жазыгъыз, аланы бойсунган кесеклерини къаллайла болгъанларын скобканы ичлеринде кёргюзтюгюз. Айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

1) Классыбыз битеу школда алчы болгъанды да, андан къууанабыз. 2) Малы жокъду деп, эрден ёнгелеме, бегими жокъду деп, жерден ёнгелеме (Н. с.). 3) Музафар къайсы къошда ишлей эсе да, сени ол къошха жиберликдиле (К. ж.). 4) Ынна аурупду да, Маржан больницагъа кетгенди. 5) Жаш ойнай къалгъанды да, бузоу анасын эмип кетгенди. 6) Сагъат тапханма да, аны несин излейм (М.). 7) Мен сенден, ненг бар эсе да, аллыкъма (К. ж.). 8) Андан эсе кесинги тыйып турсанг, игиди (Х.). 9) Барыбыз да билебиз: Юсюп сынаулу къурулушчуду. 10) Биз элге кюн батыл жетдик. 11) Ала элге жетдиле, арып, тозурап. 12) Сыртха ким алгъа чыкъса да, аны ол кёрлюкдю. 13) Хожа соруп, «шыйых» да, амалсыздан, жууап этип башлады (Х.). 14) Мен, юйде сен къалсанг, сюеме. 15) Сен аны жыгъалырса деп, тренерибизни эсине да келмей эди. 16) Сен ишге кеч къаллыкъса да, биз анга жарсыйбыз (К. ж.). 17) Сизни элде жашагъан алчы малчыланы мен кёпден бери таныйма (К. ж.). 18) Нёгерим агъач къыйырына жетерге, биз аны аллына чыкъдыкъ (Ш.).

281-чи иш. Бойсунган къош айтымланы, бойсунган кесеклерини къаллайла болгъанларына кёре, къауумлагъа юлешип жазыгъыз. Алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылатыгъыз.

1) Биз бек ышанабыз: колхозну малчылары кеслерини планларын жетишимли толтурлукъдула. 2) Мариям къайсы автобусха минсе да, сен да ол автобус бла барырса. 3) Сен китапларым жокъдула деп, анга жарсыма. 4) Биз бусагъатда, битеу дунияда

мамырлыкъ тохташдырылыр деп, бек ышанабыз. 5) Бюгюн дырын жыйыллыкъ туююлдо: бичен алыкъа мылыды. 6) Къайсынны назмуларын битеу халкъ сюеди, нек десенг, ала огъурлулукъну, мамырлыкъны юсюнден жазылгъандыла. 7) Анда къауурамы кѣпдю, кырдыкмы кѣпдю, мен алыкъа билялмагъанма. 8) Ары ким баргъан эсе да, андагъылыны ол таный болур. 9) Кюн кеч болгъан эди да, биз жолгъа чыкъмай къалгъан эдик. 10) Мен сени кѣрмеген эдим: эсим башха затха кетип эди. 11) Мухадин къайда жашай эсе да, Мажирни туудукълары анда жашайдыла. 12) Сиз къалай ишлей эсегиз да, биз да алай ишлейбиз. 13) Сен къалай суйсенг да, алай барырбыз. 14) Къачан деселе да, артыма къарамай барлыкъма. 15) Сууукъ болдум — аурудум да къалдым. 16) Мажит къайсы ёгюзлени жегиучю эсе да, ол ёгюзлени бери сюрюгюз. 17) Кимни суйсенг да, аны ахлусуна иги боласа. 18) Бюгюн баш кюндю деп, Омар керти айта эди (К. ж.). 19) Хар ким кеси къайсы ауузда жашай эсе да, ол ауузда жюрюген диалектге тартыргъа да болур (К. ж.).

282-чи иш. Алгъа бир баш членли айтымланы жазыгыз, ызы бла эки баш членли айтымланы, жазып, синтаксис жаны бла тинтигиз.

- 1) Таулагъа къарап сейирсинедиле солургъа келген адамла.
- 2) Бу бийик таула бир ариу боладыла жаз кырдык ургъан заманда.
- 3) Ол шахаргъа мындан самолёт, вертолет бла да барылады.
- 4) Алай кетерге боллукъ туююлдо, кюзде сабанланы ормайын.
- 5) Алай эринип, бизге кѣрюнмегиз, биз аллай жашланы суймейбиз.
- 6) Къаншаубий кетгенли, бир кечени белими тешип жатмайма.
- 7) Алай болса, артыбызгъа къайтайыкъ, айтхан сѣзлеринг къайын атанга айтайыкъ (Х.).
- 8) Тауну башында тау болмаз, жангыз терекден бау болмаз, къылыч жара сау болса да, суймеклик жара сау болмаз.
- 9) Сюе эдим бир уланны, жарлы юйюрте туугъанны. Аны дурус кѣрмедиле, суйгениме бермедиле.
- 10) Тюз адамла, не этейим? Суймегениме бердиле. Чал сакъаллы къарт кишини манга тийишли кѣрдюле.
- 11) Иги сѣзню бичакъ кесмез.
- 12) Жаншакъ адам сѣзден тоймаз, къоркъакъ халкъына жарамаз.
- 13) Жигит боллукъ гиртчи болур, аман къатын тилчи болур (М. К.).
- 14) Эки харбызны бир ууучха сыйындыралмазса (Н. с.).
- 15) Эки къоянны къуусанг, бирин да тугалмазса (Н. с.).
- 16) Къайдан кѣрюндюнг манга? Кѣзюм илинди санга. Кѣлюнг уллу болмасын, хапарларса ананга (О. С.).
- 17) Мында зауукълуду (Ш. М.).

§ 77. Бойсуннган себепчи кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле.

Бойсуннган къош айтымны баш кесегинде этилген ишни себебин жѣргюзтген кесегине **бойсуннган себепчи айтым** дейдиле.

Бойсунган кѳош айтымны бойсунган себепчи кесеги аны баш кесегини ызындан келеди эм анга **аны себепли (ол себепден), аны ючюн** деген байламланы болушлукълары бла байланады. Бойсунган кѳош айтымда ол байламланы алларында запятой салынады.

Ю л г ю л е : 1) *Азамат кѳуруда огѳурлу иш этеди, аны себепли аны эллилери бек суюдиле.* 2) *Мында сууукѳду, ол себепден нартых жетмейди.*

283-чю иш. Бойсунган кѳош айтымланы айырып жазыгъыз, скобкаланы ичлеринде аланы бойсунган кесеклерини кѳаллайла болгъанларын кѳргюзтюз.

1) Поезд кетгенди, аны себепли сен бюгюн Махачкалагѳа кеталлыкъ туююлсе. 2) Сен бюгюн Махачкѳалагѳа кеталлыкъ туююлсе, нек десенг, поезд кетгенди. 3) Поезд кетгенди да, сен бюгюн Махачкѳалагѳа бараллыкъ туююлсе. 4) Ол башы ауругъандан тарыгѳады. 5) Аллай китап керекле бу тизмеге жазылсынла. 6) Ол бюгюн Махачкѳалагѳа кеталлыкъ туююлдо: поезд кетип кѳалгъанды. 7) Махмутну элде бек суюдиле, нек десенг ол огѳурлу адамды. 8) Махмут огѳурлу адамды, аны себепли элде аны бек суюдиле. 9) Мухтарны жашы Асхат кѳайда эсе да, аны кѳызы Майрус да андады. 10) Эсенланы Хасан элдегилени барысындан да таматады, аны себепли ала аны айтханын жерге тюшюрмей этедиле.

284-чю иш. Айтымланы керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Алда келген он айтымны синтаксис жаны бла тинтигиз, кѳалган айтымлада уа айланч членлени тюплерин ызлагъыз, аланы айтымланы кѳайсы членлерине кѳарагъанларын, ала бла кѳалай байланганларын айтыгъыз.

1) Адам жаш заманында жашлыгъын этмей кѳоймайды (З. Ж.). 2) Былайда жангылыу бола болмаз (С. К.). 3) Кѳк сыртла жалан болуп кѳалгъандыла (Т. А.). 4) Аманны кѳангагѳа тартсанг, жагъасын жыртдырады (Н. с.). 5) Кѳазий атларын да тыя жагѳа жолгѳа бурула тебиреди (Кѳ. К.). 6) Азиз ол сыйлы атны намысы жюрютгенлей турады (К. ж.). 7) Сабий жылларындан окѳуна ол хар адамгѳа ариу кѳрюнеди (Л. б.). 8) Сени жарлы болгъанынг малынг болмагъаны мени ишим туююлдо (Ш. С.). 9) Эл тюкенчиле планны болжалдан алгѳа толтурлукѳдула (Л. б.). 10) Атланы ийип жашла юйге кирдиле тыш кийимлерин тешип иги жылындыла (Л. б.). 11) Механизмле табылмагъан жерледе саламны агѳач темир гюрбелеге жыйып тюбюнден тылпыу иедиле. 12) Озгъан эки жылны ичинде шахарда промышленность продукция чыгъарыу иги кесек ѳсгенди. 13) Арт кезиуде анда уллу мюлк магъанасы болгъан ишлени сюзгендиле. 14) Алай бла Фатима кѳазауатны ахырына дери фронтда операция столну кѳатында ишледи (Л. б.). 15) Ары жанындан кѳызыл аскерчиле чыкѳдыла (Г. Б.). 16) Жылтырауукъ асфальт жолну юсюне жангур тамычыла тамып башладыла (Кѳ. Н.). 17) Зоотехник

ветеринар кьуллукъчула малла кѣчген ала стауатха жарашхан кезиуледе малчыланы биргелерине болургъа зоотехния ветеринария жорукъла толусу бла сакъланыр мадарланы этерге керекдиле. 18) Вокзалгъа чыкыгъанланы бир къаууму жилип бир къаууму да мудах болуп къайтдыла вагоннга (Л. б.). 19) Жаш тѣлюню къарыулу чыдамлы болургъа юйретну жаны бла иш артыкъ да элдеде осалды. 20) Предприятияла консерваланы бир бла жарым кондитер ашарыкъланы уа эки кере кѣп чыгъаргъандыла (К. ж.).

285-чи иш. Бойсунган къош айтымланы айырып жазыгъыз. Алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын, къаллай бойсунган айтымла болгъанларын айтыгъыз.

1) Сабий инжип турады, нек десенг, анасы келмейди. 1) Ол санга къачан керек болса да, мен аны санга ол кюн берирме. 3) Мени сенден тилеригим бирди: ата-ана айтханны тынгылы эте тур. 4) Биз анда, санга къаллай тон керек эсе да, аллай тон табарбыз. 5) Иса мында болгъанды, алай мени кѣрмей кетгенди, аны себепли жаныма тийгенди. 6) Хусей, тохта, жашла келсинле да, ол заманда кетербиз. 7) Мен тюнене ишге баралмагъанма, нек десенг, башым ауруй эди. 8) Жауунла кѣп жаугъандыла, аны себепли быйыл сабанлада тирлик игиди. 9) Мустафир бек иги ишлейди: колхозда аны намысын бек бийикге кѣтюредиле. 10) Мустафир аны иги малчы болгъанын билмей эди, нек десенг, аны бла шагъырей туююл эди. 11) Ол, бригадам быйыл планларын толтуралмай къалыр деп, бек къоркъады. 12) Биледи: жерни керегин иги тапдырмасанг, ол сени ыразы этмейди. 13) Сау дуняда эм баш насып тюзлюкдю. 14) Тюз атлагъан тюзелир, терс атлагъа терсейир (Къ. Къ.).

§ 78. Бойсунган муратчы кесеги болгъан къош айтым эм анда тыйгъыч белгиле.

Бойсунган къош айтымны баш кесегинде ишни къаллай мурат бла этилгенин кѣргюзтген айтымгъа **бойсунган муратчы айтым** дейдиле.

Бойсунган къош айтымны муратчы кесеги аны баш кесеги бла *деп* деген байламны болушлугъу бла байланады. Ол кеси да къош айтымны баш кесегини аллында, ичинде, ахырында да келеди эм андан запятой бла айырылады. Юлгюле: 1) *Сиз насыплы болугъуз деп, таматала къолдан келгенни аямай кюрешедиле.* 2) *Таматала, сиз насыплы болугъуз деп, къолдан келгенни аямай кюрешедиле.* 3) *Таматала къолдан келгенни аямай кюрешедиле, сиз насыплы болугъуз деп.*

286-чы иш. Бойсунган муратчы эм себепчи кесеклери болгъан айтымланы табыгъыз, алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылатыгъыз.

1) Къарт Харун бюгюн жарыкъды: туудукълары Хасан бла Асан къайтхандыла. 2) Ала анда иги къуллукъ этгендиле деп, ол бек къууанады. 3) Аппаны ыразы этебиз деп, жашла къыралгъа тюз къуллукъ этгендиле. 4) Аппа армияда ненча жыл тургъан эсе да, аны беш жашы да аллай биришер жыл тургъандыла. 5) Мал ашланы кѣп этерге керекди деп, колхоз изеу жыяды. 6) Председательни сагъышы, мал ашларыбыз къышха жетерми деп, олду. 7) Кюн ачылды деп, малчыла анга бек къууандыла. 8) Мында, не керек эсе да, ол табылады. 9) Эсибиздеди: ол жыл колхоз отуз автомашина алгъан эди. 10) Биченчиле, бу ыйыкъда жауун жаумаз деп, анга ышанадыла.

§ 79. Бойсунган ёлчемчи кесеги болгъан къош айтым эм анда тыйгъыч белгиле.

Бойсунган ёлчемчи айтым байлам сѣзлю болады. Анда *ненча, къаллай бир, ненча кере* деген байлам сѣзле боладыла. Къош айтымны баш кесегинде уа, ёлчемчи болумну къуллугъун толтуруп, *анча, аллай бир, анча кере* деген сѣзле, сѣз бирлешле келедиле.

Бойсунган къош айтымны ол ёлчемчи болумуну магъанасын белгили этип келген кесегине бойсунган ёлчемчи айтым дейдиле. Ю л г ю л е: 1) *Сиз бизге ненча кере келсегиз да, биз да сизге анча кере барырбыз.* 2) *Бу къошда аппа къаллай бир ишлеген эсе да, мен да аллай бир ишлегенме.*

Быллай къош айтымланы кесеклери бир бирден запятой бла айырыладыла.

§ 80. Бойсунган таянчакъ кесеги болгъан къош айтым эм анда тыйгъыч белгиле.

Бойсунган таянчакъ айтымны хапарчысы этимден, тилни ат кесеклеринден да къуралады. Аны *-са/-се, эсе* кесекчиклери боладыла. Ю л г ю л е: 1) *Сен мен салгъан аманатны толтурсанг, биз муратыбызгъа жетерикбиз* (Э. Х.). 2) *Бек огъары тургъан юйден жашыкъ дингил тѣнгеретип жиберсе, ол, шашмай, элни аягъына чыгъарыкъды* (Т. З.).

Бу къош айтымланы экинчи кесеклери баш айтымладыла. Алада берилген ишле къош айтымланы биринчи кесеклеринде айтылгъан ишлеге таянып этиледиле, аны себепли бу юлгюлени биринчи кесеклерине *бойсунган таянчакъ айтымла* дейбиз.

Къош айтымны бойсунган таянчакъ кесеги асламысында аны баш кесегини аллында келеди. Алай ол аны арасында, аны артында келирге да болады. Быллай къош айтымда тыйгъыч белгиле анга кѣре салынадыла. Аны алайлыгъын бу юлгюледе кѣрюрге боллукъду: 1) *Жауун жауса, жер жашнар.* (Н. с.). 2) *Жер, жауун жауса, жашнар.* 3) *Жер жашнар, жауун жауса.*

Хапарчысы этимни шарт туруш формасындан къуралгъан бойсунган айтымла, таянчакълыкъдан тышында, заманны да кѣр-

гюзтюрге боладыла. Аны себепли алагъа таянчакълы заманчы бойсуннган айтымла дерге болады. Юлгюле: 1) *Къыш жетсе, жер ташлар жашил токълугъун* (О. К.). 2) *Жабагъылы тай да, жазгъа чыкъса, ат болур.* (Н. с.).

287-чи иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, членлерини неледен къуралгъанларын, къуралыу жаны бла къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Бу, от терк ёчюлтюлмесе, узакъ кетерик ёртен боллугъун большевикле, Миронов ахшы ангылайдыла (З. Ж.). 2) Жангыдан иш усталыкъ сайларгъа тюшсе эди, мен энтта аны сайлар эдим (К. ж.). 3) Ала жатып тургъанынглай келип къалсала, айып болмазмы (Къ. К.). 4) Мен санга аны ненча кере жибердим эсе да, сен аны анча кере къууандырдынг (К. ж.). 5) Автобус бусагъат келир деп, жашла жолгъа жанладыла (Ш.). 6) Аны юсюнден сёз болса, бизден айып кёрмегиз (З. Ж.). 7) Сиз кимлеге тюбеген эсегиз да, бу жумушну аланы жашлары этерикдиле (Ш.). 8) Юйде ким гитче болса да, ол эрке болады. 9) Азаматны атасы тертбеш минутдан хурулдап тебирерикди, юйде керох атылып башласа, адам ушакъгъа уянырыкъ туююлдо, къалкъымазгъа гиртчи кишиди, жукъласа уа, къаты жукълайды (С. Л.). 10) Аман атха жал битсе, сыртына жер салдырмаз (Н. с.). 11) Сиз бери ненча кере келген эсегиз да, биз да ары анча кере баргъанбыз.

288-чи иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, членлерини неледен къуралгъанларын, къуралыу жаны бла къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Артдан-артха окъуугъа билимге татлыкъсыннган сабийле бал чибинле бал таракълагъа басыннганлай школгъа басынадыла (К. Х.). 2) Балтуз чюгюндюр ёсдюрюрге уста Айчолпан келинге кесини къатында жер бёлдюрген эди (Т. А.). 3) Бекболат ачлыгъын билдирмез ючюн башын эки жанына булгъап къойду. 4) Чоллай готонну кесини ёгюз арбасына жюклеп жолгъа атлана тура эди (Г. Б.). 5) Аслан арбазында ауур-ауур жюрюйдю (Ш. С.). 6) Талай баш аскер-окъуу заведенияны курсантларына уллу стипендияла берилгендиле (Л. б.). 7) Колхоз мал аш хазырлагъан цех эки жылы къой орун тау жайлыкълара малчы юй техникагъа ремонт этиучю цех ишлетгенди (Л. б.). 8) Хасан ёге анасын эгешчигин да жаны кибик кёреди. 9) Хар къайда да тёлю алгъан заманда къошланы кереклеси чакълы сакъманчыла бла жалчытадыла къозулагъа сыргъала салыуну эм эсепге алыуну кюн сайын эсепчиле бардырадыла (К. ж.). 10) Танг ата терт атлы саламлашып айырылышдыла (Э. О.).

§ 81. Бойсуннган сансыз кесеги болгъан къош айтым
эм анда тыйгъыч белгиле.

Бойсуннган къош айтымны кесеклерини араларында магъана жаны бла кѣп тюрлю байламлыкъ тохташады. Башхача айтсакъ, мында жашауда болгъан затла кѣрюнедиле. Сѣз ючюн, къыш болса, сууукъ болады. Алай бир-бирде, къыш болгъанлыкъгъа, сууукъ болмай къалыргъа да болады. Тилде ишлени бир бирлери бла аллай байлыкъларын кѣргюзтген къош айтымла да боладыла. Сѣз ючюн, *Жауун жауа эсе да, дырынчыла ишге кетдиле* деген айтымны алайыкъ. Бу бойсуннган къош айтымды. Аны *Жауун жауа эсе да* деген кесеги бойсуннган айтымды. Баш айтымда кѣрюннген иш, анда этилген ишге (*жауунну жаугъанына*) да къарамай, аны сансыз этип, тамамланады. Аны себепли бу къош айтымны бойсуннган кесегине бойсуннган сансыз айтым дейбиз.

Быллай бойсуннган айтымны хапарчысыны *са- да/-се да, эсе да* деген кесекчиклери боладыла. Бойсуннган айтым баш айтымгъа аланы эм бойсундуруучу интонацияны болушлукълары бла байланады.

Бойсуннган сансыз айтым къош айтымны баш кесегини алтында, аны ичинде неда ахырында келирге болады. Қъош айтымны къалайында келсе да, ол аны баш кесегинден запятой бла айырылады. Аны алайлыгъын быллай юлгюледе кѣрюрге боллукъду: 1) *Андан бери жыйырма беш жыл ѳтсе да, аны ичинде жазылгъан сѣзле бююнча эсимдедиле* (Б. Х.). 2) *Мухарбий, ол не бек кюрешди эсе да, кесине табыча угъай, анга табыча этди* (К. ж.). 3) *Аууш табылыр, таула къалай бийик болсала да* (Х.).

Бир-бирде бойсуннган сансыз айтымла бла этимсыфат айланчла бир бирге синонимлик этедиле: 1) *Сен тилесенг да, мен бюгюн ары бараллыкъ туююлме*. 2) *Сен тилегенликге, мен бюгюн ары бараллыкъ туююлме*.

289-чу иш. Алгъа бойсуннган къош айтымланы, ызы бла бирси айтымланы тыйгъыч белгилериң сала жазыгъыз. Бойсуннган къош айтымланы бойсуннган кесеклерини къаллайла болгъанларын, аланы баш айтымла бла къалай байланганларын айтыгъыз. Бирси айтымланы къуралыу жаны бла къаллайла болгъанларын айтыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз.

I

) Кюн къызыу болса да тебе башында самал желчик къуруда ургъанлай сериуюнлюк бергенлей туруучуду (Т. Ж.). 2) Атынг арып болса аз чап отунг аз болса аз жакъ (Н. с.). 3) Демократия къозгъалыу не къадар терен эсе асламланы политика онгларыны даражасы ол къадар бийикге кѣтюрюледди (Л. б.). 4) Элде Мустафаны бек жаратадыла ол ариу къылыкълы адамды. 5) Колхозда къайры бар деселе да биз ары барабыз ара мюлкню айнытыргъа кюрешебиз. 6) Мен аны излеп ненча кере жаздыргъанма къалайлагъа сордургъанма бир деп бир ышан бир ыз табылмады (С. А.). 7) Жашчыкъны анасы Жансурат аскерлерибизге деп школда къуралгъан госпиталда кече кюн демей ишлейди (Т. С.).

10) Кесинден таматаны ким суйсе да эл аны суймей кьоймайды. 11) Бизни аламан тауларыбызда тюрлю-тюрлю терекле еседиле. 12) Хамзат билгенни сени жашларын да биле болурла баям (К. ж.). 13) Билим аллыкьма деп, ким да бери келеди. 14) Жаралары сау болсала да Мухамматны кызыл тырмы тартхан берчлери тапла болуп кьалдыла (К. Х.). 15) Кёзге алай кёрюнсе да ныгышха ала безирегенден келмейдиле (К. Х.). 16) Жыйрыкь Салиматха аталса да оноу анга бир заманда да жетмегенди. 17) Поезд шахаргьа жетерге биз ауузланып бошадькь (К. ж.).

II

1) Парткомну секретары Куров анга бир-бирде тырман этеди болсада жаш ишин бардырады (З. Ж.). 2) Кьаспот кьарангы адам болса да жыр этгенди. 3) Кюн жилтирерге не бек кюрешсе да аны кьарыуу азды (З. Ж.). 4) Таужанны айтхан сёзю тюз болса да ала аны жаратмадыла. (Ш.). 5) Быллай кезиуде сабий-субюй да, жаш-кьарт да эшикге тартынады. (К. Х.). 6) Жаланбаш оруслу конторну эшигин бир жанына тюртдю (К. Д.). 7) Сабийле этген ишлеринде бир тюрлю терслик болмагьанын сабанлыкьда аууп не тюшюп кьалгьан будай сабанланы хар ким жыйгьанын биле эдиле (Т. А.). 8) Кесими боллукь ишге жангызлыкь жашаугьа хазырлап башладым. (Б.). 9) Жалан аякьлай кьыш да жай да кютюучю эдим байгьа мал (Х.). 10) Кьыйын болса да белге кётюрюп эндим элге. (Б. Азр.). 11) Хасанны звеносу керек болса жетишалмагьан кьоншуларына да болушады (Л. б.). 12) Сауутубуз болса эди жаныбызны учуз бермез эдик (Т. Ж.). 13) Ожий бир орамда жашагьан кьатынла бла кенгешип жарсыу кьууанч хапарлагьа тынгьласа да кюн арбазын толу жайылгьынчы кьайтыучу эди (Х. З.). 14) Ала дорбунну аллында бу кьаланган ташлагьа ычхынсала бизни ишибиз осал боллукьду (Э. О.). 15) Андан ким келсе да анга жолукь. 16) Аны айтханы кертиди. 17) Ийнекле мындан ары бузуллукь туюл эселе кьылыкьлары бусагьатда адам сукьланырчады.

290-чы иш. Бойсунган кьош айтымланы, айырып, тыйгьыч белгилерин сала жазыгьыз, бойсунган кесеклерини тюплерин ызлагьыз, аланы кьаллайла болгьанларын скобкаланы ичлеринде кёргюзтюгюз. Сора бирси айтымланы тыйгьыч белгилерин сала жазыгьыз да, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Ол не бек тилесе да акь кьуш аны имбашына кьонмаучуду (Т. З.). 2) Мухадин фермадан кьайтханда правлен аллында киши жокь эди. 3) Байла болмасала эди, бюгюн Мазанны кимге жиберлик эдинг? (З. Ж.). 4) Анасыны урушханы кьызчыкьны жанына тиймеген эди нек десенг ол кесини терслигин биле эди эм анга ачыу эте эди. (Ш.). 5) Афууажанны быллай жарыкьлыгьын кёрген адам не кьайгьысы болса да аны унутуп жарып кьалады (З. Ж.). 6) Ерге бла энишге бара Хасан сагьышха кирди

(Б. Х.). 7) Аны бла барабыз деп бирси эки жаш да тебирейдиле. (Х.). 8) Аны арып тургъаны бетинден белгилиди. (Ш.). 9) Къайдан эсе да ит юрген арба жызылдагъан тауушла эшитиледиле (К. Д.). 10) Асфальт тешелген бир уллу ындыр бла ийнек сауаргъа эки площадка ишлегенбиз (Л. б.). 11) Баям Аслан анга алгъыш этерге келе болур эди (Г. Б.). 12) Терек кесилсе да тамыры къалыр (Н. с.). 13) Муну бизники болгъанын ким биле эсе да ол къакъгъанды тереклени. 14) Жашладан кимге алгъа тубесенг да анга берирсе бу китапны. 15) Асан бюгюн ишге бармагъанды башы ауруйду (К. ж.).

§ 82. Ортакъ членли айтымлада тыйгъыч белгиле.

Айланч членли айтымда айланчны баш сёзюне эм айтымны хапарчысына да бирча къарагъан сёзге ортакъ член дейбиз. Ю л г ю г е: *Хусей, билимли адам болгъанлыгъына, ол затланы билмейди* деген айтымны алайыкъ. Мында *Хусей* деген сёз, *билмейди* деген хапарчы бла байланып, анга башчылыкъ этип келеди. Андан тышында, ол *билимли адам болгъанлыгъына* деген айланчха да къарайды. Болсада *Хусей* деген сёзден сора запятой салабыз. Алай бла аны айланчдан айырып, айтымгъа къошабыз.

Айланч быллай айтымланы алларында, ахырларында неда орталарында келирге болады. Къалайда келсе да, айланч айтымны членлеринден, ол санда башчысындан да запятой бла айырылады: 1) *Таусолтан, китап окъуй, радиогъа тынгылай эди* (К. ж.). 2) *Китап окъуй, Таусолтан радиогъа тынгылай эди.* 3) *Таусолтан радиогъа тынгылай эди, китап окъуй.*

Бу юлгюледе ортакъ член, эсе да *Таусолтан* деген сёз, айтымны башчысыды. Ортакъ болуп, айтымны бирси членлери да келирге боладыла. Ала да, айланчха кирген сёзледен запятой бла айырыладыла. *Сёз ючюн, Тауда, трактор кючю хайырланылмагъанлыкъгъа, кеп бичен жыйылгъанды* деген айтымда *тауда* деген сёз орунчу болумду. Ол айтымны хапарчысына (*тауда жыйылгъанды*), айланчха да (*тауда хайырланылмагъанлыкъгъа*) къарайды. Алай болгъанлыкъгъа, ол сёз айланчдан запятой бла айырылады: 1) *Тауда, трактор кючю хайырланылмагъанлыкъгъа, кеп бичен хазырланганды.* 2) *Трактор кючю хайырланылмагъанлыкъгъа, тауда кеп бичен хазырланганды.* 3) *Тауда кеп бичен хазырланганды, трактор кючю хайырланылмагъанлыкъгъа.*

Бизни тилибизде бир башчы бир айтымны ичинде этимни туура эм шарт турушларындан къуралгъан эки хапарчыгъа къарап келирге да болады. Сёз ючюн, *Мухарбек, не бек къыйналса да, бир заманда жарсымайды* деген айтымда *Мухарбек* деген сёз баш болушда келеди, кеси да *къыйналса, жарсымайды* деген хапарчыланы экисине да бирча къарайды, болсада *-са/-се* кесекчикли хапарчыдан бла анга къарагъан сёзледен запятой бла айырылады: 1) *Мухарбек, не бек къыйналса да, жарсымайды.* 2) *Не бек къыйналса да, Мухарбек жарсымайды.* 3) *Мухарбек жарсымайды, не бек къыйналса да.*

291-чи иш. Бойсунган кѳош айтымланы табыгъыз, тыйгъыч белгилерин сала, жазыгъыз. Бойсунган кесеклерини кѳаллайла болгъанларын, баш айтымлагъа кѳаллай мадарланы болушлукълары бла байланганларын айтыгъыз. Сора бош айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз.

1) Къыйынлы тюеге минсе да ит къабар (*Н. с.*). 2) Ачыу не уллу болса да тауну бузмаз (*Н. с.*). 3) Жаннет эшиги анда ачылып тура эсе да мен мында ёллюкме (*Т. А.*). 4) Тик сыртлада не къыйын болса да отун табылыр. 5) Жиляу-сыйыт болса да аны къызыл Нальчикден къайтаралмайдыла (*К. Х.*). 6) Муса ишге къайтханды нек десенг керекли къагъытларын унутуп кетгенди. (*Ш.*) 7) Алай этсегиз аны намысы тюшерикди киши айтханны этерик туйюлдю. (*К. ж.*). 8) Сен айтханны этип Маржан бери келгенди. 9) Мухарбийчик не жаш болса да, арбачы къартны уллу таза жюреги болгъанын ангылады. (*Ш.*) 10) Аны эгечи Асият аны билип юйге кетгенди. 11) Мен анга тюбегинчи мындан кетерик туйюлме. 12) Сизни элде ненча юйюр барды. 13) Билеме сени беш къарындашынг да устазладыла. 14) Адамланы акъылылары бир кибик болсала базар болмаз эди (*Х.*).

292-чи иш. Бу айтымлада баш, иелик эм тамамлаучу болушлада келген сёзлени табыгъыз, аланы къайсы членлени къуллукъларында келгенлерин, къайсы членле бла эм къалай байланганларын кёрюзтююз. Айтымланы бир туудукъ членлери къайсыладыла? Ала бир бирлери бла нелени болушлукълары бла байлангандыла?

1) Школ директорла залгъа жыйылдыла. 2) Къой жюню хайырлыды. 3) Тюкенде кишмир костюмла сатыладыла. 4) Бери юч тонна къой жюню келтирилликди. 5) Ахматны къызы студентди. 6) Ала терек бутакъланы бирге жыйдыла. 7) Кюндюз ишден арып келип, ол кече жюн тарай эди, къарыусуз сабийлерине ышанмай къарай эди (*Г. Б.*). 8) Аэродромда сыйлы къарауул тизилгенди эм да эки къыралны къырал гимнлери согъулгъандыла (*Л. б.*). 9) Совхозну дирекциясы, ишчи комитет цехни коллективин Хурмет грамота бла саугъалагъандыла. (*Л. б.*) 10) Патриотла душманнга тийишли жууап бергендиле эм аны артха ыхтыргъандыла (*К. ж.*). 11) Хамитбий эм аны тенглери ол къыйын кюнлени эсден кетермейдиле (*К. ж.*).

293-чю иш. Айтымланы жазыгъыз. Аланы кѳаллайла болгъанларын айтыгъыз, бир туудукъ членлерини бир бирлери бла эм кеслери къарагъан сёзле бла къалай байланганларын айтыгъыз.

1) Эки жюз чакълы совет адамны тюрмени арбазында тиздиле, тукъумларын, атларын жаздыла (*Х. К.*). 2) Ол кюн да арбазыбызгъа келип, анамы юсюне дуняны къаратханы, анамы бети учхунча агъаргъаны бюгюн да кёзюме кёрюннгенлей турады (*Б. Х.*). 3) Баула бла юйлени арасы кирсиздиле (*Б. Х.*). 4) Хар юйде телевизор, холодильник, пылесос, магнитофон, кийим жууучу машина эм башха багъалы затланы кёресе (*Л. б.*). 5) Эки

жаягы бир бирге кзуушуп турган, алаша бойлу, арыкь киши Ибрахимге бла аны кьатында сюелген Жамалчыкьгьа кьарады (К. Х.). 6) Араблыла барындан да алгьа дуниягьа медицинаны, математиканы, астрономияны эм архитектураны жайгьандыла (Ш.). 7) Сабийлери шахарлада окьугьан аналагьа бла суйгенлери аскерде кьуллукь этген кьызлагьа огьурлу хапар келтириую кимди (Г. Э.). 8) Патриотла аны элли танкын, бронетранспортерун эм аскер автомашинасын ууатхандыла, кеп аскер сауутун кьолгьа этгендиле (К. ж.). 9) Ананы багьалыгьын, сыйын адам кьагьытха жазып ангылатыргьа кьыйынды (Л. б.). 10) Кеслери ни жигерликлери бла, биригип урунганлары бла атларын махтау бла айтдыргьан ишчи коллективле кепдюле (Л. б.).

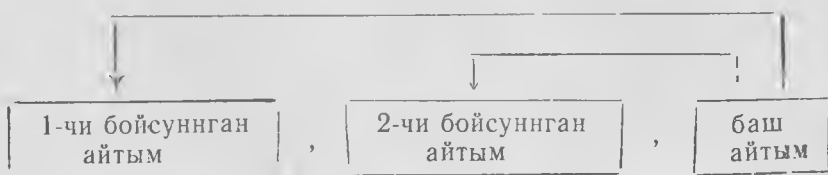
294-чю иш. Айтымланы жазыгьыз, аланы баш членлерини тюплерин ызлагьыз, бир бирлери бла кьалай байланганларын айтыгьыз.

1) Колхозчула чалгьыла бла бичен чаладыла. 2) Маштай кьой кютеди. 3) Аны кьызы мени бла совхозда ишлейди. 4) Мазанны чалгьычы жыйыны дырын жыяды. 5) Анга быйыл жюз жыл толлукьду. 6) Статьяда сез романны юсюнден барады. 7) Мени малларым да сенде турсунла. 8) Харунну хуржунунда бир ачык да жокь эди. 9) Ол орденлерин ешюнюнде журютуючу эди. 10) Аны кьамичиси кьолундан тюшдю. 11) Хызир атын кьазыкьгьа такьды. 12) Кьабыргьада кьуйюзге тьюреуюч тьюрелипди. 13) Аслан ат бла жолну озуп барады. 14) Эй, Мухур тюзден а юч атлы кьарады. Ортадагьы да кенже тайгьа ушайды. Кьыйырындагьы уа Кьаншаубийим тьююлдю... (Х.).

§ 83. Талай бойсунган кесеги болган кьош айтымла.

Бир-бир бойсунган кьош айтымланы бир угьай, бир талай бойсунган кесеклери болургьа боладыла. Аллай кьош айтымланы бир-бирлеринде бойсунган айтымла бирчала боладыла. Бирча магьанада журюп, ала баш айтымны, кьайсы болса да, бир членине неда кесине бойсунадыла. Сез ючюн, **Мен уллу болсам, школда иги окьусам, юй ишлеуюч боллукьма.** (М. И.) деген айтымны алайыкь. Анда эки бойсунган айтым барды. Ала быладыла: 1) *Мен уллу болсам*, 2) *Школда иги окьусам*. Была бойсунган таянчакь айтымладыла. Экиси да бирге кьош айтымны баш кесегине бойсунадыла. Аны схемада былай кергюзтюрге боллукьду.

15-чи схема

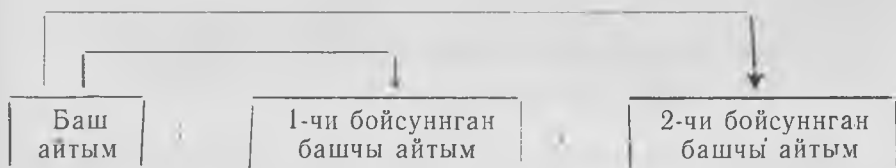
Мында быллай кыош айтымда кыаллай тыйгыч белгиле салынганлары керюнедиле. Стрелкала баш айтымдан бойсунган айтымлагыа барадыла. Аланы быллай окъуйбуз: баш айтым бойсунган айтымлапы, бирем-бирем, кесине бойсундурады.

Мен билеме: Азиз жылкычыды, Мурат кыойчуду деген юлгюде эки бойсунган толтуруучу айтым барды: 1) *Азиз жылкычыды*, 2) *Мурат кыойчуду*. Ала *Мен билеме* деген баш айтымны толтуруучусуну кыуллугун толтурадыла. Башхача айтсакъ, эки бойсунган толтуруучу айтым да кыош айтымны *Мен билеме* деген баш кесегине бирча бойсунадыла.

Бизни эсибиздеди: ол заманда Мазаннга он жыл, санга онбеш жыл бола эди деген бойсунган кыош айтымны эки бойсунган башчы айтымны барды: 1) *Ол заманда Мазаннга он жыл бола эди*, 2) *Ол заманда санга онбеш жыл бола эди*.

Ала экиси да кыош айтымны баш кесегине бирча бойсунадыла. Аны схемада быллай кергюзтюрге болады:

16-чы схема

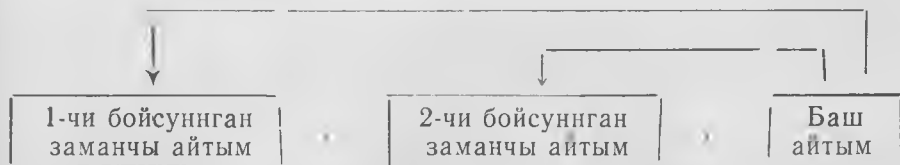

Көгетле кыачан бишселе да, аланы жыйыу кыачан башланса да, мен сени бери ол заманда чаккырлыкыма деген айтымны да эки бойсунган кесеги барды: 1) *Көгетле кыачан бишселе да*, 2) *Аланы жыйыу кыачан башланса да*.

Ала экиси да кыош айтымны баш кесегини *ол заманда* деген болумуну магыанасын белгиле этедиле, аны себепли бойсунган заманчы айтымладыла.

Бу айтымны схемасы:

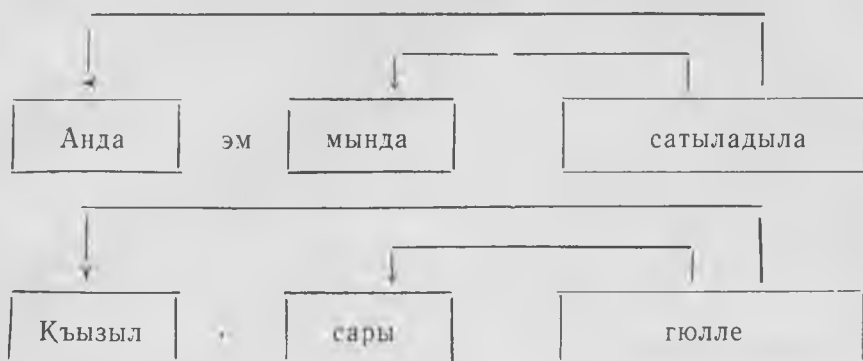
17-чы схема

Быллай бойсунууну айтымны бир туудукъ сансыз членлерини баш членлерине бойсунуулары бла тенглешдирирге боллуккыду. Юлгюге бу айтымны алайыкъ.

Анда эм мында кыызыл, сары гюлле сатыладыла.

Муну схемалада быллай кергюзтюрге да боллуккыду:

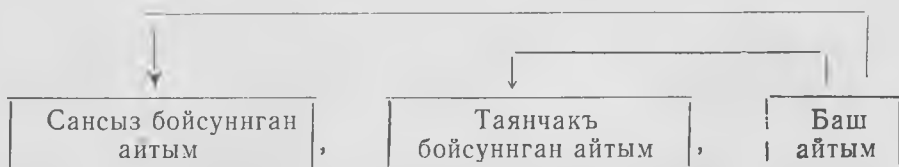

Алай бла, айтымны бир туудукъ сансыз членлери аны баш членлерине къалай бойсуна эселе да, бирча магъаналы бойсунган айтымла къош айтымны баш кесегине алай бойсунадыла. Айтымны бир туудукъ членлерини араларынача, ол айтымланы араларына да тенг жарашдырыучу байламла кийирирге болады: *Биз билебиз: ол заманда Мазаннга он жыл эм санга онбеш жыл бола эди.*

Магъаналары бирча болгъан бойсунган айтымлагъа бир туудукъ айтымла дейик. Бойсунган къош айтымны баш кесегине бойсунуп, бир туудукъ болмагъан бойсунган айтымла да келедиз. Сёз ючюн, *Заманым аз болса да, ёгюз арба мажарсам, мен сизге отунла келтирirme* деген айтымны алайыкъ. Ол юч кесекден къуралгъанды. Аланы бири (*Мен сизге отунла келтирirme*) баш айтымды, бирси экиси уа анга бойсунадыла. Ол бойсунган айтымланы бири (*заманым аз болса да*) сансыз айтымды, экинчиси уа (*Ёгюз арба мажарсам*) таянчакъ айтымды.

Бу талай бойсунган кесеги болгъан къош айтымны схемада былай кёргюзтурге боллукъду:

19-чу схема

Муну бойсунган кесеклери бирчала туюлдуле, болсада, бирча магъаналы бойсунган айтымлача, баш айтымгъа бойсунуп келедиле.

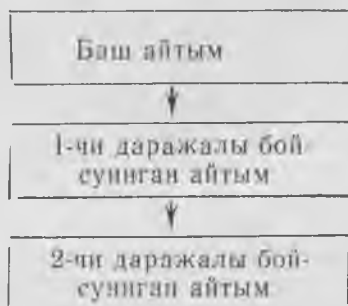
Къош айтымны бойсуннган кесеклерини бири аны баш кесегине, къалгъанлары уа бир бирге бойсунуп келирге да боладыла. Къош айтымны баш кесегине къайсы бойсуннган кесеги бойсунса да, анга **1-чи даражалы бойсуннган айтым** дейдиле. Къош айтымны 1-чи даражалы бойсуннган кесегине къайсы кесеги бойсунса да, анга **2-чи даражалы бойсуннган айтым** дейдиле; 2-чи даражалы бойсуннган айтымгъа бойсуннган айтымгъа уа **3-чю даражалы бойсуннган айтым** дейдиле. Аланы къалгъанларына да ат алай атала барады.

Сёз ючюн, *Терен билим алайыкъ деп, окъуучула къадалып окъусала, ата-анала алагъа ыразы боллукъдула* деген къош айтым юч кесекден къуралгъанды: 1) *Терен билим алайыкъ* (бойсуннган муратчы айтым), 2) *Окъуучула къадалып окъусала* (бойсуннган таянчакъ айтым), 3) *ата-анала алагъа ыразы боллукъдула* (баш айтым).

Бу къош айтымны бойсуннган таянчакъ кесеги баш айтымгъа бойсунады, аны себепли анга 1-чи даражалы бойсуннган айтым дейбиз. 1-чи даражалы бойсуннган айтымгъа бойсуннганы себепли, *Терен билим алайыкъ* деген айтымгъа 2-чи даражалы айтым дейбиз.

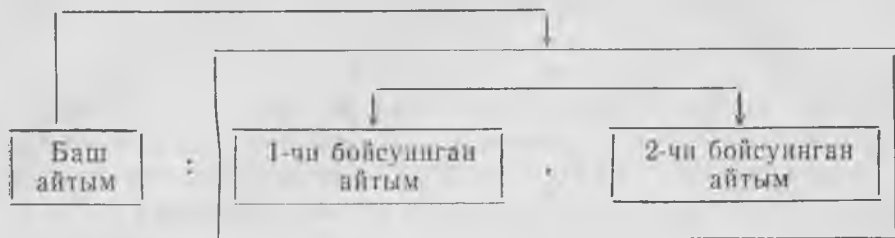
Бу къош айтымны схемада былай кёргюзтюрге болады:

20-чы схема

Мен билеме: анасы кетсе, Муратчыкъ жилирыкъды деген айтымны тинтейик. Муну юч кесеги барды: 1) *Мен билеме*, 2) *Анасы кетсе*, 3) *Муратчыкъ жилирыкъды*.

Аланы ючюнчюсю экинчисине бойсунады. Биринчи айтым, баш айтым, аланы экисин да бирге кесине бойсундурады. Аны схемада былай кёргюзтюрге болады:

Бойсуинган кѳош айтымгѳа кирген бош айтымланы бир кѳауу-му бир бирге бойсунуп, бирсилери уа бир бирлери бла тенг жарашып келирге да боладыла: *Сабанчыла жерни кезицунде сургендиле, аланы сабанларына урлукъ кезицунде себилгенди, болсада колхоз жерчиликден иги файда алмагъанды, нек десенг, аны жерлери сугъарылмайдыла.*

295-чи иш. Алгѳа тенг жарашхан кѳош айтымланы, ызы бла бойсуинган кѳош айтымланы, бек артда талай бойсуинган кесеге болгъан кѳош айтымланы, керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Бек артдагѳы кѳауумгѳа кирген айтымланы схемаларын кѳурагъыз.

1) Кѳурманлыкъ улакъ ее кѳадар уллу кычырса сыйлы ташха ол кѳадар асыуду ол кѳадар толу кѳабыл этилликди (С. К.). 2) Кѳанатлыла цююулдейдиле хоразла кычырадыла бир-бирде итле да юредиле (Ш.). 3) Кюнню жылыуу кюч алды аны себепли жер жылынып башлады. 4) Башы ауруй эсе да Харун ишге келди нек десенг анда план толмай эди (К. ж.). 5) Мен энишге ийилсем ит кѳозугъан эте эди нек десенг ол мени жерден бир зат аллыкъ, аны урлукъ суна эди. 6) Сыртлада кырдык саргъалгъанды терекле да чалыракълары агѳа сюеледиле. 7) Мен отха ташкѳмюр кѳуйдум да, юй терк окѳуна жылынды, аны себепли Мусаны бузлагъан чабырлары жумушап башладыла. 8) Танг жарый кѳкде жулдузла жукъара, элде чыракъла жана ожакъладан тютюн чыгѳа башладыла. 9) Кѳышха жетер чакълы мал ашла хазырлансала малла жазгѳа кѳоранчсыз чыкъсала биз кесибизни борчубузну толгъаннга санарыкъбыз нек десенг кѳыралгѳа эт сатыуну планыны толлугѳу бла кѳаллыгъы ол затлагѳа кѳре боллукъду. 10) Кѳамгъутну юйюню эшиги жызылдап ачылды юйге, жамычыгѳа чулгъанып, бир адам кирди (А. Х.). 11) Биз алайгѳа жетерге кѳонгуроу зынгырдады да сабийле школгѳа кирдиле (К. ж.). 12) Сакъ жауун жауду да сыртладан энишге жол ызчыкъла бла ырхычыкъла агъып тебиредиле.

296-чы иш. Текстни окѳугъуз, анда тыйгъыч белгилени нек салыннганларын айтыгъыз. Бар эселе, алгѳа бир туудукъ членли бош айтымланы, ызы бла тенг жарашхан кѳош айтымланы, сора бойсуинган кѳош айтымланы жазыгъыз.

Районларыбызны, эллерибизни алгъыннгы атлары.

Халкъыбызны жарсытхан затла кѣпдюле. Аланы юслеринден газет окъуучуларыбыз редакциягъа жазгъан къагъытларында билдиредиле, къайгъырадыла.

Малкъар халкъ мындан кѣчюрюлгюнчю болгъан районла жангъыдан нек къуралмайдыла, эллени, жерлени ол заманда жюрюютюлген, халкъ берген атлары нек къайтарылмайдыла?

Биз ол сорууланы бек тюзге санайбыз. Кертиси бла да, районлагъа да, элlege, жерlege да алгъыннгы атларын къайтарыргъа керекди деп, ненча жыйылыуда айтылады. «Тѣре» биригиу да кѣп кере кѣтюргенди ол сѣзню. Аны юсюнден «Коммунизмге жол» газетде да бир ненча кере айтылгъанды. Сѣз ючюн, 1989 жылда «Кесибибиз этерик ишле» деген редакциялы статьяда, Рахаевни эм бир къауум башха авторланы материалларында. Бу аллай бир къыйын иш туююлду, кѣп хапар айтдырып, тилетип турур кереклиси жокъду.

Район, эл, жер атла нек тюрлендирилгенлерин, алагъа жангы атла атаргъа нек тюшгенин билмеген адам республикада хазна болмаз. Ол ишле кѣчюрюлген малкъар халкъны атын, ызын да жокъ этер, унутдурур муратда этилген эдиле.

Бюгюн, битеу къырал билгенден, кѣчгюнчюлюк арталлы да закон деген затха келишмеген, адам баласыны историясында тюбемеген огъурсуз зулмугъа саналгъанды. СССР-ни Баш Советини бу ишни юсюнден къабыл этген Декларациясында айтылыуу алайды. Да сора къачаннга дери къурутулдукъ туююлду бу кюй-сюз ишни ызы?!

Биз ангылагъандан, кѣчгюнчюлюкге дери (1944 жылгъа дери) болгъан таулу районланы алгъыннгы чеклеринде алгъыннгы атлары бла къуар заман болгъанды. Эллени, жерлени да алгъыннгы атларын къайтарыргъа керекди.

Республиканы Баш Совети болжалгъа салмай этерик оноуладыла была барысы да, аны себепли къысха заманда алай этилир деп, толу ийнанабыз (К. Ж.).

297-чи иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, схемаларын къурап, аланы бойсунган кесеклерини неге бойсунганларын кѣргюзтюгюз. Бир бирге тенг жарашхан кесеклери болгъан къош айтымла къайсыладыла?

1) Ала жолгъа чыкъсала атла ач болурла деп артмакъла бла жем алыучу эдиле нек десенг жоллары бек узакъ болуучу эди.
2) Ким иги ишлесе да халкъ анга ыспас этер аны кѣлу жарыр.
3) Адам ишин суймесе аны тынгылы эталмайды, тамам болмагъан иш а аны къууандырмайды. 4) Биз да кѣребиз Жанчыкъ къошха тартдырады нек десенг аны эки къарындашы да анда ишлейдиле. 5) Халкъны бетин къайсы жазыучула чыгъаргъан эселе да аланы сыйларгъа керекди школда сабийlege аланы чыгъармаларын окъутургъа керекди. 6) Болмачы затланы жазып халкъыбызны аман къайсы «жазыучула» кѣргюзтген эселе да ала-

ны къаты жауапха тартырғыа керекди. 7) Бюгюнлюкде совхозда алтмыш автомашина барды он комбайна сабанлагъа тирлик жыргъа чыгъады андан аслам трактор тюрлю-тюрлю ишледе хайыр ланыладыла (К. ж.). 8) Қъартларыгъыз саулукълу болсунла ёмюрлери узакъ болсун, юйлеригиз къууанчдан толсун. 9) Мен билеме Асият кетсе сабий жилярыкъды. 10) Ариу кылыкълы ким эсе да таматала айтханны ким эте эсе да ол иги окъуйду. 11) Ким кьолу бла онглу, ким аузу бла онглу. 12) Мен сени жаратама, сен а Хамитни.

298-чи иш. Тёртошер талай бойсунган кесеге болган айтым къурап жазыгъыз, аланы схемаларын кёргюзтююз.

299-чу иш. Текстни окъугъыз, анда тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз. Алгъа бир туудукъ членли айтымланы, ызы бла тенг жарашхан кьош айтымланы, бек артда уа бойсунган кьош айтымланы жазыгъыз.

Къашхатауну консервачыларында.

Биз Къашхатауну консерва заводуна артыкъ тап заманда келмегенбиз. Нашаланы тузлап бошагъандыла, томатла уа алыкъа келтирилип башламагъандыла. Алай заводну коллективи ол кезиучюкде да бош турмайды. Ишчиле, бегирек да тишируула, урунуу болумларын игилендириу, ишлерин женгиллетуу жаны бла кёп тюрлю мадарла этедиле, нек десенг, августну аягында ол вoпpocну облсовпрофну пленумунда созерге белгиленгенди.

Заводну баш инженери былай айтады: — Бу арт жыллада уа биз тахта кёгетлени бла жемишлени жуугъан, аланы айырыучу пунктлагъа берген юч конвейер орнатханбыз. Кран-балкала бла тынгылы ишленген складла ишни иги да женгиллетирге себеп болгъандыла. Алада хауа бир халда сакъланады, жюклеу-кьоратыу ишле механизмлени болушлукълары бла тамамланадыла.

Хау, завод жангыртылгъанды. Цехлери кенгдиле, жарыкъдыла. Алада вентиляция игиди. Душевоила ишлейдиле. Мындан ары тиширууну гигиенасыны отоуун кьууаргъа белгиленеди. Жангы столова барды.

Профкомну председатели бла бирге биз коллектив договорну хар пунктуна эс буруп къарайбыз.

— Бу сезона общепитни бек иги шеф-повары Алим бизге кёчгенди. Кертиди, продуктла бла жалчытыу алаамат туююдю, алай, ашарыкъла татыусуздула деп, алыкъа киши да тарыкъмагъанды,— дейди лабораторияны таматасы.

— Общепитден алмай, тахта кёгетле, жемишле бла да заводну столовасын кесигиз да жалчытырча мадарла этемисиз?

— Ашарыкъланы багъаларыны жарымын биз телейбиз. Сиз айтханны юсюнден да сагъыш этебиз.

Бусагъатлада мында Къабарты-Малкъар агромелиоратив институтдан 26 студент ишлейдиле. Аланы да кюннге юч кере ашатыргъа керекбиз. Болсада хар заманда да алай этерге кьолубуздан келмей къалады, нек десенг, ала экинчи сменде ишлейдиле

эм аны кече ортасында бошайдыла. Эрттенликде жаш адамла жукъларгъа сюедила, аны себепли эргтел азыкъгъа хазна жеталмайдыла.

— Апы ючюн бизни жүрегибиз кыйналмайды,— дейди студент кѳауумну таматасы. Андан эсе, заводну оноучуларына айтыгъыз да, биз кѳаллай бир иш хакъ аллыгъыбызны ачыкъ этип турсунла. Алай болмаса, биз мардабызны артыгъы бла толтурабыз, алгъан хакъыбыз а жүз сомгъа жетмейди.

Тюз айтады ол. Тирлик жыйыу кыстау баргъан заманда сабанлада, жарашдырыучу предприятиялада жаш адамланы болушлукълары бек керек болады. Ахчаны санаргъа уа энди жаланда экономистле угъай, аны кѳп кыйын салып тапханла да юйренедиле (К. ж.).

ТЮЗ СЕЗ ЭМ СЕДЕГЕЙ СЕЗ.

§ 84. Тюз сѳзню бла сѳдегей сѳзню ангылатыу.

Адам кесини айтханын неда биреуню айтханын тюрлендирип жазады неда тюрлендирмей жазады. Сѳз ючюн, Раузат кеси кызы Фаризатха: «*Мен тамбла Москвагъа барлыкъма*»,—десе, мен аны айтханын сизге эки тюрлю мадар бла билдирирге боллукъма: 1) тюз сѳзню хайырланып, 2) сѳдегей сѳзню хайырлашып.

Биреуню айтханын тюрлендирмей хайырлансанг, анга тюз сѳз дейдиле. Сѳз ючюн, башда келтирилген юлгюню алайыкъ. Анда кавычкаланы ичлеринде Раузатны Фаризатха айтханы тюрленмей берилгенди. Анга тюз сѳз дейбиз.

Раузатны кызына айтханын бирлеге ангылатыр ючюн, биз аны сѳзлерин тюрлендирип, башха формада айтыргъа болабыз: *Раузат Фаризатха тамбла Москвагъа кетеригин айтханды*.

Биреуню айтханыны алай тюрлендирилип берилгенине сѳдегей сѳз дейдиле.

Тюз сѳз айтымды. Сѳдегей сѳзге айландырсанг, ол этимсыфат айланч болады. Ол айланчлагъа *айт, де, билдир, кычыр, кѳллендир* деген этимле кѳшуладыла. Ала кеслери да бет-сан формада кселедиле. Аны бу юлгюледе кѳрюрге боллукъду.

22-чи схема

Тюз сѳзле	Сѳдегей сѳзле
— <i>Кызым, мен сени бек жаратама</i> ,— деди Кѳаспот Аслийжаннга	<i>Кѳаспот Аслийжаннга аны бек жаратханын айтды.</i>
— <i>Манга бир суучукъ бер, маржа</i> ,— деди аппа Муратха	<i>Аппа Муратдан суучукъ беририн тиледи.</i>

— Бююн ишге барлыкъмыса? — деп сорду аппа Муратха

Аппа Муратха бююн аны ишге барлыгъын бла къаллыгъын сорду.

— Мен санга базардан топ келтирме, Асхат, — деди аппа

Аппа Асхатха базардан топ келтирме айтды.

Тюз сёз бла бирге авторну сёзлери да келирге боладыла. Ала тюз сёзю ким айтханын, къалай, къайдан, кимге айтханын, нек айтханын эм башха аллай затланы кёргюзтедиле. Ю л г ю л е:

— *Абдуллахан, бизге кёлкълды этер жеринг жокъду, — деди Ысхакъ. — Адам не заманда да сёзю бла, иши бла да бизден айыры болуучу эди. Аны кылыгъы да башха тюрлю эди.*

— *Елюрге жууукъ, адамны кылыгъы тюрленеди, — деп, Абдуллахан, артха бурулуп, терезеден узакъгъа къарап айтды. Аны акъылын терен сагъыш алгъанды. — Олтуругъуз. Бир оноу этерге керекди. Ол къафир аллахны да, динни да, бизни да аманлагъанды. — Таягъы бла узалып хауа чыракъны жандырды. — Ол бизге да, диннге да къанлы жау болгъанды. Айттыгъыз, не оноу этебиз?*

— *Да, элде аллай бир зат тапсала, ушхууурсуз къалыргъа да хазырдыла, — деп жууаплады биягъы Ысхакъ. — Мен ныгъышны къаты бла бери озуп келе эдим да, адамла, бютюнда ол тас болукъ жаш къауум, ызымдан къарап, кюлген эте эдиле (К. Х.).*

Тюз сёзю хайырланып, биз: 1) биреуню сёзон беребиз: — *Сени бла уугъа барлыкъма, — деди Асхат манга; 2) кесибиз айтхан затны кёргюзтебиз: Мени анга угъайым жокъду, — дедим мен Асхатха; 3) биреуню неда кесибизни ойлагъан затыбызны, оюму-бузну ангылатабыз: «Асхат иги жашды», — деп келди аны кёлюне. «Баям, ол уучулукъну бек сюеди», — деп ойлады мен.*

300-чю иш. Жазыгъыз. Тюз сёзлени эм авторну сёзлерин табыгъыз. Тюз сёзлени сёдегей сёзлеге айландыргъыз.

1) Абидат, сыйлы къонакъ келгенин мен башхаладан эшитгенме, — деди Мыртаз.

— Мыртаз, келгени, кетгени да бирча болду да, манга кёз ачдырмады (К. Х.).

2) — Кеч болгъанды: мында къал, эрттен бла эртте барырса, — деди Фердау.

— Угъай, жаным, нёгерлеримден айырылмайым, энтта келирме, — деп, Ануар атын тутаргъа кетди.

3) Қолхозну председатели, Фердау бла саламлашып: «Къыйналмай турамыса, ишинг къалайды? — деп сорду. — Сакъ бола тур, жайлыкъда ишлеген тыпч туйюлдю», — деп къошду.

«Арабий, ырхыгъа кетгеними ишми эшитгенди, ол алай нек айтды?» — деп, Фердау къызарды (К. Х.).

4) Атымы тапмай айланама. Қъайры тас болгъан эсе да, бу тийреде жокъду. Ат жерими сен бир жерге сал, Фердау, мен энт-та излерге барама.

— Қъарангыда кѳрген болмазса, неда атлыланы ызындан таггылып кетген болур,— деп, председатель босагъадан атлады.— Атынгы тас эсенг, къызла бедиш этерле, зоотехник,— деп, ол лакъырда этди (К. Х.).

§ 85. Тюз сѳзлю айтымлада тыйгъыч белгиле.

Айтымлада тюз сѳз да, авторну сѳзлери да бирге келедиле. Тюз сѳз бла авторну сѳзлери анда бир бирден тыйгъыч белгиле бла айырыладыла.

1. Тюз сѳзню эки жанында да кавычкала салынадыла: 1) «Жашасын бизни алапат халкъыбыз!» — деди сѳзюню ахырында докладчы. 2) «Жашасын! Жашасын!» — деди кимле эселе да жерлеринден (К. ж.).

2. Тюз сѳз авторну сѳзлеринден сора келсе, аланы ызларындан эки точка салынады, тюз сѳз а уллу харф бла башланады: 1) Арбаздан Асланны къонакъгъа былай айтханы эшитилди: «Ахшы жолгъа бар. Андаггыланы барысына да бизден салам айт». 2) Къонакъ анга ыразылыгъын билдирди: «Сау болугъуз. Саламыгъыз узакъ болсун».

3. Авторну сѳзлерини алларында келсе, тюз сѳзден сора тюрлю-тюрлю тыйгъыч белгиле салынадыла. Аны бу юлгюледе кѳрюрге боллукъду:

а) Тюз сѳзню къуллугъунда хапарлаучу айтым келсе, тюз сѳзню ызындан запятой бла тире салынадыла: «Мухаммат огъурлу адамды»,— деди Азиз.

б) Тюз сѳзню къуллугъунда кѳтюртюучю айтым келсе, аллай сѳзню ызындан кѳтюртюучю белги бла тире салынадыла: «Жашла, чабыгъыз, къауурагъа от салыгъыз!» — деп, Керим гузаба этип кычырды.

в) Тюз сѳз соруучу айтым болса, аны ызындан соруу белги бла тире салынады: «Къалайсыз? Тынч-ырахат турамысыз?» — деп, Азиз жарыкъ болду.

Бу юлгюлени ючюсюнде да авторну сѳзлери гитче харфла бла жазыладыла.

4. Авторну сѳзлери тюз сѳзню ортасында келирге боладыла. Ол заманда тюз сѳз эки кесекге бѳлунеди. Ол кесеклени биринчиси авторну сѳзлерини алларында, экинчиси уа аланы ызларындан келеди. Ол кезиуде тюз сѳзню биринчи кесегини ызындан да, авторну сѳзлеринден сора да запятой бла тире салынадыла: 1) «Келтир китапланы,— дейме мен санга,— Асхатха бер». 2) «Хайдагъыз, жашла,— деди Хусей,— терк болугъуз».

5. Тюз сѳз авторну сѳзлерини ортасында келирге да болады. Ол кезиуде авторну сѳзлерини биринчи кесегинден сора эки точка, тюз сѳзден сора уа, аны къаллай болгъанына кѳре, кавычкаладан сора запятой бла тире (Аслан жашына: «Иги этгенсе»,— деди),

соруу не кѣтюртюу белги бла тире салынады: 1) Аслан жашына: «Асхат къайры кетди?» — деп сорду. 2) Аслан жашына: «Аперим, Хусей, аперим!» — деди.

301-чи иш. 300-чю иште берилген айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

302-чи иш. Окъугъуз. Айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

Ибрахим Аслан жыйыныны къатына жетгенлей, анга алайдагъы адамла бирча къарадыла. «Кенгеш хайыр болсун, жамауат» — деди ол. — «Ой хайырлы къарт бол, жигит», — дедиле алайдагъыла бир ауаздан.

Аслан Ибрахимге жаз тил бла соруула соруп башлады: «Къалайса, Ибрахим, отун этипми келесе?» — «Оллахий, бирда аямалдым». — «Къургъакъ отун эталдынгмы? Жанармы? Огъесе асыры мыстыдан, жанаргъа унамай, тютюн этгенлейми турурла?» — «Мыстысы алай кѣп жокъду». — «Аркъагъа жарашмагъан кынгыр агъачла уа тюбемеймидиле, харип?» — «Тюбейдиле. Не этериксе?» — «Тюздю. Къалай болса да, отунну иги этерге керекди».

Бу экисини жаз тил бла сѣлешгенлерин сезгенде, тынгылагъанла харх этип кюлдюле. Аслан а: «Аперим, Ибрахим, аперим!» — деди (Г. Б.).

§ 86. Ушакъ.

Тюз сѣзню хайырлана, эки эм андан да аслам адам бир бирлери бла сѣлешселе, анга ушакъ дейбиз. Ушакъгъа къатышханланы хар бирини айтханына аны сѣзю (репликасы) дейбиз. Репликала бир бири ызларындан жазылсала, аланы хар бирини эки жанына да кавычкала салынадыла. Репликаланы араларына уа тире салынады: «*Бюгюн аламат жылы кюндю*», — деди Харун. — «*Алайды. Жаз башы жууукълашып келеди*», — деп жууаплады Расул — «*Мени жаз башындан суйген заманым жокъду*», — деп, Керим сѣзге къошулду. — «*Мени да*», — деди Расул.

Ушакъгъа къатышханланы хар бирини сѣзю жангы тизгинден башланса, ол сѣзню аллында тире салынады. Тюз сѣз уллу харф бла башланады. Аны кавычкалары болмайдыла:

— *Бизни жерибизден ариу жер жокъду битеу дунияда*, — деди Къаплан.

— *Биз аны бла ъхтемленирге керекбиз*, — деп, Мухтар кѣлю бла айтды: *Къайсынча, биз да аны суун, кырдыгын, агъачын, ташын да жаныбызча кѣрюрге керекбиз*.

303-чю иш. Текстни жазыгъыз. Тюз сѣзлю айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын анылатыгъыз. Байлам сѣзлю бойсунган къош айтымланы табыгъыз, аланы бойсунган кесеклерини къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

Бир жол Кюн бла Жел, ким къарыулуду экибизден дегенни айттып, улуу даулашха киришгендиле. Даулаша кетип, былай келишгендиле: «Биринчи тюбеген жолоучуну кийимлерин тешерча ким алгъа эталса да, ол къарыулуду».

Тюз да ала даулашып бошаргъа, жолда бир киши кёрюннгенди. Юсю зыккыл, бир жарлы адам.

— Бусагъат мен бир кваты юфгюрейим да, аны, къарап-къарагъынчы, кёлегин окъуна тешерча этейим.

Жел юфгюрюп башлагъанды, жолоучуну тонун тешдирирге кюрешгенди. Алай болалмагъанды. Ол жарлы киши жамаулу тонун бегирек чулгъанганды.

— Ыхы, мен да бир кёрейим,— дегенди Кюн да. Сора жолоучугъа алай ариу ышаргъанды, алай жылыулу ышаргъанды, ол жолоучу тонун угъай эсенг, кёлегин окъуна тешгенди.

— Кёрдюнгю,— дегенди Кюн.— Мен сени нечик байтамал хорладым!

— Асыры эртте махтанаса, бош къууанаса,— деди Жел.— Кел, кючюбюзню энтда бир сынайыкъ. Жолоучуну ким алгъа кийиндирсе, аны санайыкъ эм кючлюге.

— Охо, ыразыма,— деди Кюн.— Ким кючлю болгъанын энтда бир сынайыкъ. Сен башла.

Жел кесине болушлукъгъа аны ызындан айланып тургъан будултаны чакъырды. Ала Кюнню бетин жапдыла. Бир кесекден жолоучу киши, жеринден туруп, кийимлерин кие башлады.

— Кёрдюнгю,— деди Жел,— ким къарыулу, ким кючлю болгъанын! Менге эм къарыулу эм кючлю да!

Жел бла Кюнню даулашларын эшитип тургъан акъыллы жолоучу киши ышарды да, экисине да былай айтды:

— Сиз, шуёхларым, экигиз да къарыулусуз. Алай эм къарыулугъа уа мен аз махтаннганны санайма. Ол а Жерди.

Жолоучу киши жолуна кетди. Кюн бла Жел а ма бюгюн да даулашханлай турадыла. Андан а Жерге бир жылы хауа, бир а салкъын аязы келгенлей турадыла («Нюрден»).

304-чю иш. Муну аллындагъы иште берилген текстни репликаларын бир бири ызларындан тюшюре жазыгъыз.

305-чи иш. Текстни, жетмеген тыйгъыч белгилерин сала, репликаланы бир бири ызларындан тюшюре жазыгъыз.

Къош къаларгъа, таш жыйып бошагъандан сора, Малжей бла Чоллай, улоу тилей, Баймырзаны къошуна бардыла.

— Ой, кёп болсун—деп, Малжей къош аллында муркку эте тургъан Баймырзагъа сёлешди. Не тап болду. Кесинге тюбеп къалдыкъ да.

— Ой, сау болугъуз, сау келигиз! Жууукъ да болугъуз! деп, Баймырза бек жарыкъ болду. Ажашып къаласыз да! Не айланасыз?

— Санга келгенбиз. Келгенибиз да аны ючюндю: бирге мал нёгер кирик болгъанбиз да, улоу тилей келгенбиз деди Малжей.

— Ёлмесек, биз да бир кюнде бир керекли жеринге жарарбыз деп къошду Чоллай да жалынган ауаз бла.

— Аллах ёлюм бермесин. Хатыр этмей а? Бир элли туюлюбюзюм? «Элли жаш — къарындаш» деп, сёз барды да, Элтигиз. Эки ёгюз да, дорласын да береме.

— Керекли кюнде хатыр тапхан нени багъасыды! Биз ыразы болгъан кирик, санга аллах ыразы болсун дейди Малжей.

— Изеу этген заманында изеуге да барыбыз деп, Чоллай кеси башына дагъыда борч алды (Г. Б.).

306-чы иш. Туура сёзлени сёдегей сёзлеге айландырып жазыгъыз.

«Жашларымы экиси да инженерледиле», — деди Расул. — «Биздегилени да бири инженерди, экиси уа къойчуладыла», — деди Хасан. — «Мен агрономну бек сюеме, — деп Мухадин сёзге къошулду. — Бизде эки къыз бардыла. Ала устазладыла. Кишиге да сукъланмай жашайдыла». — Кертисин айтсакъ, устаздан иги зат да жокъду, — деди Хасан. — Ол адамгъа къылыкъ береди, билим береди, акъыл береди».

§ 87. Цитаталы айтымлада тыйгъыч белгиле.

Бирле жазгъан текстни бир кесегин неда бир ненча сёзюн алып, кеси текстибизге кийирсек, анга цитата дейбиз.

Цитата сау айтым болса, аны бла бирге авторну сезлери да келселе, цитата тюз сёзча хайырланылады. Башхача айтсакъ, цитатасы болгъан айтымда тыйгъыч белгиле тюз сёзлю айтымдача салынадыла. Ю л г ю л е: 1) *Къулийланы Къайсын бир назмусунда былай жазгъанды: «Анам! Эсингдемиди сени къалай куююп, жарсып сакълагъанынг урушдан мени?»* 2) *«Кесим уруш этгенме да, тынчылыкъны сакъларгъа андан хазырма дуняда», — дейди поэт кесини ол назмусунда.* 3) Аны «Ана тилим» деген назмусунда биз былай окъуйбуз: *«Ой, ана тили — сабийлик тили, ой, ана тили — кертилик тили!»*

Бир-бирде биз бирлени текстинден сау айтымны угъай, бир ненча сёзю алыргъа болабыз. Алай этсек, ол сёзлени эки жанларында кавычка саладыла: *«Сабийле бары тоярын, китап да, иллеу да кёп болурларын»* Къулийланы Къайсын бек суйгенди.

Цитатаны не алындан, не ахырындан сёзле къоратылыргъа боладыла. Аны алайлыгъын кёргюзтюр ючюн, кёп точка салабыз: 1) *Къайсын кесини «Туугъан жерим бла сёлешю» деген назмусун былай сёзле бла башлайды: «Балалы къуш уясында тургъанча Турса, Малкъарым, чыгъып къаялагъа»...* 2) Аны ол чыгъармасында былай сёзле бардыла: *...«Жырлары эрликни эм суймекликни эгечлеца туудула тауларымда»...*

Цитатаны къайдан эм кимден алыннганын кёргюзтюр ючюн,

аны авторуну атын, тукъум атын неда аны чыгъармасыны атын кѳргюзтебиз. Ол затла цитата бла бир тизгинде тѳгерек скобка-ланы ичлеринде берилселе, точка скобкаладан сора салынады: 1) *Тюркологияда кѳысылууну юсюнден вопрос даулашлыды. Алимлени кѳбюсюню акѳылларына кѳре, бойсунган сѳз баш сѳзге кесини формасын тюрлендирмей байланса, анга кѳысылуу дерге керекди* (Ахматов И. Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси.— Нальчик, 1987, 15 б.). 2) *«Б, в, г, д харфла сѳзню ахырында бизни тилге орус тилни юсю бла кирген сѳзледе жазыладыла: клуб, штаб, устав, округ, диалог, отряд, парад».* (Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы.— Нальчик, 1970, 8 б.). 3) *«Дунияда зорлукъ жокъда кѳанлы кюреш туумаз эди, адам улуну кѳаны жерни жуумаз эди»* (О. С.).

Цитатаны авторуну эм аны чыгъармасыны атлары андан айырылып, энишгерекде, башха тизгинде, берилселе, цитатадан сора точка салынады.

Цитата эпиграфны кѳуллугъунда хайырланылса, кавычкаласыз жазылады. Аны авторуну аты, тукъум аты скобкалагъа алынмайдыла:

Тил къар тѳююлдо,
Женгил эрип кетген.
Ол къаяды,
Ѵмюрледе бек тургъан.

Кѳулийланы Къайсын.

307-чи иш. Бу айтымланы жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Цитатала къайсыла болгъанларын айтыгъыз

1) Кесини атасы Хажбийча, мени атам Шууа малчы эм уучу болгъанды деп жазады Къайсын кесини «Поэт кѳуруда адамла арасындады» деген китабында. 2) Москвагъа келип, анда Луначарский атлы Театр институтха киргенимде, манга тюгел онсегиз жыл да толмагъан эди. (Кѳулийланы Къайсын. Поэт кѳуруда адамланы арасындады.— М., 1986, 7 б.) 3) *Эмда, неда, болсада* деген байламлада да кесекчик бирге жазылады. (Къарачай-малкъар орфографияны бла пунктуацияны жорукълары — Нальчик, 1986, 21 б.) 4) Патчахлыкъ халкѳыбызны къыйнап тургъанды. Аны юсюнден «Азатлыкъ жырында» да айтылады Дуниябыз къарангыды кечеча, Азатлыкъ ючюн тутарбыз бир бири кѳолундан, Эркин болурбуз ит патчахны зорундан! 5) Масхут деди Рустам мен сени таныгъанлы он жыл болады. Тюздю: ол кезиуню ичинде хайырынгы болмаса, хатангы кѳрмегенме деди Масхут, сора кѳоншусуну кѳлюне жетеме деп Сен былайда болмасанг, бизни жашауубуз бек аман болур эди деди. Сау бол, Масхут. Мен эталмагъан ахшылыкъны санга аллах этсин деди Рустам, анга ыразылыгъын билдире Кѳоншусуна аман сени жаууунг болсун. Адамны кѳоншусу эгечден, къарындашдан да жууукъду. 6) Быланы сѳзлерине тынгылап тургъан Марат Тюз айтадыла. Кѳоншу кѳоншугъа эгечди, къарындашды деп ойлады.

308-чи иш. Бу текстни керекли интонация бла окъугъуз, жетмеген тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз.

Ибрахимни чал сакъялын кѳрген адам, Халимат аны къатынды демез эди. Халимат беш сабийни анасы болгъанлыкъгъа, алыкъын асыры жаш эди.

Халимат ийнек тамышдырады, Ибрахим сауады, ол сюрюуден келген жашчыгъ'а бузоу кѳоруйду.

Юч ийнек да жангыз челек сют береди.

Аха, энди сен а бузоуланы, айырып, орунларына жый деди Ибрахим жесини болушлукъчу тамата жашы Антоннга. Сора сютден толу челеги бла юйге кирди.

Антон, аурунг алайым, Чаука ургъан этиучюдю, къайда да урдургъан иш этерсе. Сакъ бол, кѳурманынг болайым!

Угъай-угъай, анам, кѳоркъма. Бузоуланы орунларына жыйгъан манга алай къыйын иш туйюлдо.

Охо, аурунг, охо деп, ол сабий жилигъан юйге хыны атлай кетди. Ол тышындан жумушчу жашына кѳууанып сѳлеше тургъанда, алыкъын ёшюнден айырылмагъан, бешикдеги кызычыгъы Сафийат ачы-ачы жилий эди. Асыры сыгъынып жилигъандан, аны бетчиги, бишген чум бюртюкча кызарады. Жесин кѳпдюрсени сайын, бешик бауун юзерге жетдире эди. Ибрахим а къатынына тырман этеди.

Ай юйюнге, сен бу Антон амандан къалгъанланы сабийге санамаймыса? Бу мында бууула, сен а анда лахор эте, жанымдан болдум.

Охо, балачыгъым, охо деп, сабийине ариу айта, бешикни алында тѳмекчикге олтуруп, Халимат кызычыгъына ёшюнюн салды. Кызычкъ дагъыда жилигъанын тохтатмады.

Алан, Кашто кызы, бу куйсюз жан туйюмек иш болгъан болурму?

Не билейим, аурунг. Былай а этмеучю эди. Не эсе да санларымы туйюрдю. Не туйюмек болгъанды, неда кѳз тийгенди. Токъ сабийчикни да, хазна адамгъа да артыкъ кѳргюзтмеучюме. Бюгюн Туйгъун, тирменден къайтып бара, бери бурулгъан эди да, ол бир бек кѳубултхан эди. Аны кѳюмю тийген болур? Байрым мени да, аны да кѳурутсун.

Да, сен эшикни жабып тураса да! Туйгъундан чыкъмагъан хата кимден чыгъарыкъды? Аны халындан кѳоркъмагъан бу элде адам да жокъду. Андан эфенди окъуна кѳоркъады. Алай болмаса, ол аны гунч этер эди.

Бир да, андан бек аман юрке болурла. Ол, бир жарлы къарт къатын, кимге да не хата этеди?

Аны юсюнден мен санга арткакъда айтырма. Шѳндю былайда, бу сабийлени къатында, айтсам, ала кѳоркъгъан этерикдиле.

Гуртуланы Берт.

309-чу иш. Кѳулийланы Къайсыны «Туугъан жерим бла сѳлешу» деген чыгъармасындан алынган цитаталаны хайырланып, поэтни туугъан жерине сиймеклигини юсюнден кысха хапар жазыгъыз.

310-чу иш. Бу пьеса юзюкню тюз сёзлю айтымлагъа айландырып жазыгъыз.

Поэт. (Джалилни къатына жанлайды). Салам алейкум, Муса. Айып этме, бош алай сёлешгеним ючюн. Салам алейкум, Муса
Джалиль.

Муса. Сен кимсе?

Поэт. Мен Поэтме.

Муса. Поэтми?

Поэт. Алай айтыргъа тийишли да болмаз манга. Поэт деген сыйлы атны жүрютюр ючюн, сенича болургъа керекди.

Муса. Бош кёзбауну кёюгъуз. Ол тиширугъа керекли затды.

Поэт. Кертисин айтсам, назму жазгъан адамма, жазгъанлары басмаланнган.

Муса. Да сора санга не керекди, назму жазгъан адам, жазгъанлары да басмаланнган?

Поэт. Мен эрттеден излей эдим сени кёрюрге. Энди уа башха амалым болмай келгенме.

Муса. Алаймыды? Къайданса кесинг да?

Поэт. Мен Къазанданма.

Муса. Къазанданмы дейсе? (Бети жарып.) Тохта, сен Къазанданмыса? Сора не тынгылап тураса?! Айт хапар, къалайды анда — туугъан жерибизде?

Поэт. Бизни туугъан жерибизде, Муса...

Муса. (Поэтни сёзюн бёлюп). Тохта. Сен бери къалай киргенсе? Къайдан танийса мени? Не излейсе менден?

Поэт. Сен мени тасхачы суна болурса дейме.

Муса. (Сууукъ). Алай окъуна да болур.

Поэт. Хау. Мен санга Джалиль деп кёйгъанма, сен тюз атынгы жашырып тургъанынгы унутуп. Къоркъмагъыз менден, Муса Гумеров.

Муса. Къоркъгъан жерим жокъду. Боллугъу бирди. Мени не сакълагъанын мен билеме, алай ёлурден алгъа ким бла сёлешгеними да билирге керекме.

Поэт. Сабийликден бери сени кишилигинге, таушулукъ фахмунга да табына келген адам бла сёлешесе сен.

Муса. Эй, сен, назмула жазыучу адам, керексиз сёзню сүймеучюме мен. Кюнюм бата турады мени, теркирек айт, не жумушунг барды манга? Ким ийгенди бери?

Поэт. Мени оюмумум келтиргенди мени санга.

Муса. Оюмуму дейсе?

Поэт. Хау, оюмум, Муса. Мен санга жангыдан жан салгъанма... Оюмумда, сагъышларымда. Сен аны менден иги билесе.

Муса. Сагъышла... Мени Моабит тутмагъында жазылгъан назмуларым бары да кёлюмде болгъан бла жашауда кёзюм кёрген затладан жаратылгъандыла. Къалай терк-терк къайта тургъанма мен сагъышларымда ары, туугъан жериме...

Поэт. Мен кёп затны юсюнден сёлеширге керекме сени бла, Муса. Кёп сорлугъум барды мени санга.

Муса. Сора сен, назмула жазыучу, келлик заманны адамы болурса?

Поэт. Хау. Ол санга келлик заман болгъанлыкъгъа, манга бу сагъат заманды. «Минги тау» журналдан

ОҚБУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫГЪА ДЕП БЕРИЛГЕН ИШЛЕ.

Сёз тутушла, аланы къауумлары. Сёз тутушлада сёзлени байланыулары.

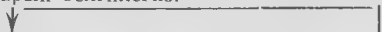
311-чи иш. Бу ат сёз тутушланы къаллайла болгъанларын кёргозте, аланы бойсунган кесеклерини баш кесеклерине къалай байланганларын белгилей, жазыгъыз.

Ю л г ю л е: 1) Беш адам — 1-чи ат сёз тутуш; къысылуу.
2) Андан иги ат сёз тутуш; ат тагъылыу.

Аргъы юй. Беш ферма. Сенден тамата. Юй ишле. Қъой жюню. Аны къойлары. Мени столум. Аны аты. Чалгъыгъа уста. Ишлеген адам. Сизни юй. Таусолтанны жашлары.

312-чи иш. Ат сёз тутушланы айырып жазыгъыз, скобканы ичлеринде аланы бойсунган кесеклерини къаллай формада келгенлерин, сора аланы баш сёзлеге къалай байланганларын белгилегиз.

Ю л г ю л е: 1) Санга (бер. болуш) иги — тагъылыу.
2) Жашны (елик болуш) билими — келишиу.

Санга иги, жашны билими, къышны жартысы, андан къарт, нартюх къабугъу, кюнню жылыуу, поездни келгени, баш кюн, манга игиди, санга ушайды, жыллыкъ болжал, андагъы юй, къарны кюре, мени кёрген, орфография жорукъла, терек къабужкъла, кюлкюлю хапар, агъач кёпюр, аякъ машина, сынау иш, адам къада-ры, юй аллында, къоншу къатындан, терекни алмалары, сизни атла, барыр адам, жютю бичакъ, ол тау, жугъутур мюйюзю, сенден тамата, бизни школ, юйге дери, беш адам, китапны бети, къара къойла, кюн таякълары, ишлеген тишлер, юйню арбазы, жукъугъа ёч, къуругъан бичен, биченлик жер, чалгъыгъа уста, келлик кюле.

313-чю иш. Алгъа ат сёз тутушланы, ызы бла этим сёз тутушланы жазыгъыз. Бойсунган сёзлени баш сёзлеге къалай байланганларын кёргозтюгоз.

Чабып бар, аны келтир, бешинчи тизгин, атны жери, юйде къал, андан ал, андан бийик, бу иш, жюз эл, ол терек, анга къара, аны чакъыр, анча юй, бир къадар адам, муну къыйыры.

314-чю иш. Бу айтымладан сёз тутушланы чыгъарып жазыгъыз.

1) Бизни элибизде элли минг адам жашайды. 2) Аланы юйлери арбазларында тууарла, къойла, юй къанатлыла кёпдюле. 3) Эллиле аланы суююп ёсдюредиле. 4) Абатны кызыны жашы сени кызынгдан таматады.

315-чи иш. Бу сёз тутушланы къаллайла болгъанларын, аланы бойсунган сёзлерини тилии къайсы кесегине киргенлерин, баш сёзге къалай байланганларын кёргюзтююз.

Юлгюле: 1) чалгъыгъа (ат, бер. болуш) устады — ат СТ, ат тагъылыу; 2) къара (сыфат, баш формасы) къой — 1-чи ат СТ, кысылыу; 3) юйге (ат, бериучю болуш) болуш — этим СТ, этим тагъылыу; 4) къош таба (сонгура бирлеш) кет — этим СТ, этим тагъылыу.

Беш адам, окъургъа кет, бери кел, махтау иш, андагъы къош, муну юйю, Ахмат кызы, жаным кетди, сизни китабыгъыз, сизни школ, жашха ат, китап окъу, арбазны сыйпа, жукъугъа ёчдю, къарындашын таны, къошда квал, тюкенден келтир, поезд келеди, бёрю улуйду.

316-чы иш. Айгъакълаучу сёз тутушланы хар бир тюрлюсюне биришер юлю жазыгъыз.

317-чи иш. Алгъа затчы сёз тутушланы, ызы бла болумчу сёз тутушланы жазыгъыз. Аланы бойсунган сёзлерини баш сёзлеге къалай байланганларын кёргюзтююз.

Юлгюле: 1) ары кетди: болумчу этим сёз тутуш, кысылыу; 2) суудан толу: затчы ат сёз тутуш, тагъылыу.

Ары кетди, суудан толу, жолну оздула, аны бёл, сизге ангылашды, алтыгъа юлеш, юйге жег, юй башха жет, таудан бийик, ары узал, ишге жараулу, суудан кван, мараучуну сыйла, ишге кириш, школгъа бар, халкыгъа белгили, билиминги кёбейт, атын бил, отоудан чыкъдык, балта бла жар, ингирге дери ишле, аны ючюн кюреш, кюн сайын кел, аны юсюнден сёлешейик, сенде барды, менде жок, алагъа тийишлиди.

318-чи иш. Бу юлгюледе сёзлени бир бирлери бла келишгенлерин не затла кёргюзтедиле? Хапарчы бла башчыны арасында келишиуну къаллай тюрлюлери боладыла? Аланы арасында келишиу болмай не кезиуледе къалады? Ол затланы бу юлгюлени айырып кёргюзтююз.

1) Мен жылкычыма. 2) Жылкычы менме. 3) Сен бла мен жылкычылабыз. 4) Сен бла ол студентледиле. 5) Ала сизсиз. 6) Хар ким билимли болургъа сюедиле. 7) Арбазгъа он адам кирдиле. 8) Мени тобум сендеди. 9) Отуз студент колхозгъа болушады. 10) Атабыз ишдеди. 11) Окъурукъла сизсиз. 12) Мен эм Аслан мында къалабыз. 13) Беш атлы къошха атландыла. 14) Экеулен бизге тюбедиле.

АЙТЫМНЫ ЧЛЕНЛЕРИ ЭМ АЛАНЫ КЪУРАЛЫУЛАРЫ.

Айтымны баш членлери.

319-чу иш. Алгъа бош башчылары бла хапарчылары болгъан айтымланы, ызы бла къош баш членлери, сора айланч баш членлери болгъан айтымланы жазыгъыз. Башчылары бла хапарчылары тюплерин ызлагъыз, неден къуралгъанларын эм бир бирлери бла къалай байлангъанларын айтыгъыз.

1) Акъла кызылладан ашыгъышлы къачып тебиредиле. 2) Бир кесек замандан он отряд алып келди да, элни туурасында асмакъ къурдурду. 3) Къайда да адеплилик, ариу кыылыкъ керекди (Г. Б.). 4) Къартла мурдарны саламын алмадыла (Н. М.). 5) Атлыла уллу къабакъ эшикни къатында тохтадыла. (Ш.). 6) Отоуну жасалгъаны къарт къатын бла жашчыкыны жашауларында аны ырысхы эм искусство жаны бла магъанасы уллу болгъанды. (К. ж.). 8) Жолоучулукъ арытса, мытыр эшек ат болур (Н. с.). 9) Къарашауай атны ары-бери жортдурду, солуу алдырды (Т. С.). 10) Сёзлери адамлагъа жерге жауун болгъан кибик болгъандыла (Къ. К.).

320-чы иш. Айтымланы жазыгъыз, баш членлерини неден къуралгъанларын скобканы ичлеринде кёргюзтюгюз, хапарчылары башчыла бла къалай байлангъанларын айтыгъыз.

1) Халкъ арбазгъа жыйылды. 2) Биз мамырлыкъны сюебиз. 3) Бизге ары барыу кыйынды. 4) Аны билгени сабийлеге урушханды. 5) Адамны насыбы кесини къолундады. 6) Ол ишни биз кесибиз тамамлайбыз. 7) Анда ишлегенле он адам боладыла. 8) Назир аман адам тыйюлдо. 9) Анда он адам ишлей тура болурла дейме.

321-чи иш. Онбешишер айланч башчылы бла айланч хапарчылы айтым къурап жазыгъыз. Ол айланч членлени къурап ююн, этимсыфатны, этимчаны, этим атны, инфинитивни, сыфатны эм айланч къураучу башха сёзлени хайырлангъыз.

322-чи иш. Бу айланчланы хайырланып, айтымла къурагъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз.

Мен келгенде, биз берген, аны таныгъан, китап окъурукъ, анга болушурукъ, къартха къарар, кюн тиерге, китабы бар, къарыуу кёп, бою узун, бичени жокъ, сабан сюрюу, билим алыргъа, жукъугъа ёч, чалгъыгъа уста, бизге керек.

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ.

Туура толтуруучу.

323-чю иш. Бу айтымлада толтуруучулары тюплерин ызлагъыз. Аланы айтымны къайсы членине бойсунганларын эм къаллай формада болганларын айтыгъыз.

1) Уллу къазан бла отха суу асханды бийче (X.). 2) Жюнюс Сарбийни зыбыр къолун къаты къысды (Э. О.). 3) Къайсын Айнюр бла Азаматха школну арбазында тюбеди. 4) Ала жарыкъ саламлашдыла. Алыкъа къонгуроу урулмагъан эди (Т. А.). 5) Тау элледе дугъум кёзлю кызыланы ким болса да, менден ариу суратлар (К. Ю.). 6) Тамата андан иги кесек ахча чыгъарды (Э. О.). 7) Къара шинли тиширыу аны ызындан жетди да, къарт къатынны билегинден тутду (Б.). 8) Къууатлы кюнню мор таякълары чегет талачыкъда ташланы жылтыратдыла (X. O.). 9) Кёксюл бийик автобус асфальт жолну барады (Л. С.).

324-чю иш. Бу айтымлада толтуруучула къайсылададыла? Ала къайсы болушлададыла? Бу айтымлада ол болушлада келген сёзле дагъыда бардыла. Аланы табыгъыз эм къаллай синтаксис къуллукъда келгенлерин кёргюзтюгюз.

1) Мазан къошха барады. 2) Аслан китапны санга береди. 3) Китап Мазанда къалгъанды. 4) Китапла тюкенде сатыладыла. 5) Керексизге къулген айыпды. 6) Ол ачыудан къюледи. 7) Мырза сенден къартды. 8) Хасан анда жашайды. 9) Чалгъы Муратда къалгъанды. 10) Мурат сенден ёпкелейди. 11) Хасан юйден кетгенди. 12) Аслан машинаны сенден алгъанды.

Бу юлгюледе, бирча формада болуп, башха-башха синтаксис къуллукъда келген сёзлени айтымны къайсы членине бойсунганларын айтыгъыз.

325-чи иш. Айтымланы жазыгъыз. Толтуруучуларыны тюплерин ызлагъыз, скобкаланы ичлеринде неден къуралганларын, къаллай формада келгенлерин, хапарчыгъа къалай байланганларын кёргюзтюгюз.

1) Қолхозчула чалгъыла бла юбичен чаладыла. 2) Маштай къой къютеди. 3) Аны къызы мени бла совхозда ишлейди. 4) Мазанни чалгъычы жыйыны дырын жыяды. 5) Анга быйыл жюз жыл толлукъду. 6) Статъяда сёз романны юсюнден барады. 7) Мени малларым да сенде турсунла. 8) Харунну хуржунунда бир ачы да жокъ эди. 9) Ол орденлерин ёшюнюнде жюрютюочю эди. 10) Аны къамичиси къолундан тюшдю. 11) Хызир атын къазыкъгъа такъды.

326-чы иш. Бу айтымланы жазып, туура толтуруучуларыны тамамлаучу болушну жалгъаулу формасында нек келгенлерин айтыгъыз, тюплерин ызлагъыз.

1) Сууну бирси жанында уа сиз ариу ишленген бийик къабакъны кёресиз (К. ж.). 2) Хасан хапарынгы айтханды да, аны

ючюн келмегенме. 3) Манга анам кѳуруда аны хапарын айтады (Ш. М.). 4) Комсомолчу жашла, кѳызла халкѳ байлыкѳны кѳатлаугѳа кѳошхан юлѳшлерини юсѳнден айтадыла, келир жылгѳа алгѳан уллу социалист борчларын ачыкѳлайдыла (Л. б.). 5) Мен, околда олтургѳанлай, арбазыбызны кѳереме (Кѳ. К.). 6) Атлыла, хазырлача тизилип, халкѳ Советни арбазында боллукѳ команданы сакѳлайдыла (Г. Б.).

327-чи иш. Айтымланы жазыгѳыз. Толтуруучуларыны топлерин ызлагѳыз, хапарчыгѳа кѳалай байланганларын, ол болушда нек келгенлерин ангылатыгѳыз.

1) Изеу, кѳадалып, юй ишлей эди. 2) Алай эсе, кесин чакѳырыгѳыз. 3) Ала жер сѳредиле, мирзеу ѳсѳредиле. 4) Андан артында барыбыз да дерслеге кѳл салып башлайбыз. 5) Олий жери салынган атны арбазгѳа кийирди, жюгенни чыпынга байлады (Ш. М.). 6) Кѳонагѳынгы артмагѳын алма да, алгѳышын ал (Х.). 7) Хапарны Махти арбазда биягѳы эски кѳалажюгюн жарашдыра тургѳанлай эшитеди (Э. А.).

328-чи иш. Бу айтымлада баш, нелик эм тамамлаучу болушдагѳы сѳзлени табыгѳыз. Аланы кѳайсы членлени кѳуллукѳларында келгенлерин айтыгѳыз. Ол членлени хапарчы бла кѳалай байланганларын ачыкѳлагѳыз.

1) Школ директорла залгѳа жыйылдыла. 2) Кѳой жюню хайырлыды. 3) Тюкенде кишмир костюмла сатыладыла. 4) Бери юч тонна кѳой жюню келтирилликди. 5) Ахмат кѳызы студентди. 6) Ала терек бутакѳланы бирге жыйдыла. 7) Кюндюз ишден арып келип, ол кече жюн тарай эди, кѳарыусуз сабийлерине ышанмай кѳарай эди (Г. Б.). 8) Патриотла душманнга тийишли жууап бергендиле эм аны артха ыхтыргѳандыла (К. ж.).

Бу айтымлада хапарчыла кѳаллай этимледен кѳуралгѳандыла? Кѳочючуледенми? Кѳчмеучюледенми?

Сѳдегей толтуруучу.

329-чу иш. Айтымланы жазыгѳыз, толтуруучулары неден кѳуралганларын, кѳаллай формада келгенлерин эм хапарчылагѳа кѳалай байланганларын кѳрчюзтюгюз.

1) Чехияда партизанда бардыла, алагѳа барлыкѳдыла кѳачынчыла (Л. б.). 2) Кѳургѳакѳ арбазда стол орунуна уллу жасы чинар кѳангала орнатылыпдыла (Г. Б.). 3) Фашистле хайырсыз кѳалгѳан ауур миномѳтларын тылгѳа кѳчюредиле (Л. б.). 4) Мустафир, жол жанында хуналагѳа минип, Зулейхатланы арбазгѳа кѳарады (Т. З.). 5) Сабийлени ойнаганлары бюгюн анга ауур тийди (Х. О.). 6) Мен аны алайлыгѳына ол ингирден бери артыгѳыракѳа тюшюннгенме (З. Ж.). 7) Аны туугѳан жылы бла, тюрсюню бла, хапары бла излерикбиз (С. А.). 8) Эллиле аны бир ненча кере эл стоветге депутатха айыргѳандыла (К. ж.). 9) Атам да аны ийнегине бичен келтиргенлей турады (Ш. М.).

330-чу иш. Жазыгъыз. Толтуруучуланы неден къуралгъанларын, айтымны къайсы членине бойсунганларын, анга къалай байланганларын эм къаллай магъананы кѣргюзтгенлерин айтыгъыз.

1) Ындырда будайдан сора жукъ къалмагъан эди. 2) Ким да сабийлери ючюн кюрешеди. 3) Махти арбазда, тюнене эте келип, жарты къойгъан къалажюгюне лысхынны ууадыхла бла бегитирге кюрешеди (Э. А.). 4) Мырза бла Къайтукъ быхчы бла агъач жа-ра эдиле. 5) Быллай таулу тиширууланы юсюнден ахшы назму, ариу жыр да жазадыла (К. ж.). 6) Ант этеме кече арада чыкъ-гъан Темиркъазакъ бла эрттен, ингир тау башлада къызаргъан кюн таякъ бла.

331-чи иш. Бу айтымлада толтуруучула къайсы болушлада келедиле? Ала неге бойсунадыла? Кеслерни бойсунган сѣзге къалай байланадыла?

1) Роза анга эшикте тубеди (С. А.). 2) Добайны бетинде узун табы барды (Л. б.). 3) Агъач дуппурда назычыкъ ёсгенди, аппа уа аны ёлкагъа кесгенди (К. Х.). 4) Байланы арбазларында сы-ра къазанла асылгъан эдиле (Г. Б.). 5) Элчиле аны къылыгъына юйренгендиле. 6) Сабийле китапларын портфеллерине жыяды-ла, юйге атланадыла (К. ж.). 7) Тѣгерекге къарадым да, бизни арбаздан жарыкъ арбаз кѣрмедим (Ш. Х.). 8) Аны месткомгъа председательге сайлагъандыла (Л. б.).

332-чи иш. Бу айтымлада айланчланы табыгъыз, аланы къаллай синтаксис къулулукъда келгенлерин белгилегиз. Айтымлада тыйгъыч белгиле нек салын-ганларын ангылатыгъыз.

1) Эм алгъа не затдан эсе да буюкъгъан ауаз бекден бек эшити-ле, тынгылагъанланы жыргъа тартады (Л. б.). 2) Эл мюлкню материал-техника базасын мындан ары да бегитиуню мадарлары мажарылгъандыла (Л. б.). 3) Эгечим, къызчыкъ сау болгъанына ишек жокъду (С. А.). 4) Ингирли бери Токал, анасы да анга бо-лушуп, Семѣнну таш бла ургъан хапарын беш-алты кере айлан-дырып айтхандыла (А. Х.). 5) Сосурукъ анга не айланганларын айтды (Х.). 6) Къыралны къыбыла жанында ала темир жолла-да жюрююню тыйгъандыла (Л. б.).

Болумла.

333-чю иш. Бирча формасы болгъан сѣзлени табыгъыз. Аланы айтымны къайсы членлерини къулулукъларында келгенлерин белгилегиз. Айтымланы син-таксис жаны бла тинтигиз. Алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын ай-тыгъыз.

1) Эрттенликде ожакъдан кѣк тютюнчюк чыгъады (Л. б.). 2) Ол Фукну келирин сакълады (Х.). 3) Къызыл мюйюшде сауу-учула, малчыла телевизорлагъа къарайдыла, шахмат, шашка ой-найдыла, китап, газет, журнал окъуйдула (Л. б.). 4) Къаралдым

булутла сахишик желни къатылыуунда ары-бери жюзедиле (Ш.). 5) Советлеге депутатха сайлау терен магъаналы политика кампанияды (Л. б.). 6) Ит арбазны аргъы мюйюшюнде кесини куркасына кетди (Г. Б.). 7) Май байрамгъа шахарны урунганлары биринчи кварталда башланган жигерлик жюрюшню сериуюн этмей тюбегендиле (Л. б.). 8) Элликле уа къолларындагъы чыбыкълары бла ийнеклени ёрге сюрюп келедиле (Т. К.).

334-чю иш. Бу айтымлада толтуруучула тюрлю-тюрлю объектлени кёрдюзтедиле. Ол алай некди? Аны билир ючюн, айтымланы хапарчыларыны орунларында келген сёзлени магъаналарын эсге алыгъыз.

1) Хасан басхала ишлейди. 2) Хасан къошха барады. 3) Хасан санга къарайды. 4) Ол бизни кёредди. Хасан жыргъа тынгылайды. 5) Хасан сабийлеге жомакъ айтады. 6) Хасан сабийлени юсюнден сагъыш этеди. 7) Хасан ауруйду. 8) Жел урады. Жауун жауады. 9) Хасан жашха сёлешеди. Хасан «Гапалауну» жырлайды. 10) Хасан юсюн жамычы бла жапды.

Къарачай-малкъар тилде этимле магъаналарына кёре къаллайла болады? Башда келтирилген айтымланы хапарчыларыны къуллукъларында келген сёзлени магъана жаны бла тенглешидрип кёрдюз.

335-чи иш. Жазыгъыз. Болумланы тюплерин ызлагъыз. Скобкалада аланы магъана жаны бла къаллайла болгъанларын кёрдюзтюгюз, хапарчылагъа къалай байланганларын айтыгъыз. Бир туудукъ членли айтымла къайсыладыла?

1) Аскерчиле ары-бери терк-терк озадыла (Ш. М.). 2) Андамында къардан ачылган жерледе жанкъозла агъарадыла (Ш.). 3) Коммунхозчула, монтажчыла да узун орамны саулай да жарытууну жылны аягына битдирирге керекдиле (Л. б.). 4) Жулдуз арбазгъа чыгып айланады (Ш. С.). 5) Ол былтыр болган ишни эллиле бюгюн да унутмагъандыла (Г. Э.). 6) Бош тёлумегенди уруш аулакълада ол жигитлени халал къанлары (К. О.).

336-чы иш. Бу айтымланы, болумларыны магъаналарына кёре, къауумлагъа юлешип жазыгъыз. Болумланы неден къуралгъанларын эм хапарчылагъа къалай байланганларын кёрдюзтюгюз.

1) Бюрсюкюн республиканы алчы малчыларыны кенгешлери болгъанды (К. ж.). 2) Жанибек анда иги кесек сёлешди (Ш.). 3) Берлакдан къарасанг, атлыла иги кёрюнедиле (Ш. С.). 4) Танг атаргъа, жулдузла, бирем-бирем, кёкню кёгюнде тумаланадыла (Ш. М.). 5) Кулизар бир кесек эс жыйды (К. Х.). 6) Алгъын колхозну не къууанчы да былайда болуучу эди (Ш. М.). 7) Тиширыу гюляу нартюхлени биширип келтиргенди бери (Къ. К.).

337-чи иш. Алгъа бош болумлу, ызы бла къош болумлу айтымланы жазыгъыз. Скобкаланы ичлеринде аланы неден къуралгъанларын, къаллай магъананы тутханларын, хапарчыгъа къалай байланганларын кёрдюзтюгюз.

1) Ол андан бери былайлай турады. 2) Аны хайырындан нефть чыгъарыучула агрегатланы белгиленген болжалгъа алгъандыла. 3) Аны хайырындан атдырыллыкъ жерлени тешиу иш графикаден алгъа баргъанды (К. Ж.). 4) Бирде Бекболат правлен аллына келди (Г. Б.). 5) Аны хатасындан заранлы хансла жерни мылысын эм кючюн алгъандыла (К. Ж.). 6) Мен анга бир кере, эки-юч кере, минг кере айтхан эдим да (З. Ж.).

338-чи иш. Айтымланы, болумларыны магъаналарына кёре, къауумлагъа юлешип жазыгъыз. Скобкаланы ичинде аланы халарчылагъа къалай байлангъанларын белгилегиз.

1) Алай артдаракъда мен бир жангы таурух эшитдим (Г. Э.). 2) Газетде ишлегенле бир-бир, эки-эки жыйылдыла (К. Х.). 3) Шамил бюгечели неле эсе да айтады (А. И.). 4) Битеу отряд алгъа бирден атланды (Г. Э.). 5) Бююн байрам кюннге аталгъан кюнцертде ол жырны училищени хору жырларыкъды (Л. б.). 6) Аланла, табу-табу, ашыкъмагъыз, бусагъат бир союм да мажарайым, былай бираз мычыгъыз. 7) Аслан арбазында ауур-ауур жюрюйдю (Ш. С.). 8) Бир кюн, эки таякъ бла ауур асхап, бир аскерчи арбазыбызгъа келди (Х. О.).

339-чу иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Айланч болумланы топлерин ызлагъыз. Скобкалада аланы къаллай магъаналада жюрюенлерин кёргюзтююз. Сёзледе точкаланы орунларына керекли харфланы салыгъыз.

1) Бир ыйыкъгъа агъач кесерге жети жаш кетдиле (Х. О.). 2) Къапчагъай къаяны аллында басы...нган адамла аяз ургъанда кырдыкла терекле чайкъалгъанча чайкъалдыла, бал чибинлеца жызылдадыла (Ш. С.). 3) Аны эш...тген бла Жабалакъ аманны кебинден ёрге кётюрюлдю тент...рей кетип жыгъылды (Г. Б.). 4) Тёбентин келген туман бийик акъ къабыргъа болуп сюеледи. (Э. О.). 5) Колхозгъа урлукъ жыя туруп эллилеге артыкълыкъ эт...енле болгъандыла (Г. Б.). 6) Экинчи кюнюнде уа къурманлыкъ той этип Хусейни аскерге ашырдыла (С. А.). 7) Поезд ауур солуй станциягъа жу...кълашды (Къуд. Х.). 8) Биз мындан арысында да къолубуздан келген чакълы кюреширикбиз (Ш.).

Айгъакълаучу эм ачыкълаучу.

340-чы иш. Айгъакълаучуланы айтымланы къайсы членлерине бойсунганларын, алагъа къалай байлангъанларын кёргюзте жазыгъыз. Айгъакълаучуланы неден къуралгъанларын айтыгъыз. Сёзледе точкаланы орунларына керекли харфланы салыгъыз.

1) Сегиз адам институтда, техникумлада заочно окъуйду (Л. б.). 2) Мазан, анасыны къатына къысылып, бойнундан къаты къучакълап кёп турду (З. Ж.). 3) Малкъар жазыучуланы бла поэтлени бир талай чыгъармалары битеу къ...ралгъа белгили болгъандыла (Ш.). 4) Ара сыртлыкъда америка-сайгон аскерлеге таймай топ атылгъанлай турады (Л. б.). 5) Биринчи къар жау-

гъан эрт...енликде сары шинли эки фашист, быхчыны алып, аш юйден арбазгъа чыкъ...ыла (Ш.). 6) Бусагъатда коллективни башламчылыгъын областда кѣп ферма эсге алады (Л. б.). 7) Шѣндю аны конструкциясы бла эки циркуляр станок жарашдырылгъанды (К. ж.). 8) Ары ...аймѣзден бла басмадан кѣлекле алып келдиле.

341-чи иш. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз, алада айгъакълаучулары бла ачыкълаучулары тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз. Сѣздеде жетмеген харфланы салыгъыз.

1) Аны аллы бла уа ол къара жыйрыкъны Салиматны юсюнден сыдырып алгъанды (Б. Х.). 2) Жуу...къ Востокну юсюнден коми...сия докладны кѣп сюзюп, къабыл этгенди (Л. б.). 3) Къара туман басхан эди аны башын (Х. О.). 4) Халкъ батырлары къызыу жюректери байракъ болду (М. М.). 5) Аны ха...асы бур...нуна ургъанда, чюч...юрлюгю келеди, ау...зун къол жаулукъ бла жабады (Ш. М.). 6) Бир ... бир адамла гинжиге ушайдыла (Т. А.). 7) Аны жюрегинде жуммакъ болуп тургъан тюйюмчекни тешилгенин билдим (С. А.). 8) 31-чи майда ырахатлыкъны сюйген кючлени битеу дуния конгресси кесини ишин бардыргъанды (Л. б.).

342-чи иш. Айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Айгъакълаучулары бла ачыкълаучулары кеслери ачыкълагъан членлеге къалай байлангъанларын кѣргюзтюгюз. Айтымлада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

1) Израилбий эфенди намазлыкъгъа чѣкдю. 2) Мазаллы къызылбет Аслангерий алда, чаллыкъны жырып, аны ызындан гиртчи Ибрахим, аны ызындан да иничгебел сарымыйыкъ Махамет шырхы чыгъып барадыла (Г. Б.). 3) Мен Мурат къоншум бла бек шуѣма. 4) Сарыбийни атына миндирип, тѣрт-беш адам ашырдыла. 5) Жыл сайын республикада сугъарылыучу жерле аслам бола барадыла (К. ж.). 6) Сабан ызда, иссиден, хазыр бола жыларгъа, алгъын заманда сабан сюре эди къарыусуз арыкъ алаша. 7) Жауну аскери, орус тюзлени малтап, къыралыбызны ара шахары Москвагъа ёлюр мыллыгын атханды (К. Х.). 8) Совет электростанцияла битеу планетаны электрোকюнюно жетиден бирин чыгъарадыла (Л. б.).

343-чю иш. Бешишер ачыкълаучулу айтым къурап жазыгъыз. Ачыкълаучулары айтымланы къайсы членлерине бойсунганларын кѣргюзтюгюз, неден къуралгъанларын айтыгъыз.

344-чю иш. Бу сѣз бирлешлени хайырланып, айтымла къурагъыз, аланы синтаксис жаны бла тинтигиз.

Учѣтчик Хамзат; «Коммунизмге жол» газет; эфенди Харун; Азиз шуѣхум; къойчу Музафар; ол, мюлкню алчы къойчусу; Николой патчах; Жамал, белгили поэт; «Къызыл жулдуз» колхоз; «Эльбрус» китап басма.

КЕНГЕРГЕН АЙТЫМЛА.

Бир туудукъ членли айтымла.

345-чи иш. Айтымланы жетмеген тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз; бир туудукъ членлерини неледен кѳуралгъанларын, кѳайсы сѳзлеге бойсунганларын неда кеслерине кѳайсы сѳзлени бойсундургъанларын айтыгъыз.

1) Кѳыш жай да малла анда кечиндириледи. 2) Базаргѳа тюкеннге да Мисирхан кеси барыучу эди. 3) Ол иш мында терк эм тынгылы тамамланады. 4) Бизни заводну ишчилери рахатлыкѳа да эм жюрек кѳууанчылыкѳа ишлейди. 5) Былтыр бла быйыл ала социалист эришиуде алчы болгъандыла. 6) Математиканы, орус тилни географияны биологияны астрономияны дерслери да жангы программагѳа кѳре кѳураллыкѳадыла (К. ж.). 7) Тамата аланы жангы жылгѳа кѳырал план бла бюджетни проектлерин бегитирге чакъырды (Л. б.). 8) Музейни ишчилери кѳонакѳагѳа жарыкѳа тюбейдила ушакѳа этедила (К. ж.).

346-чы иш. Айтымланы жетмеген тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз. Синтаксис жаны бла тинтигиз, бир туудукъ членлерини бир бирлери бла эм башка сѳзде бла кѳалай байланганларын айтыгъыз. Скобкаланы ичлеринде ачыкѳау-чуланы неледен кѳуралгъанларын кѳргюзтюгѳс.

1) Аслан ѳрге бла энишге жортады. 2) Аны мен болгъан жерледе сен болгъан элдеде ахлусу шагъырейи кѳпдю. 3) Ол анда окъуп заводда ишлеп турады. 4) Бир ингирде мен да Харунлагѳа барып хапар айта эрикенибизни кетере олтурабыз (Ш. М.). 5) Биринчи залны тюз ортасында улуу стол аны юсюнде уа юч самовар кофе лѳкѳумла тюрлю-тюрлю конфетле бардыла (К. ж.). 6) Жюзжыллыкѳа кѳарт бюгюн да чалгъы чалады, дырын жыяды, арбазында ууакѳа-тюек жумушларын да этеди (З. Ж.). 7) Аны эрттенлигинде Муса кѳайдан эсе да бир арыкѳа ат алып келди анга кесини ат жерин салды жамычысын кѳанжыгѳасына кѳысды эшекге да ун жюкledi да арбаздан чыкѳады (Т. А.). 8) Кѳайсын Айнюр бла Азаматха школну арбазында тюбеди (Т. А.).

347-чи иш. Жазыгъыз. Айтымланы керекли тыйгыч белгилерин салыгъыз. Синтаксис жаны бла тинтигиз. Бир туудукъ членлерини неден кѳуралгъанларын, кѳайсы сѳзлеге бла эм кѳалай байланганларын айтыгъыз.

1) Юрий Алиевич анга болушханлай юретгенлей турады. 2) Кѳийikle анга юйренгендила бирсиледен кѳоркѳанча андан кѳоркѳамайдыла юркмейдила (Т. С.). 3) Кѳой Кѳасым кесини ишине устады. 4) Сабийле ойнай кюле бир бирин сюре кѳар жуммакѳаланы ата арбазгѳа жайылдыла (Л. б.). 5) Толу субай санлы узун жашны эскирек акѳа кѳалпагы мори кѳапталы юсюне ариу жарашадыла (Ш. М.). 6) Кемчиликлени кѳоратыр табийгѳатны хорлар мал багъыучу базаны жетишимли бегитир кюч барды бѳлюмде (Л. б.). 7) Аламат алысын кѳырау тюбюнде кѳалыргѳа татыу-

ун тас этерге боллукъду (*Л. б.*). 8) Эки жюз чакълы совет адамны арбазында тиздиле тукъумларын атларын жаздыла (*К. ж.*).

348-чи иш. Литература чыгъармаладан 15-шер бир туудукъ членли айтым жазыгъыз. Аланы бешисинде бир туудукъ баш членле, къалгъанларында бир туудукъ толтуруучула, болумла, айгъакълауучула болсунла.

349-чу иш. Тенг жарашдырыучу байламланы юсюнден толу хапар жазыгъыз. Аланы хайырланып, айтымла къурагъыз.

Айланч членли айтымла.

350-чи иш. Айтымланы керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, айланчланы деген белги бла кёргюзтюгюз.

1) Кёк кюкюреген ырхы келген тауушла эшитиледиле аны къулагъына (*Ш. Х.*). 2) Эки жанын таула тёшле къуршалагъан кенг ауузну ичинде жалан да санлап бирде ит юрген мал ёкюрген тауушла эшитиле эдиле (*Ш. Х.*). 3) Жау окоплагъа уруп кириучю жигитле урушдан келмей къалгъандыла (*Къ. К.*). 4) Ат башы тутхан арымаз (*Х.*). 5) Кюнюне хар ийнекден пуд сют алыу улду ишди (*Л. б.*). 6) Къатапа жабыу бла жасалгъан узун столда гюл къошунла тизилипдиле (*Г. Э.*). 7) Сен анда этерикни мен айтханла да этерикдиле. 8) Къартла гырмык иерге жайралып олтурдула (*Г. Б.*). 9) Акъ жорлу къара танкла бауурланып къыжылдагъан тауушлары адамны тишлерин жызылдатадыла (*Х. О.*). 10) Ала атхан окъла жазмай душманнга тийсинле (*Ш. М.*).

351-чи иш. Окъугъуз. Айтымлада жетмеген тыйгъыч белгилени юсюнден айтыгъыз. Айланчланы къалай къуралгъанларын, къаллай синтаксис къуллукъда келгенлерин кёргюзтюгюз.

1) Аны мен къарап тургъан кёк кёзлери терен сагъышха кетдиле (*К. Х.*). 2) Рамазанны манга айтхан сёзлери эсимден кетмей турадыла (*Т. А.*). 3) Устазланы инженер-техника къуллукъчуланы ишни къурау жаны бла жууаплылыкъларын ёсдюрюге керекди (*Л. б.*). 4) Таш кёмюр къазгъан комбайнаны ишчилери бла Тебу улу ишни аякъ юсюне салыуну юсюнден ушакъ этди (*Л. б.*). 5) Ол муратда патчах правительство Малкъар тарына жол ишлетип башлайды. 6) Кюн элге тиерге къартла ныгъышха чыкъдыла. 7) Аны билмей аппа санга урушургъа боллукъду. 8) Ол ангылагъанны мен да ангылайма. 9) Жауун жауа туруп биз юйде эдик. 10) Сен аны бизге айтханда Омар бек сейирсинген эди.

352-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз, айланч членлерин белгилегиз эм аланы къаллай айланчладан къуралгъанларын айтыгъыз.

1) Мен таныгъан Мазан къошха барады. 2) Школгъа барлыкъ Аслан китапны санга береди. 3) Сен окъугъан китап Мазан-

да къалгъанды. 4) Китапла эл аягъында ишленген тюкенде сатыладыла. 5) Керексизге къюлген айыпды. 6) Ол анга ачбудан къюледи. 7) Мырза келирге биз андан кетген эдик. 8) Ол тишеген чалгъы Муратда къалгъанды. 9) Мурат сенден аны манга айтханынг ючюн ёпкелейди. 10) Хасан юйден кетгинчи, биз ары жетерикбиз. 11) Аслан машинаны сенден алгъанлы, ай болады. 12) Аслан ачхычны сен таныгъандан алгъанды. 13) Мен анда ишлегенге ыразыма. 14) Мен мында солугъандан эрикгенме.

Айланыулары, кийдирилген сёзлери, междометиялары, къошакъ айтымлары болгъан айтымла.

353-чю иш. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, синтаксис жаны ола тинтигиз. Скобкаланы ичлеринде къарамчы членден сора „*сб. ч.*“ междометияладан сора „*мжд.*“, айланчладан сора „*айл.*“, къошакъ айтымладан сора „*къошакъ айт.*“ деген белгилени салыгъыз. Аланы айтымда башха сёзле бла байланыуларыны юсюнден толу хапар айтыгъыз.

I

1) Биз аны сиз да билесиз бери озгъан жыл кёчгенбиз. 2) Алай жюлгюч бла бусагъатда аппаны жюлгючю бла сакъал окъуна жюлюйдюле. 3) Биз сени эгечинге элде эселе барысына да салам айтабыз. 2) — Тейри ёшюн а ургъандыла умутлары къаллай боллукъду ансы (Э. О.). 5) — Сюйген къарындашым мен ол итледен сени къанынгы жюз кере алырма (З. Ж.). 6) — Ант этдир жукъ биле эсем бизни иебиз дынгырдайды. (Х.). 7) — Аннячыкъ андан сора да биле болурса энди бир сагъыш эт не-е? (Ш. М.). 8) Ол кезинде Къарабаш Мимболатович алай айтханым кёлюне тиймесин кесин кёлдюрген гурагъа ушай эшикден кирди.

II

1) Ол заманда Ахмат бла мен сууукъ къыш эди уугъа баргъанлай къар юзюлген эди да. 2) — Андан хаталы аскерни ёмюрде кёрмей алай жаша жылы шахарым (К. Къ.). 3) Харун къууанган окъуна этди. (К. Х.). 4) — Аллах бу къызчыкъ сизге бек жараулу къарауаш боллукъду деди Омар (К. ж.). 5) — Сени кёрсем ариуум уллу зауукъ этеме. (Ш.). 6) Хаякъыз ынна уа бююн нек эсе да хапаргъа къошулмаиды (К. ж.). 7) Ундуругъунг да ариу жыйылып къуу тёшекледе жатмаса хатанг жокъду аллах айтса (К. Х.). 8) Аланла мени кёлюме бир зат келеди деди Махмут башын кырдыкдан кётюре (Э. О.). 9) — Аллах ючюн айт ынна не болду деп сордула тиширула Хаякъызгъа (К. ж.). 10) — Тейри былайда къуру жашлыкъдан сора башсызлыкъ да барды (Х. О.).

Айырылгъан членли айтымла.

354-чю иш. Айтымланы, тыйгъыч белгилерин сала, жазыгъыз, синтаксис жаны бла тинтигиз. Айырылгъан членлерини юсюнден толу хапар айтыгъыз.

I

- 1) Бир субай къаракъаш да сюзюлюп ортагъа чыкъды (Б.).
- 2) Биз тийре жашчыкъла азмы тюбешибиз алай бир бирни уа ёлтюрмейбиз (Т. А.).
- 3) Жабагъы тешекни микитан тышыны жыртыкъларындан юйюккен къурум бетли жабагъы кёрюне эди (Г. Э.).
- 4) Адамла аз-аз ишлерине къайтдыла (К. Х.).
- 5) Салимгерийни жабышмакъ буруну асыры ачудан мизча туруп къалды (Б. Х.).
- 6) Быйыл бешжыллыкъны ахыр жылында Яникойну комсомолчулары эм битеу жаш тёлую ара мюлкню айнытыргъа кеслерини улуу юлюшлерин къошаргъа таукелдиле (К. Ж.).
- 8) Хаякъызыны эри жарлы Бека эртте ёлген эди (К. Ж.).

II

- 1) Асият къоркъуп Махмутну билегине жабышды (Ш. М.).
- 2) Шофёр тохтап машинаны башына къалын акъ брезентни жайды (Б. Х.).
- 3) Аланы бирлери орус тиширыу ийилип ышара ышара башымы сылады (Б. Х.).
- 4) Атхан огъу жазмагъан Бахсанда бир киши барды.
- 5) Туура иегилерин санатыргъа да бир башлагъан эдим алай а жийиргенип кесими тыйып къойгъан эдим (Э. Х.).
- 6) Сайхат адыргыдан худурчукъ къайнатып Муратха берди (Ш. М.).
- 7) Нек эсе да мен алай сунама (Т. А.).

БОШ АЙТЫМЛАНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ.

Бош айтымланы къуллукъларына кёре тюрлюлери.

355-чи иш. Бу айтымланы къуллукъларына кёре къауумлагъа юлешип, тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Аланы къалай къуралгъанларын, бир бирден башхалыкъларыны юсюнден толу хапар айтыгъыз.

I

- 1) — Кетигиз къорагъыз къайтып бу арбазгъа аягъыгъызыны басдырмагъыз.
- 2) Бир отунчукъ жарсанг а.
- 3) Че. Турма.
- 4) Бизни курседа ким иги окъуйду.
- 5) Апу къайрыды жаш.
- 6) Ала къой башындан ненча килограмм жюн алгъандыла быйыл.
- 7) Къарайма да сен мындан кетерге айланаса.
- 8) Къайдан келесеми.
- 9) Бу сени китабынгды да.
- 10) Бу кимнидими.
- 11) — Хусей кетгенди — Бююн.

II

- 1) Бизни жерлерибиз ариулукълары бла къачан да айтыла келгендиле.
- 2) Ууай жылан.
- 3) Кёрмейсе сен аны.
- 4) Чапчы атны тутуп кел.
- 5) Угъай алан.
- 8) Ол ары бир заманда да бармагъанды
- 9) Ол сейир туюлмюдю таланган
- 10) Ким биледи сейир окъуна болур.

Бош айтымланы къралыуларына кёре тюрлюлери.

356-чы иш. Бир баш членли айтымланы къауумлагъа юлешип жазыгъыз. Аланы, синтаксис жаны бла тинтип, къралыу эм магъана жаны бла энчиликлерини юсюнден толу хапар айтыгъыз.

I

1) Ол тюкенде «Волга» автомашинала сатадыла. 2) Ары бу орамны барылады. 3) Мында сууукъду. 4) Бёрю атар бёркюнден белгилиди (Н. с.). 5) Къоншунг бла иги бол (Н. с.). 6) — Къайрыса? — Дерсгеме. 7) — Кетейик, поездха кеч болабыз. 8) — Тюзсе. Таматала айтханланы кърурда эсде тутама. 9) Кюлме жашха — тиер башха (Н. с.). 10) — Къор болайым санга. Игисагъан, къолундан келип, санга бир болушур эди. 11) Школда дерслени аллында жыйылыу боллукъду, аны себепли эрттерек келигиз деп, къаты айтхандыла.

II

1) Ата-ананы ыразы эталсанг, чексиз къруанаса. 2) Бизде атны жекген, миннген этедиле, ансы этин ашамайдыла. 3) — Кел, сюе эсенг, ары окъуна элтейим. 4) Иссилик. Кюнню кёзю кёкню бийигинде жеринден тепмей тургъанча кёрюнеди. 5) Ахшылыккыны унутма, аманлыккыны эсде тутма (Н. с.). 6) Ишин суймегени, аны кереклисича иги этмегени заводда тутарыкк туююлдуле. 7) Минг ёлчеле да, бир кес (Н. с.). 8) Чегемге автобус бла барылады. 9) Мюлкде ол ишге да уллу эс бурулады. 10) — Забида, кетемисе? — Ашыккъганмы этесе? — Ашыккъмай а.— Алай эсе барайыкк.

357-чи иш. Айтымланы жазыгъыз, членлерини тюплерин ызлагъыз. Хар айтымны форма-магъана схемасын кёргюзтююз. Аланы къралыу жаны бла кваллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) Бизге мында игиди. 2) Тышында шошду. 3) Бизге жолгъа чыгъаргъа алыккэ эрттеди. 4) Эшикде кърарангыды. 5) Тангнга алыккэ узаккды. 6) Мындан къроща узаккды. 7) Отоуда тарды. 8) Алагъа эрттеракк кетерге тюшерикки. 9) Бизге алай этерге ушамайды. 10) Аны жырларыгкы келеди.

358-чи иш. Членленмеген айтымланы юсюнден толу айтыгъыз. Литература чыгъармаладан алып, хар тюрлюсюнден I-шер юлгю жазыгъыз.

359-чу иш. Толу эм кем айтымладан толу хапар айтыгъыз. Кем айтымланы хар тюрлюсюне ючюшер юлгю къруап жазыгъыз.

КЪОШ АЙТЫМ.

360-чы иш. Алгъа бош айтымланы, ызы бла къош айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Бош айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз, айланч членлени не бла эм къалай байланганларын кѳргюзтюгюз. Къош айтымланы къаллайла болгъанларын эм аланы кесеклерини бир бирлери бла къалай байланганларын айтыгъыз.

1) Аны юсюнден Азиз билгенни Харун да биледи. 2) Не къадар ариу айта барсанг да сабий аллай бир бузула барады. 3) Тюнене жауун жаугъанлыккъгъа бюгюн жерде мылы аз эди. 4) Сен кимлени жарата эсенг да мен да аланы жаратама. 5) Къыш келдими олсагъатдан мында сууукъ жерни бузлатып башлайды. 6) Ким отун жара эди ким от эте эди Мустафир а хар замандача бюгюн да къой соя эди. 7) Ол кече окъуп кюндюз ишлеп турады. 8) Къонгуроуну зынгырдагъаны дерсни башланганы болду. 9) Хусей тюбегеннге Хасан да тюбегенди. 10) Биз билип ол кышиге да бир заманда терс къарамагъанды.

361-чи иш. Бу къош айтымланы, бойсунган кесеклерини къаллайла болгъанларына кѳре, къауумлагъа юлешигиз эм тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз.

1) Сабий неге юйретсенг да аны этеди. 2) Ала правленде таматаны табарбыз деп анга ышана эдиле. 3) Жел уруп башлагъанлай жауун жауарыкъды деп сабанчыла бек къууана эдиле. 4) Ала жыл къургъакъ болур деп жарсый эдиле. 5) Мени билирге суйгеним «Спартакмы» къытарыкъды огъесе «Жулдузму» къытарыкъды деп ол эди. 6) Мен айтырыкъ олду иште окъууда да алчы болугъуз. 7) Кимни бѳркюн алсанг да андан къоркъ. 8) Ала анда къаллай иште суйселе да аллай иште урунадыла. 9) Сизни колхозда ненча трактор бар эсе да бизни совхозда да аллай бир трактор барды. 10) Мени сизге айтырыгъым бирди кесигизден таматалагъа хурмет эте билигиз.

362-чи иш. Алгъа заманчы, ызы бла орунчу, сора халчы бойсунган кесеклери болгъан къош айтымланы тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз. Къош айтымланы кесеклери къаллай мадарла бла байланганларын айтыгъыз.

1) Суудан сиз къалайтын ѳтсегиз да ала да алайтын ѳтсюнле. 2) Къонгуроу зынгырдады дерс башланды. 3) Сиз къалай окъусагъыз да сизден кичиле да алай окъурукъдула. 4) Тамбла ала фермагъа не заманда келселе да биз ол кезиуде анда боллукъбуз. 5) Жашчыкъ кюн сайын алай этеди эрттенликде тургъанлай къолбет жууады зарядка этеди сора ашап ичип бошай дерсге киришеди. 6) Келигиз былай этейик дерсибизни бошайкъ да ыннагъа болушургъа барайыкъ. 7) Мазаннга тюбейик да ол айтханча этерсе. 8) Таматала оноу этип бошасынла да кетербиз.

363-чю иш. Бу айтымланы бойсунган кесеклери къаллайладыла? Бу юлгюени, ол шартха кѳре, къауумлагъа юлешип, тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз.

1) Мусабий атасыны айтханын эшитмеди эси башха затха кетип эди. 2) Ол бу жол жыйылыуга келмеген эди нек десенг сабийчиги ауруп эди. 3) Сабийле саулукълу болсунла деп кыралда сабий санаторийлени санын кёбейтиу тохтаусуз барады. 4) Бюгюн кызла дырыннга чыгъарыкъ туююлдуле себеби жауун жаугъанды. 5) Анда сен къаллай бир ишлеген эсенг да биз да аллай бир ишлегенбиз. 6) Биз бери мында жүрегибиз жаратхан иш табыллыкъды деп келгенбиз. 7) Ата-аналаны ыразы этебиз деп жашла аякъ тюплеринде чёп сынмай айлана эдиле. 8) Школчула къартлагъа болушургъа ненча кере келигиз десенг да келедиле. 9) Мен киногъа барлыкъ туююлме устазыбыз эркин этмейди. 10) Кюн чексиз кызыуду аны себепли кыйла башларын бир-бирини тюбуне сугъадыла жокку боладыла.

364-чю иш. Бу юлгюлени тыйгыч белгилерин сала жазыгъыз. Аланы бойсунган кесеклерини тюплерин айтмыланы членлерини тюплерин ызлагъаныгъызча, ызлагъыз.

1) Автобус заманында келмеген эди да Хасан дерсге кеч къалгъан эди. 2) Къарт атасы Азамат ол жангыз жашха хата болмагъанлай къалса андан иги излемеди зат (*К. Къ.*). 3) Агъач уста юй тийреде тюрт-мюрт эте турмаса тынчлыкъ тапмайды (*К. Д.*). 4) Абдулкерим аны ахлусу эди болса да аны жанына тиймей къалалмады. 5) Анасы жүрюшлю болса тайы жоргъа болур (*Н. с.*). 6) Аны жашауу кысха болгъан эсе да жырлары адамланы эслеринде кёп жылланы турлукъдула (*К. ж.*). 7) Уллу киши болайым да анам ол заманда бир затдан кыйналмазса (*К. Къ.*). 8) Кесине эркинирек жол ачаргъа деп ёшюнюн не ары-бери уруп жүреше эсе да къарыуу жеталмай суймесе да къаялагъа бой салады (*З. Ж.*).

Къысхартылгъанла

- С. Аз.* — Сюйюнчланы Аз.
Къ. Т. — Къожакъланы Т.
Х. С. — Хочуланы С.
Х. М. — Хапчаланы М.
М. И. — Маммеланы И.
Къ. Д. — Къобанланы Д.
Б. Аз. — Будаиланы Аз.
Г. И. — Гадийланы И.
Мт — «Минги тау» журнал.
Тек. Ж. — Текуланы Ж.
М. — Шаманланы М.
С. Ф. — С. Фортунова
Къ. Х. — Къудайланы Х.
О. Т. — Ортабайланы Т.
Э. Х. — Эбизеланы Х.
Г. М. — Гытгыуланы М.
Т. С. — Тёппеланы С.
Ч. М. — Чотчаланы М.
О. С. — Отарланы С.
Т. З. — Толгъурланы З.
Т. А. — Тёппеланы А.
К. Ж. — «Коммунизмге жол» газет
Э. О. — Этезланы О.
З. Ж. — Залийханланы Ж.
Ш. М. — Шауаланы М.
Къ. Къ. — Къулийланы Къ.
Къ. К. — Къоркъмазланы К.
К. Х. — Кациланы Х.
Къоч. — Къочхарланы Къ.
К. Б. — Кёбекланы Б.
Г. Б. — Гуртуланы Б.
Ш. С. — Шахмырзаланы С.
Н. с. — Нарт сёз.
Л. б. — «Ленинин байрагы» газет
Х. О. — Хубийланы О.
Ш. — «Шуёхлукъ» альманах.
Х. — Халкъдан
Г. Э. — Гуртуланы Э.
Е. А. — Ёртенланы А.
Б. — Гулаланы Б.
Б. И. — Бабаланы И.
Б. Х. — Байрамукъланы Х.
Т. Ж. — Токъумаланы Ж.
Къ. Х. — Къулийланы Х.
С. А. — Семенланы А.
Ш. Х. — Шауаланы Х.
Ж. Ж. — «Жарыкъ жолда» деген жыйымдыкъ

Къ. Н. — Къагъыйланы Н.
М. М. — Мокъаланы М.
Б. А. — Биджиланы А.
Л. А. — Лайпанланы А.
Ч. А. — Ч. Айтматов.
М. Г. — М. Горький.
А. И. — Ахматланы И.
С. С. — Салпагъарланы С.

БАШЛАРЫ

СИНТАКСИС

- § 1. Синтаксис эм анда окъулгъан затла 3

СЕЗ ТУТУШ

- § 2. Сёз тутушну ангылатыу 4

СЕЗ ТУТУШЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

- § 3. Этим сёз тутушла 7
§ 4. Ат сёз тутушла 9
§ 5. Сёз тутушлада сёзлени байланыуларыны тюрлюлери 11
§ 6. Сёз тутушланы къуралыуларына кёре тюрлюлери 13
§ 7. Сёз тутушланы магъаналары 13

АЙТЫМ

- § 8. Айтымны ангылатыу 16

АЙТЫМЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

- § 9. Айтымланы къуралыуларына кёре тюрлюлери 19
§ 10. Жайылгъан эм жайылмагъан айтымла 19
§ 11. Айтымланы къуллукъларына кёре тюрлюлери 20
§ 12. Кёпюртючю айтымла 23
§ 13. Кёп точка 25
§ 14. Логика басым 25

ЭКИ БАШ ЧЛЕНЛИ АЙТЫМЛА

- § 15. Эки баш членли айтымланы ангылатыу 27
§ 16. Башчы эм аны къуралыуу 28

ХАПАРЧЫ ЭМ АНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ

- § 17. Этим хапарчы эм аны куъралыуу 30
§ 18. Ат хапарчы эм аны къуралыуу 33
§ 19. Айланч хапарчы 35
§ 20. Башчыны бла хапарчыны араларында тире салыу 37
§ 21. Хапарчыны башчы бла келишиую 39
§ 22. Хапарчыны бир туудукъ башчыла бла келишиую 40

БИР БАШ АЙТЫМЛА

§ 23. Бир баш членли айтымланы кѳауумлары	41
§ 24. Белгиле иели бир баш членли айтымла	42
§ 25. Сѳдегей иели айтымла	45
§ 26. Иесиз айтымла	47
§ 27. Аталгъан айтымла	50
§ 28. Членленмеген айтымла	55
§ 29. Кем айтымла	56

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

§ 30. Айтымны сансыз членлерин ангылатыу	60
§ 31. Толтуруучу, аны айтым кѳурауда магъанасы эм формалары	63
§ 32. Тагъылгъан туура толтуруучу	65
§ 33. Кѳысылгъан туура толтуруучу	68
§ 34. Сѳдегей толтуруучу	69
§ 35. Толтуруучуну кѳуралыу жаны бла кѳауумлары	73
§ 36. Болум, аны тюрлюлери	75
§ 37. Айгъакълаучу эм аны кѳуралыуу	79
§ 38. Ачыкълаучу	83

КЕНГЕРГЕН АЙТЫМ

АЙТЫМНЫ БИР ТУУДУКЪ ЧЛЕНЛЕРИ

§ 39. Айтымны бир туудукъ членлерин ангылатыу	87
§ 40. Бир туудукъ членли айтымлада байламла. Аллаи айтымлада тыйгъыч белгиле	89
§ 41. Бир туудукъ членли айтымлада жыйышдырыучу сѳзле. Аллаи сѳзлю айтымлада тыйгъыч белгиле	94
§ 42. Айтымны бир туудукъ членлерини формаларыны энчиликлерини юсюнден	95

КЙДИРИЛГЕН СѳЗЛЕ ЭМ СѳЗ БИРЛЕШЛЕ

§ 43. Кийдирилген сѳзлени бла сѳз бирлешлени ангылатыу	98
§ 44. Кийдирилген сѳзлени бла сѳз бирлешлени магъана жаны бла кѳауумлары	100
§ 45. Кѳошакъ айтым	102
§ 46. Айланууну ангылатыу	104
§ 47. Айлануулу айтымлада тыйгъыч белгиле	105

АЙТЫМНЫ АЙЫРЫЛГЪАН ЧЛЕНЛЕРИ

§ 48. Айтымны айырылгъан членлерин ангылатыу	107
§ 49. Айырылгъан ачыкълаучу	108

АЙЫРЫЛГЪАН БОЛУМЛА

§ 50. Айырылгъан айланч болумла	111
---	-----

§ 51. Сонгуралы айырылгъан айланч болумла	115
§ 52. Айтымгъа эм андагъы айланчха бирча къарагъан сёзлю айтымлада тыйгъыч белгиле	117
§ 53. Бош эм къош айырылгъан болумла	117
§ 54. Айырылгъан толтуруучула	120
§ 55. Айырылгъан айгъакълаучу	122
§ 56. Айтымны белгилеучю членлерини айырылыулары	123
§ 57. Айыртыучу членли айтымлада тыйгъыч белгиле	125
§ 58. Айтымны къошулуучу членлерини айырылыулары	126

ОКЪУЛГЪАН МАТЕРИАЛНЫ КЪАЙТАРЫГЪА БЕРИЛГЕН ИШЛЕ

Къош айтым

§ 59. Къош айтымны ангылатыу	140
§ 60. Къош айтымланы тюрлюлери эм аланы кесеклерини байланыулары	143

Тенг жарашхан къош айтымла

§ 61. Жалгъаучу байламлы тенг жарашхан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	148
§ 62. Айырыучу байламлы тенг жарашхан къош айтымла	150
§ 63. Къаршылуучу байламлы тенг жарашхан къош айтымла	151
§ 64. Байламсыз тенг жарашхан къош айтым эм аны кесеклерини байланыулары	152
§ 65. Байламсыз тенг жарашхан къош айтымда тыйгъыч белгиле	155

Бойсунган къош айтым

§ 66. Бойсунган къош айтымны ангылатыу	160
§ 67. Бойсунган къош айтымны кесеклерини байланыулары	165

Бойсунган айтымланы къауумлары

§ 68. Бойсунган къош айтымны бойсунган кесеклерин табыу	168
§ 69. Бойсунган башчы айтым	169
§ 70. Бойсунган толтуруучу айтымлы къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	172
§ 71. Бойсунган халарчы айтымы болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	177
§ 72. Бойсунган айгъакълаучу айтымлы къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	182
§ 73. Бойсунган заманчы кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	186
§ 74. Бойсунган орунчу кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	191
§ 75. Бойсунган халчы кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	193
§ 76. Бойсунган сылтаучу кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	197

§ 77. Бойсунган себепчи кесеги болгъан къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле	199
§ 78. Бойсунган муратчы кесеги болгъан къош айтым эм анда тыйгъыч белгиле	201
§ 79. Бойсунган ёлчемчи кесеги болгъан къош айтым эм анда тыйгъыч белгиле	202
§ 80. Бойсунган таянчакъ кесеги болгъан къош айтым эм анда тыйгъыч белгиле	202
§ 81. Бойсунган сансыз кесеги болгъан къош айтым эм анда тыйгъыч белгиле	204
§ 82. Ортакъ членли айтымлада тыйгъыч белгиле	206
§ 83. Талай бойсунган кесеги болгъан къош айтымла	208
§ 84. Тюз сёзю бла сёдегей сёзю ангылатыу	215
§ 85. Тюз сёзлю айтымлада тыйгъыч белгиле	217
§ 86. Ушакъ	218
§ 87. Цитаталы айтымлада тыйгъыч белгиле	220

ОКЪУЛГЪАНЫ ҚЪАЙТАРЫГЪА ДЕП БЕРИЛГЕН ИШЛЕ

Сёз тутушла, аланы къауумлары. Сёз тутушлада сёзлени байланыулары.	224
--	-----

Айтымны членлери эм аланы къуралыулары

Айтымны баш членлери	226
--------------------------------	-----

Айтымны сансыз членлери

Туура толтуруучу	227
Сёдегей толтуруучу	228
Болумла	229
Айгъакълаучу эм ачыкълаучу	231

Кенгерген айтымла

Бир туудукъ членли айтымла	233
Айланч членли айтымла	234
Айлануулары, кийдирилген сёзлери, междометиялары, къошакъ айтымлары болгъан айтымла	235
Айырылгъан членли айтымла	235

Бош айтымны тюрлюлери

Бош айтымланы къуллукъларына кёре тюрлюлери	236
Бош айтымланы къуралыуларына кёре тюрлюлери	237
Қъош айтым.	238
Қъысхартылгъанла	240

Учебно-методическая литература

Ахматов Ибрагим Хашимович

СИНТАКСИС БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

(Для педучилищ)

На балкарском языке

Редактор

У. А. Джулабов

Художественный редактор

В. Л. Захохов

Технический редактор

С. А. Мусукаева

Корректор

Р. А. Боттаева

ИБ № 00087

Сдано в набор 02.06.92. Подписано к печати 20.08.92. Формат 60×90¹/₁₆. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 15,5. Усл. кр.-отт. 15,7. Уч.-изд. л. 15,9. Тираж 800 экз. Заказ № 2511.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, ул. Ленина, 33